

J.R.ZAYNALOV,
A.A.XODJIMAMEDOV

MOLIYAVIY RISKLARNI BOSHQARISH

SAMARQAND 2023

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining
95 yilligiga bag‘ishlanadi

J.R.ZAYNALOV, A.A.XODJIMAMEDOV

MOLIYAVIY RISKLARNI BOSHQARISH

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti ilmiy Kengashi tomonidan 70410501 - “Moliya” mutaxassisligida tahsil olayotgan magistrlar uchun darslik sifatida tavsiya etilgan

SAMARQAND- 2025

UO‘K: 336.7:658.152.3
Z 24
KBK: 65.261+65.262

J.R.Zaynalov, A.A.Xodjimamedov.
Moliyaviy risklarni boshqarish. *[Matn]:* ***Darslik*** */ Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “STEP-SEL” MChJ. nashriyoti, 2025 - 334 bet.*

Mazkur darslikda zamonaviy iqtisodiy muhitda moliyaviy risklarning kelib chiqish sabablari, tasnifi, baholash usullari hamda boshqarish mexanizmlari tizimli yondashuv asosida yoritilgan. Darslikda bank, sug‘urta va investitsiya institutlari faoliyatida uchraydigan asosiy risk turlari — kredit, likvidlik, foiz stavkasi, valyuta, bozor, operatsion va tizimli risklar har tomonlama tahlil qilinadi. Risklarni baholashda qo‘llaniladigan zamonaviy usullar — statistik modellar, stress-testlar, senariy tahlillari, VAR (Value at Risk) kabi vositalar nazariy va amaliy misollar orqali tushuntirilgan. Shuningdek, darslikda xalqaro amaliyotdagi ilg‘or tajribalar, Basel standartlari, korporativ risk-menejment (ERM) yondashuvlari keng qamrovda ko‘rib chiqiladi.

Darslikda moliyaviy risklarni boshqarishning amaldagi holati tahlil qilingan bo‘lib, u 70410501- “Moliya” mutaxassisligida tahsil olayotgan magistrlariga “Moliyaviy risklarni boshqarish” fanidan darslik sifatida tavsiya etiladi.

Taqrizchilar:

Xodjaev E.N. - SamISI “Moliya” kafedrasi professori.
G‘aybullayev R.M. – TDIU SF professori, i.f.d.

Darslik institut Kengashining 2025-yil 29-sentabrda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (2-sonli majlis bayoni, Ro‘xatga olish raqami 275-29/09).

ISBN: 978-9910-587-71-9

© J.R.Zaynalov, A.A.Xodjimamedov, SamISI. 2025 y.
©“STEP-SEL” MChJ. nashriyoti. 2025 y.

KIRISH

"Jahon moliyaviy bozorlaridagi tezkor o'zgarishlar, iqtisodiy beqarorlik va globallashuv jarayonlari moliya tizimining barcha ishtirokchilari uchun xavf-xatarlarni"[1] samarali boshqarishni har qachongidan ko'ra muhim masalaga aylantirdi. Ayniqsa, moliyaviy risklarni aniqlash, tahlil qilish va samarali boshqarish zamonaviy moliyaviy institutlar, jumladan banklar, sug'urta tashkilotlari, investitsiya institutlari, korporativ sektor va davlat moliya organlari uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Magistratura bosqichida o'qitiladigan "Moliyaviy risklarni boshqarish" fanining asosiy maqsadi — talabalarni moliyaviy risklarning nazariy asoslari, turlari, ularni aniqlash va baholash usullari, shuningdek, zamonaviy boshqaruv instrumentlari bilan tanishtirishdir. Bu fan talabalarda tavakkalchilikni strategik yondashuv asosida tahlil qilish, himoya mexanizmlarini ishlab chiqish hamda turli moliyaviy tashkilotlarda qabul qilinadigan qarorlarni ilmiy asosda baholash qobiliyatini shakllantiradi.

Fan mazmuni nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmay, amaliyotdagi voqeliklarni tahlil qilish va tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Shu bois, darslikda keyslar, misollar va jahon tajribasiga asoslangan tahliliy materiallar keng qamrab olingan.

"Moliyaviy risklarni boshqarish" fani iqtisodiy va moliyaviy ta'lim yo'nalishida o'qiyotgan talabalar uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgan fanlardan biri hisoblanadi. U moliyaviy menejment, korporativ moliya, investitsiya tahlili, bank ishi, sug'urta faoliyati, byudjetlashtirish va auditorlik kabi fanlar bilan chambarchas bog'liq. Shuningdek, mazkur fan talabalarga kelajakda moliyaviy tahlilchi, risk-menedjer, investitsiya mutaxassisi, moliyaviy maslahatchi kabi lavozimlarda samarali ishlash uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni beradi.

Fanning o'rni nafaqat moliyaviy institutlar, balki xususiy sektor, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, shu jumladan kichik va o'rta biznes

[1] Polteva T., Antipov D., Klassen N. The improvement of the market risk management mechanism at the automotive industry enterprises //2019 Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI). – IEEE, 2019. – C. 1005-1014.

VA SERVIS INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
74784

sub'ektlari uchun ham muhimdir. Chunki tavakkalchilikni to‘g‘ri baholash va unga javob berish, har qanday moliyaviy qarorni qabul qilishda asosiy talablardan biri hisoblanadi.

Fanning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Moliyaviy risk tushunchasi va uning iqtisodiy ahamiyatini ochib berish;

2. Risk turlarini klassifikatsiya qilish va ularni baholash metodlarini o‘rgatish;

3. Moliyaviy risklarni boshqarish strategiya va instrumentlarini tahlil qilish;

4. Jahon va mahalliy moliya amaliyotida risklarni boshqarish tajribalarini o‘rgatish;

5. Talabalarda tahliliy fikrlash, prognozlash va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish.

Moliyaviy risklarni boshqarish" fani magistraturaning iqtisodiy ta'lim yo‘nalishlaridagi asosiy ixtisoslik fanlaridan biri hisoblanadi. U talabalarni mutaxassislik faoliyatiga tayyorlashda muhim o‘rin tutadi va ularning ilmiy-tadqiqot salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Fan seminarlar, amaliy mashg‘ulotlar va mustaqil tadqiqot ishlari bilan uyg‘unlashgan holda o‘rgatiladi.

Fanni o‘zlashtirish natijasida talabalar:

- moliyaviy risk tushunchasi va turlarini to‘liq anglaydi;
- risklarni aniqlash va baholash metodlarini qo‘llay oladi;
- moliyaviy instrumentlar, jumladan xedjirlash, diversifikatsiya, derivativlar yordamida risklarni boshqarish usullarini tahlil qiladi;
- real holatlarda riskni baholaydi va boshqaruv qarorlari qabul qiladi;
- jahon va mahalliy tajribalarni solishtirib, ilg‘or yondashuvlarni qo‘llash salohiyatiga ega bo‘ladi.

I BOB. MOLIYAVIY RISKLARNI IQTISODIY MOHIYATI VA UNI BOSHQARISHNI ZARURLIGI

1.1. “Moliyaviy risklarni boshqarish” fanining predmeti, maqsadi va vazifalari.

1.2. Iqtisodiyotning turli bo‘g‘inlarida moliyaviy risklarni boshqarish.

1.3. Moliyaviy risklar nazariyasi, fikrlar va muammolar.

Tayanch so‘z va iboralar. *Moliyaviy risk; riskni boshqarish; risk turlari; kredit riski; likvidlilik riski; bozor riski; operatsion risk; sistematik va nosistematik risk; riskni aniqlash; riskni baholash; riskni kamaytirish strategiyalari; diversifikatsiya; hejirlash (hedging); moliyaviy barqarorlik; risklarni monitoring qilish; sug‘urta va moliyaviy derivativlar; risk nazariyalari; riskga oid qaror qabul qilish; iqtisodiyotda risklarni boshqarish ahamiyati.*

1.1-§ “Moliyaviy risklarni boshqarish” fanining predmeti, maqsadi va vazifalari.

Keyingi yillarda risklar masalasi bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda ularni minimallashtirish yo‘lida muayyan yutuqlarga erishilganligi ta’kidlangan bo‘lsa-da, ushbu sohada hanuzgacha o‘z yechimini kutayotgan bir qator muammolar mavjudligiga e’tibor qaratish lozim. Ayniqsa, risklarning mohiyati, ularning yuzaga kelish sabablari hamda o‘zaro bog‘liqligi, shuningdek, risk oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan faoliyat – ya’ni risk-menejment imkoniyatlarini chuqur o‘rganish iqtisodiy fanlarning dolzarb va ustuvor yo‘nalishlaridan biri sanaladi.

“Moliyaviy risklarni boshqarish” fanining predmeti iqtisodiyotning turli sohalarining moliyaviy faoliyatida risklarni tahlil qilish, baholash, pasaytirish va samarali boshqarish bilan bog‘liq bo‘lgan moliyaviy-iqtisodiy munosabatlar tashkil qiladi”[2].

[2] Polteva T., Antipov D., Klassen N. The improvement of the market risk management mechanism at the automotive industry enterprises //2019 Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI). – IEEE, 2019. – C. 1005-1014.

“Moliyaviy risklarni boshqarish” kursining maqsadi – kelgusida yuqori malakali “mutaxassislar bo‘lib yetishadigan talabalar uchun moliyaviy risklarni boshqarish yuzasidan nazariy-amaliy bilimlarni oshirish, ularni tahlil qilish, baholash va samarali boshqarish yuzasidan bilim va ko‘nikma hosil qilishdan iborat”[3].

““Moliyaviy risklarini boshqarish” fanining vazifalari:

– Moliyaviy risklarning mohiyatini;
– Risk-menejment va uning mohiyatini;
– Moliya bozori risklari: turlari va tabiatini;
– Fond bozori risklarni boshqarishni;
– Bank risklarini;
– Kredit risklarini boshqarishni;
– Valyuta risklarini boshqarishni;
– Foiz risklarini boshqarishni;
– Inflyasiya risklarini boshqarishni;
– Investisiya risklarini boshqarishni;
– Moliyaviy risklarni pasaytirish usullarini o‘rgatishdan iborat”[4].

1.2-§. Iqtisodiyotning turli bo‘g‘inlarida moliyaviy risklarni boshqarish.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy risklar barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga ta’sir ko‘rsatadigan muhim omillardan biridir. “Moliyaviy risk deganda iqtisodiy faoliyat davomida kutilgan moliyaviy natijalarning noaniqligi, yo‘qotishlar ehtimoli, daromadlarning kamayishi yoki zararlar yuzaga kelishi”[5] tushuniladi. Bunday risklar ishlab chiqarish jarayonida, bank-moliya sektorida, davlat byudjet tizimida hamda aholining kundalik moliyaviy qarorlarida har xil shaklda ifodalanadi.

---

[3] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – С. 481-484.

[4] Рамазанов М. В. Финансовый риск-менеджмент (Социологический анализ банковского предпринимательства) : дис. – Ростов н/Д, 2005.–220 с, 2005.

[5] Андреянова Е. В. Развитие региональных кредитных организаций как фактор повышения внутренней конкуренции банковской системы (на примере Республики Татарстан) //Москва. – 2011. – Т. 1. – №. 2.

Moliyaviy risklarni boshqarish deganda esa bu xavflarni aniqlash, baholash, kamaytirish yoki yo‘q qilishga qaratilgan tizimli faoliyat tushuniladi. U strategik rejalashtirish, monitoring, nazorat va tahlil elementlarini o‘z ichiga oladi. Bu boshqaruv iqtisodiyotning barcha bo‘g‘inlarida farqli darajada va shakllarda amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish va tadbirkorlik subyektlarida moliyaviy risklar – Tadbirkorlik faoliyatining asosiy maqsadi foyda olishdir. Shu bilan birga, har qanday ishlab chiqarish yoki tijorat faoliyati moliyaviy xavflar bilan bog‘liq. Quyidagilar ishlab chiqarish sohasidagi asosiy moliyaviy risklar hisoblanadi:

- Narx risklari: xom ashyo, materiallar, yoqilg‘i va boshqa resurslar narxining o‘zgarishi mahsulot tannarxiga ta’sir qiladi.
- Bozor riski: mahsulotga bo‘lgan talabning pasayishi natijasida daromadlar kamayishi ehtimoli.
- Kredit riski: qarz olgan mijozlar yoki hamkorlar tomonidan majburiyatlarning o‘z vaqtida bajarilmasligi.
- Valyuta riski: xalqaro operatsiyalar bilan shug‘ullanuvchi korxonalar uchun kurs tebranishlari katta xavf tug‘diradi.
- Moliyalashtirish riski: tashqi yoki ichki mablag‘lar etishmovchiligi investitsion loyihalarni to‘liq amalga oshirishga to‘sqinlik qiladi.

“Tadbirkorlik subyektlari bunday risklarni boshqarish uchun quyidagi choralarni ko‘radi:

- Diversifikatsiyalash (faoliyat yoki mahsulotlar bo‘yicha);
- Sug‘urtalash xizmatlaridan foydalanish;
- Xarajatlarni nazorat qilish va optimallashtirish;
- Qisqa va uzoq muddatli moliyaviy rejalashtirish;
- Risklarni baholash modellari (SWOT, PEST, stresstestlar)”[6].

Bank va moliyaviy sektor bo‘g‘inida risklar va ularni boshqarish – “Moliyaviy sektor iqtisodiyotning eng sezgir bo‘g‘ini hisoblanadi.

[6] Оценка стоимости ценных бумаг и бизнеса / И.В. Косорукова,С.А. Секачев, М.А. Шуклина; под ред. И.В. Косоруковой. – М.:Московский финансово-промышленный университет «Синергия», 2016. – 904 с.

Banklar va boshqa moliyaviy institutlar doimo risklar ostida ishlaydi. Asosiy moliyaviy risklar quyidagilardan iborat”[7]:

- Kredit riski – mijozning qarzni to‘lamasligi yoki kechiktirib to‘lashi xavfi.
- Likvidlik riski – bank o‘z vaqtida to‘lovlarni amalga oshira olmasligi holati.
- Faoliyat riski – xodimlarning noto‘g‘ri harakatlari, texnologik nosozliklar, hujjat xatolari.
- Bozor riski – foiz stavkalari, valyuta kurslari yoki moliyaviy aktivlar bahosi o‘zgarishidan kelib chiqadigan yo‘qotishlar.

“Banklar ushbu risklarni boshqarishda quyidagi mexanizmlardan foydalanadi:

- Ichki nazorat va audit tizimlari;
- Risklarni baholash bo‘yicha xalqaro standartlar (Basel II va III);
- Kapital yetarliligi ko‘rsatkichlarini hisoblash;
- Zaxiralar shakllantirish (profillaktik choralar);
- Texnologik yechimlar, masalan, AI asosidagi risk baholash tizimlari”[8].

Bank tizimidagi risklarni samarali boshqarish iqtisodiyotning umumiy barqarorligi va ishonchliligini ta’minlaydi.

Davlat byudjeti darajasida moliyaviy risklar quyidagi yo‘nalishlarda yuzaga chiqadi:

- Byudjet defitsiti va qarz yuki;
- Soliq tushumlarining o‘zgaruvchanligi;
- Davlat investitsiya loyihalari samaradorligining pastligi;
- Inflyatsiya va tashqi iqtisodiy ta’sirlar.

Davlat bu risklarni quyidagi yo‘llar bilan boshqaradi:

- O‘rta va uzoq muddatli byudjet rejalashtirish;
- Byudjet siyosatida ehtiyotkorlik;
- Stabilizatsion va zaxira fondlari tashkil etish;

---

[7] Polteva T., Antipov D., Klassen N. The improvement of the market risk management mechanism at the automotive industry enterprises //2019 Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI). – IEEE, 2019. – С. 1005-1014.

[8] Пашков, Роман Викторович. Корпоративное управление в банке [Текст] монография. — Москва : Русайнс, 2016. — 301 с..

- Davlat qarzini samarali boshqarish strategiyasi;
- Xalqaro reyting agentliklari bilan hamkorlik.

Shuningdek, Moliya vazirliklari va Markaziy banklar tomonidan yuritiladigan makroiqtisodiy monitoring tizimi moliyaviy barqarorlikni saqlashda muhim rol o‘ynaydi.

Aholi va uy xo‘jaliklari darajasida moliyaviy risklar – Aholining moliyaviy holati iqtisodiyotning asosiy ijtimoiy ko‘rsatkichlaridan biridir. Uy xo‘jaliklarining moliyaviy xavflari quyidagilar bilan bog‘liq:

- Daromadlarning pasayishi yoki ishsizlik;
- Narxlarning oshishi (inflyatsiya);
- Sog‘liqni saqlash va ta’lim xarajatlari;
- Qarz yuki va foiz stavkalarining yuqoriligi;
- Moliyaviy savodsizlik natijasida noto‘g‘ri qarorlar qabul qilinishi.

Bunday risklarni boshqarish uchun:

- Shaxsiy byudjetni tuzish va tejash madaniyatini shakllantirish;
- Sug‘urtalash xizmatlaridan foydalanish;
- Moliyaviy savodxonlikni oshirishga qaratilgan dasturlar;
- Uy xo‘jaliklari darajasida investitsiyaviy rejalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli texnologiyalar va fintech xizmatlari aholining moliyaviy xavflarni nazorat qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Iqtisodiyotning har bir bo‘g‘inida moliyaviy risklar mavjud bo‘lib, ularni boshqarish samarali iqtisodiy siyosat va moliyaviy barqarorlikning ajralmas tarkibiy qismidir. Har bir darajada risklar turlicha namoyon bo‘lsa-da, ularni aniqlash, baholash va samarali boshqarish tamoyillari umumiydir. “Bugungi kunda zamonaviy risk menejment konsepsiyasi – bu nafaqat muammolarga javob beruvchi tizim, balki kelajakdagi moliyaviy barqarorlikni ta’minlovchi vosita hisoblanadi”[9].

Moliyaviy xavflarni boshqarish bo‘yicha xalqaro tajribani o‘rganish, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, moliyaviy savodxonlik

[9] Парамонов Я. В. Финансовые риски корпораций //Автореф. дисс. насоиск. уч. степ, к. э. н. М. – 2005.

darajasini oshirish va institutsional islohotlar orqali iqtisodiyotning barcha bo‘g‘inlarida risklarni kamaytirish mumkin.

1.3-§. Moliyaviy risklar nazariyasi, fikrlar va muammolar.

“Risk” atamasi Yevropaning ko‘plab tillarida mavjud bo‘lib, uning ildizi qadimiy ma’nolar bilan bog‘liq. Masalan, qadimgi yunon tilida “ridsikon” so‘zi mavjud bo‘lib, u “qoya”, “cho‘qqi” ma’nosini bildiradi. Italiyan tilida esa “risiko” so‘zi “xatar”, “tahdid” ma’nosini, “risicare” esa “qoyadan mohirona o‘tish” degan ma’noni anglatadi. Fransuz tilidagi “risque” yoki eski shakldagi “risdoe” so‘zlari esa “xavf-xatar” va “qoyani aylanib o‘tish” ma’nosini beradi. Zamonaviy iqtisodiy lug‘atlarda esa risk — bu xavf-xatar, zarar yoki yo‘qotish ehtimoli, shuningdek, muvaffaqiyatga erishish umidida tavakkal qilish holati sifatida talqin etiladi.

“Risk” atamasi ispancha-portugalcha kelib chiqishga ega bo‘lib, dastlab “suv ostidagi qoya” degan ma’noni bildirgan. Bu ma’no o‘zida kutilmagan xavf yoki yashirin tahdidni ifodalaydi.

Taniqli tilshunos S. I. Ojegov o‘zining rus tili izohli lug‘atida “risk” so‘zini “muvaffaqiyatga intilish, baxtli hodisaga umid” sifatida izohlaydi. Boshqa tomondan, mashhur Vebster lug‘atida risk “xavf, zarar yoki talafot ehtimoli” sifatida ta’riflangan bo‘lib, bu ko‘proq iqtisodiy va boshqaruv kontekstida qo‘llaniladi.

Risk tushunchasiga olimlar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjud. Masalan, V.T. Sevryuk riskni “ishlab chiqaruvchining situativ holati”, ya’ni ma’lum bir sharoitda qaror qabul qiluvchi subyektning holati sifatida talqin qiladi. Rus olimi A. Olshanskiy esa riskni “zarar ko‘rish yoki manfaatni yo‘qotish bilan bog‘liq ehtimollar o‘lchami” deb ta’riflaydi.

Risk nazariyasining shakllanishida klassik iqtisodiy maktab namoyandalari muhim ilmiy hissa qo‘shgan. Ular risk tushunchasining iqtisodiy jarayonlardagi o‘rnini aniqlashtirishga harakat qilganlar. Jumladan, mashhur ingliz iqtisodchisi A. Smit risk va foyda o‘rtasidagi o‘zaro proportsionallik tushunchasini ochib berishga intilgan. Uning fikriga ko‘ra: “risk darajasi yuqori bo‘lgan sohalarda qonuniy daromad

darajasi past bo‘ladi, bu esa investorlarni yoki tadbirkorlarni kutilayotgan daromadni oshirish uchun turli usullarni izlashga undaydi”. Bu yondashuv, aslida, risk va rentabellik o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni aks ettiradi.

Tilshunos olim S.I. Ojegov o‘zining rus tili izohli lug‘atida risk atamasini “muvaffaqiyatga intilish, baxtli hodisaga umid” sifatida talqin qiladi. Boshqacha yondashuv esa mashhur Vebster lug‘atida berilgan bo‘lib, unda “risk – bu xavf, zarar yoki talafot ko‘rish ehtimoli” deb izohlanadi. Ushbu ta’riflar riskning faqat iqtisodiy emas, balki psixologik va ijtimoiy jihatlarini ham qamrab oladi.

Professor V. Ususkin riskni “doimo noaniqlik bilan birga keluvchi holat” deb ta’riflaydi va u “oldindan bashorat qilish mushkul bo‘lgan hodisalar bilan bog‘liq bo‘ladi” deya ta’kidlaydi. Bu fikr risk va noaniqlik tushunchalari o‘rtasidagi yaqin aloqani ochib beradi.

O‘z navbatida, iqtisodchi Stoyanova riskka quyidagicha ta’rif beradi: “Risk – bu rejalashtirilgan variantga nisbatan daromad olmay qolish yoki zarar ko‘rish ehtimolidir”. Bu ta’rif riskni investitsion qarorlar va iqtisodiy rejalashtirish kontekstida ko‘rib chiqadi.

Risk tushunchasiga oid yondashuvlarni umumlashtirgan holda, professor V.V. Kovalyov quyidagicha ta’rif beradi:

Risk — bu moliyaviy yo‘qotish ehtimolini ifodalovchi ko‘rsatkich bo‘lib, u quyidagi holatlarni o‘z ichiga oladi:

a) Qo‘yilgan maqsadga erisha olmaslik ehtimoli – ya’ni rejalashtirilgan iqtisodiy yoki moliyaviy natijaga erishmaslik xavfi;

b) Noaniqlik sharoitida natijani oldindan belgilash muammosi – bu holatda qaror qabul qilishda tashqi omillar ta’sirini to‘liq baholash qiyinlashadi;

c) Subyektiv yondashuv asosida natijani baholash – bunda risk darajasi individual qarashlar va tajribaga asoslangan holda belgilanishi mumkin.

Ushbu ta’rif risk tushunchasining ko‘p qirrali ekanini va u nafaqat iqtisodiy hisob-kitoblar, balki psixologik va tashkiliy yondashuvlar bilan ham bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Investitsiya faoliyati, odatda, ma’lum miqdordagi moliyaviy resurslarni talab qiladi. Investorlar bu resurslarni sarflar ekan, ma’lum darajada foyda yoki daromad olishni ko‘zlaydilar. Bunday foyda nafaqat investorlarning xarajatlarini, balki inflyatsiya ta’sirini va tadbirkorlikka xos bo‘lgan risklarni ham qoplashi lozim. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, investorlar har doim ham rejalashtirilgan yoki kutilgan natijalarga erisha olmaydilar. Bunga sabab bo‘luvchi asosiy omillardan biri — risklarning mavjudligidir.

Risk va noaniqlik o‘rtasida muhim farq mavjud. Risk holatida ehtimolli natijalar mavjud bo‘lib, ular joriy davrdagi mavjud axborot va statistik ma’lumotlar asosida baholanadi. Ya’ni, bu holatda voqealarning yuz berish ehtimoli aniqlashtirilgan bo‘ladi. Noaniqlik esa — o‘tgan yoki kelgusi davrga oid ma’lumotlarning yetarli emasligi, mavjud axborotning to‘liq bo‘lmaganligi tufayli ehtimollar subyektiv baholanishini anglatadi. Shuning uchun noaniqlikda natijalarni aniq baholash imkoniyati cheklangan bo‘ladi.

Iqtisodiy faoliyat, xususan investitsion qarorlar har doim kelajakka yo‘naltirilgan bo‘ladi. Ammo kelajakning noma’lumligi tufayli investitsiya loyihalari bo‘yicha natijalarni aniq bashorat qilish mushkuldir. Masalan, inflyatsiya darajasi, foiz stavkalari, talab va taklif hajmi, ishlab chiqarish ko‘lami, mahsulot sotilishi kabi omillar o‘zgaruvchan va taxminiy xususiyatga ega. Shu sababli, o‘tgan davr ma’lumotlari faqat ma’lum bir tendensiyalarni aniqlash imkonini bersada, ular asosida to‘liq va aniq prognozlar tuzish mumkin emas.

Risk va noaniqlik har ikkisi ham investitsion loyihalardagi ehtimoliy yo‘qotishlar va zararlar bilan bog‘liq bo‘lgani sababli, ular o‘zaro uzviy aloqador holda ko‘rib chiqilishi lozim. Investitsion qarorlar, odatda, bir nechta kutiladigan natijalar bilan bog‘liq bo‘ladi. Agar ushbu natijalarning yuzaga chiqish ehtimoli oldindan ma’lum bo‘lsa — qaror riskli, agar ehtimollar noaniq bo‘lsa — qaror noaniqlik sharoitida qabul qilingan hisoblanadi.

Shunday ekan, har qanday investitsion faoliyat kutilayotgan risklar va noaniqliklar to‘liq hisobga olingan holda, ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilishi lozim.

Bugungi kunda iqtisodiy faoliyatda nafaqat risklar mavjudligi haqida axborotga egamiz, balki ularni chuqur tahlil qilish, baholash va boshqarish imkoniyatlari ham kengayib bormoqda. Biroq risklarni boshqarish jarayoni, avvalo, ularni aniqlashdan boshlanadi. Aynan risk turlarini to‘g‘ri aniqlash risklarni samarali tahlil qilish va ularga qarshi strategiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Risklarni turli belgilar asosida tasniflash mumkin:

1. **Tarkibiy belgilariga ko‘ra** risklar quyidagi toifalarga bo‘linadi: iqtisodiy risk, bozor riski, inflyatsion risk, valyuta riski, siyosiy risk, ijtimoiy risk, ekologik risk, texnologik risk, marketing riski, moliyaviy risk, kredit riski, bankrotlik riski, ilmiy-texnikaviy risk, informatsion risk va boshqalar.
2. **Muddati bo‘yicha** risklar:
   - **Qisqa muddatli risklar** – qisqa vaqt oralig‘ida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf-xatarlar;
   - **Uzoq muddatli risklar** – uzoq vaqt davomida amalga oshadigan yoki ta’sir ko‘rsatadigan risklar.
3. **Kutilayotgan natijaga ko‘ra**:
   - **Spekulyativ risklar** – ularning ta’siri natijasida katta foyda yoki katta zarar yuzaga kelishi mumkin;
   - **Sof risklar** – faqat zarar yoki nol natijaga olib kelishi mumkin bo‘lgan risklar, foyda ehtimoli mavjud emas.
4. **Investitsion loyihaga ta’sir darajasiga ko‘ra**:
   - **Mumkin bo‘lgan risklar** – loyiha kutilgan foydasidan ayrilish xavfi mavjud;
   - **Kritik risklar** – loyiha pul oqimlarining yo‘qolishi xavfi bilan bog‘liq;
   - **Katastrofik risklar** – investorning foydasi va kiritilgan sarmoyasini to‘liq yo‘qotish ehtimoli mavjud bo‘lgan xavf.

Risk va Noaniqlik: Solishtirma sxema

Mezon	Risk	Noaniqlik
Ta’rif	Moliyaviy yo‘qotish ehtimoli, ehtimollar bilan ifodalanadi	Ma’lumot yetishmasligi tufayli aniqlik yo‘q holat
Ehtimollar	Ma’lum, hisoblab bo‘ladigan ehtimollar mavjud	Ehtimollar noaniq, subyektiv ravishda baholanadi
Axborot mavjudligi	Yetarli statistik va tarixiy ma’lumotlar mavjud	Axborot yetarli emas yoki to‘liq emas
Baholash usuli	Statistik tahlil, modellash, matematik usullar	Ekspert baholash, subyektiv yondashuvlar
Qaror qabul qilishdagi rol	Ehtimollik asosida risk darajasi baholanadi	Qiyin bashorat, qaror yuqori darajadagi ehtimolsizlikda qabul qilinadi
Misol	Investitsiya portfeli foydasi 70% ehtimol bilan 10% bo‘ladi	Yangi texnologiyaga sarmoya – natijasi noma’lum
Investitsion qaror holati	Kutilayotgan natijalar bilan bog‘liq riskli qarorlar	Bashorat qilib bo‘lmaydigan noaniq sharoitdagi qarorlar
Loyiha tahlilida roli	Loyihaning potentsial yo‘qotishlarini baholashga yordam beradi	Loyihaning noma’lum holatlarini aniqlashga xizmat qiladi

Risklarni yuqoridagi mezonlar asosida tasniflash ularni chuqur o‘rganish, baholash va har bir loyiha uchun individual yondashuv asosida boshqaruv strategiyalarini shakllantirish imkonini beradi.

Investitsion loyihalarni amalga oshirish murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, uning har bir fazasi o‘ziga xos risklar bilan tavsiflanadi.

Har bir bosqichda yuzaga keladigan xavf-xatarlar loyihaning muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

1. Investitsiyaga tayyorgarlik (oldi) bosqichi

Loyihaning boshlang‘ich (preinvestitsiya) bosqichida quyidagi risk turlari ustunlik qiladi:

- Marketing riski – mahsulot yoki xizmatga bo‘lgan talabni noto‘g‘ri baholash;
- Bozor riski – bozordagi raqobat va kon’yunktura o‘zgarishlari;
- Informatsion risk – yetarli, to‘liq yoki ishonchli ma’lumotlarning mavjud emasligi;
- Ijtimoiy risk – aholining munosabati, jamoatchilik noroziligi yoki ijtimoiy ziddiyatlar.

2. Investitsiya (moliyalashtirish va qurilish) bosqichi

Bu bosqichda quyidagi risklar alohida dolzarblik kasb etadi:

- Ilmiy-texnik risk – texnologiyaning eskirishi yoki noto‘g‘ri tanlanishi;
- Moliyaviy risk – moliyaviy manbalarni noto‘g‘ri rejalashtirish yoki ularning yetishmovchiligi;
- Tashqi iqtisodiy risk – import/eksport shartlaridagi o‘zgarishlar, xalqaro sanksiyalar;
- Siyosiy risk – hukumat siyosatining o‘zgarishi, beqaror siyosiy muhit.

3. Ekspluatatsiya (foydalanish) bosqichi

Loyihaning amalga oshirilishidan so‘ng, ekspluatatsiya davrida quyidagi risklar yuzaga chiqishi mumkin:

- Texnologik risk – uskunalarning ishlamay qolishi, ishlab chiqarish jarayonidagi nosozliklar;
- Ekologik risk – atrof-muhitga salbiy ta’sir va ekologik me’yorlarning buzilishi;
- Fors-major risklari – tabiiy ofatlar, urushlar, siyosiy beqarorlik;
- Nolikvidlik riski – mahsulot yoki xizmatlarni realizatsiya qila olmaslik;

- Iqtisodiy va moliyaviy risklar – xarajatlarning ortishi, daromadlarning kamayishi, rentabellik pasayishi.
- Bundan tashqari, investitsion loyihalarda eng ko‘p uchraydigan tizimli risklar mavjud bo‘lib, ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:
- Mamlakatdagi iqtisodiy qonunchilik va makroiqtisodiy holatning o‘zgarishi;
- Foyda va investitsiyalardan foydalanish shartlarining noaniqligi;
- Savdo cheklovlari, eksport-importdagi to‘siqlar, chegaralarning yopilishi;
- Siyosiy noaniqliklar va ijtimoiy beqarorlik;
- Texnik va iqtisodiy ko‘rsatkichlarning noto‘g‘ri prognoz qilinishi;
- Yangi texnologiyalar, mahsulot sifati haqidagi ma’lumotlarning to‘liqsizligi;
- Bozor kon’yunkturasining (baholar, valyuta kurslari, YAIM o‘sishi) doimiy o‘zgarishi;
- Tabiiy iqlim sharoitlarining beqarorligi va tabiiy ofatlar xavfi;
- Ishlab chiqarishdagi texnik risklar – uskuna nosozliklari, ishlab chiqarishning to‘xtab qolishi;
- Loyiha ishtirokchilarining maqsadlarining noaniqligi, ularning moliyaviy holati va obro‘si haqidagi ma’lumotlarning yetarli emasligi.

Investitsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida har bir bosqich (faza) o‘ziga xos risk omillari bilan tavsiflanadi. Dastlabki bosqichda (investitsiyaga tayyorgarlik fazasida) loyiha tashabbuskorlari asosan marketing, bozor, axborot va ijtimoiy xarakterdagi risklarga duch keladilar. Investitsiya bosqichida esa ilmiy-texnik, moliyaviy, tashqi iqtisodiy va siyosiy risklar yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi. Loyihaning ekspluatatsiya bosqichida texnologik, ekologik, fors-major holatlar, likvidlilik darajasining pasayishi, iqtisodiy va moliyaviy risklar muhim o‘rin tutadi.

Shu bilan birga, investitsion faoliyat davomida keng tarqalgan va muntazam uchraydigan risklar mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- iqtisodiy qonunchilik va makroiqtisodiy muhitdagi o'zgarishlar;
- investitsiyalash va daromadlardan foydalanish shartlaridagi noaniqliklar;
- savdo faoliyati va yetkazib berish jarayonlariga nisbatan cheklovlar;
- chegara va transport infratuzilmasidagi uzilishlar;
- siyosiy barqarorlik darajasining pasayishi yoki ijtimoiy-siyosiy beqarorlik;
- texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarning nomukammalligi;
- texnologik parametrlar, mahsulot sifati va bozor kon'yunkturasi (narxlar, valyuta kurslari, YAIM va boshqalar) to'g'risidagi axborotning yetarli emasligi;
- tabiiy-iqlim sharoitlarining o'zgarishi, tabiiy ofatlar xavfi;
- ishlab chiqarish jarayonidagi texnik nosozliklar (asbob-uskunalarning buzilishi yoki to'xtashi);
- loyiha ishtirokchilarining strategik maqsadlarining noaniqligi;
- ularning moliyaviy holati va ishbilarmonlik obro'siga oid axborotlarning yetishmasligi.

Ushbu risk omillarining har birini aniqlash, chuqur tahlil qilish va ularning salbiy ta'sirini minimallashtirish uchun maxsus boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish zarur. Investitsion loyihalardagi risklarni bosqichma-bosqich baholash va ularga nisbatan samarali strategiyalarni tanlash loyiha muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Moliyaviy bozor eng yuqori darajadagi riskka ega sohalardan biri bo'lib, undagi risklar ikki asosiy toifaga ajratiladi:

- Tizimli risklar;
- Tizimsiz risklar.

Tizimli risklar – bu butun moliyaviy bozor yoki uning yirik segmentlariga taalluqli bo'lgan xatarlardir. Ya'ni, alohida kompaniyalar emas, balki deyarli barcha emitentlar va investorlar umumiy iqtisodiy

SAMARQAND IQTISODIYOT
VA SERVIS INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
74784

beqarorlik yoki boshqa omillar tufayli yo‘qotishlarga uchrashi mumkin. Tizimli risklarga quyidagilar kiradi:

- foiz stavkalaridagi o‘zgarishlar (foiz riski);
- valyuta kurslaridagi o‘zgaruvchanlik (valyuta riski);
- inflyatsiya xavfi;
- siyosiy beqarorlik bilan bog‘liq xavflar.

Tizimsiz risklar — bu alohida kompaniya, tarmoq yoki muayyan qimmatli qog‘ozlar to‘plamiga xos bo‘lgan, butun moliyaviy bozor emas, balki uning ayrim segmentlariga taalluqli xatarlardir. Ushbu turdagi risklar, odatda, diversifikatsiya orqali kamaytirilishi mumkin. Tizimsiz risklarga quyidagilar kiradi:

- Tadbirkorlik riski — kompaniyaning operatsion faoliyatida yuzaga keladigan tahdidlar;
- Moliyaviy risklar — qarz yuki, likvidlik va kapital tuzilmasi bilan bog‘liq noaniqliklar;
- Nolikvidlik riski — aktivlarning tez va yo‘qotishsiz naqd pulga aylantirilishidagi qiyinchiliklar.

Yuqoridagi tasniflarga asoslanib, investitsion loyiha faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklar quyidagicha guruhlanadi:

1. Loyiha ishtirokchilari riski – loyiha doirasida hamkorlar, investorlar, pudratchilar yoki boshqa manfaatdor tomonlarning majburiyatlarini bajarmasligi bilan bog‘liq xavf;
2. Loyiha smeta qiymatining oshishi riski – qurilish va ishlar qiymatining dastlabki hisob-kitoblarga nisbatan ortib ketishi;
3. Qurilishni belgilangan muddatda yakunlamaslik riski – loyiha jadvalidan chetga chiqish va kechikishlar;
4. Ishlar va obyekt sifati bilan bog‘liq risklar – bajarilgan ishlar yoki qurilgan obyektning normativ-me’yoriy talablar va standartlarga mos kelmasligi;
5. Konstruktsion va texnik risklar – texnologik xatoliklar, loyihadagi yechimlarning noto‘g‘riligi yoki texnik kamchiliklar;
6. Ishlab chiqarish riski – mahsulot ishlab chiqarish bosqichida yuzaga keladigan uzilishlar yoki samaradorlikning pastligi;

7. Boshqaruv riski – loyiha boshqaruvining yetarli darajada samarali tashkil etilmasligi;

8. Sotish riski – tayyor mahsulot yoki xizmatlarni bozorga muvaffaqiyatli chiqara olmaslik;

9. Moliyaviy risk – pul oqimlari, qarz va investitsiyalarning qaytarilishi bilan bog‘liq moliyaviy barqarorlik tahdidlari;

10. Mamlakat riski – loyiha amalga oshirilayotgan davlatdagi makroiqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy sharoitlarning beqarorligi;

11. Ma’muriy risk – ruxsatnoma, litsenziya, texnik hujjatlarni olishdagi kechikishlar yoki byurokratik to‘siqlar;

12. Huquqiy risk – normativ-huquqiy baza o‘zgarishlari, qonunlar va me’yoriy hujjatlar talablari bilan bog‘liq noaniqliklar;

13. Fors-major riski – oldindan bashorat qilib bo‘lmaydigan va nazoratdan tashqaridagi holatlar (tabiiy ofatlar, urushlar, epidemiya va boshqalar).

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Moliyaviy risk tushunchasiga qanday ta’rif beriladi?
2. “Moliyaviy risklarni boshqarish” fanining predmeti va maqsadi nimadan iborat?
3. Moliyaviy risklarning qanday turlari mavjud?
4. Kredit riski va bozor riski o‘rtasidagi farq nimalarda namoyon bo‘ladi?
5. Moliyaviy risklarni boshqarish zarurati nimalar bilan asoslanadi?
6. Korxona yoki bank darajasida riskni aniqlash va baholashda qanday uslublar qo‘llaniladi?
7. Sistematik va nosistematik risklar o‘rtasidagi farq nimada?
8. Diversifikatsiya va hejirlash usullarining mohiyati va afzalliklari nimalardan iborat?
9. Risklarni boshqarishning iqtisodiyotdagi o‘rni va ahamiyati qanday izohlanadi?
10. “Moliyaviy risklarni boshqarish” fanining amaliy vazifalari nimalardan iborat?

II BOB. RISK TUSHUNCHASI VA UNING TURLARI

2.1. Risklarni tushunchasi mazmuni va uning tasniflanishi.
2.2. Risk omillar.
2.3. Riskning tuzilishi.

Tayanch so‘z va iboralar. *Risk; moliyaviy risk; risk omillari; ichki risklar; tashqi risklar; risk manbalari; risk tasnifi; bozor riski; kredit riski; likvidlilik riski; operatsion risk; strategik risk; siyosiy risk; valyuta riski; sistematik risk; nosistematik risk; risk intensivligi; riskning tuzilishi; xavf ehtimoli; yo‘qotish darajasi; risk komponentlari; riskni baholash mezonlari.*

2.1-§. Risklarni tushunchasi mazmuni va uning tasniflanishi.

Risklarni o‘rganish jarayonida, bir tomondan, risk-menejment imkoniyatlarining ba’zan haddan tashqari optimistik tarzda baholanishi moliyaviy risklar nazariyasini shakllantirish zaruratini kuchaytirgan bo‘lsa, boshqa tomondan, hozirgi kungacha “moliyaviy risk” tushunchasining mazmun-mohiyati to‘liq va kompleks tarzda yoritilmagani ushbu yo‘nalishda chuqur ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Moliyaviy risk tushunchasiga berilgan turli talqinlar hamda tadqiqotchilarning nazariy qarashlariga asoslanib, risklarni quyidagi uchta guruh kesimida tasniflash mumkin (2.1-chizma):

Birinchi guruh riski — Tadqiqotchilarning talqiniga ko‘ra, risk keng ma’noda noma’lum voqelik bo‘lib, u yuz berganda faoliyatga ijobiy yoki

salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ikkinchi guruh riski — Olimlar bu turdagi riskni faoliyat sifatida baholaydilar, ya’ni yutuqli natijaga erishish maqsadida amalga oshirilgan sa’y-harakatlar bilan bog‘laydilar.

Uchinchi guruh riski — Bu yondashuvga ko‘ra, risk muqobil variantlardan birini tanlash jarayonida yutuqqa erishish yoki xatoga yo‘l qo‘yish ehtimoli sifatida talqin etiladi.

Mazkur qarashlar asosidagi tadqiqotlar ancha salmoqli bo‘lib, ko‘plab mualliflar moliyaviy riskni moliyaviy instrumentlarga egalik qilish bilan bog‘liq holda, shuningdek, moliyaviy institutlar aktiv va passivlari parametrlarining o‘zaro nomutanosibligi natijasida yo‘qotish (zarar ko‘rish) ehtimoli sifatida tavsiflaydilar. Keyingi vaqtda tadqiqotchilar «ehtimol» tushunchasining o‘rniga «imkoniyat» so‘zini ko‘proqqo‘llanilayotganligini ma'qullab bo‘lmaydi.

Riskning mohiyati foyda olish yoki zarar ko‘rish, mol-mulkni yo‘qotish, shuningdek, joylashtirilgan investitsiyalardan olinadigan daromadning kutilgan natijadan farqlanishi ehtimoli kabi omillarga asoslanadi. Ayniqsa, moliya sohasida risk tushunchasi nisbatan keng ko‘lamda talqin qilinadi. Shu sababli, risk nafaqat daromadni qo‘ldan boy berish, uning kutilganidan past bo‘lishi (salbiy natija), balki foydaning kutilganidan yuqori bo‘lishi (ijobiy natija) sifatida ham namoyon bo‘lishi mumkin.

Yuqoridagi mulohazalarga tayangan holda, moliyaviy risklarning asosiy belgilarini quyidagicha ajratib ko‘rsatish mumkin:

- noaniqlik sharoitida yuzaga keladi — moliyaviy risklar qarorlar qabul qilinayotgan paytda to‘liq ma’lumot yo‘qligi sababli yuzaga chiqadi. Ular ehtimollik mezoniga asoslanadi va aniqlikdan yiroq holatda namoyon bo‘ladi;
- oqibatga yo‘naltirilganlik — riskning pirovard natijasi mol-mulkni yo‘qotish, daromadni qo‘ldan chiqarish yoki rejalashtirilgan moliyaviy samaradorlikka erishmaslik bilan bog‘liq bo‘lib, moliyaviy institutlar faoliyatining risk muhitida kechishini anglatadi.

Moliyaviy risklarining asosiy belgilari:

- riskning pirovard natijasi (oqibati) mol-mulkni yo‘qotish, foydaniqo‘ldan chiqarish hisoblanishi moliya institutlari faoliyati bevosita risk qamrovida kechishini anglatadi
- mazkur risklar noaniqlik holatida yuzaga keladi va ularning asosiy mezoni ehtimollikka asoslanadi

Yuqorida keltirilgan belgilarga tayanib aytish mumkinki, moliya institutlari duch keladigan risklar, asosan, ehtimollik omiliga asoslanadi va ularning mohiyati asosiy faoliyatdan kutilgan darajadagi foydaga erisha olmaslik yoki umuman foydani yo‘qotish ehtimoli bilan belgilanadi.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, moliyaviy risklarni tasniflashga doir yondashuvlar xilma-xil bo‘lib, bu boradagi ilmiy qarashlar va amaliy tajribalar har xil yondashuvlarni vujudga keltirgan.

Umuman olganda, moliyaviy risklar murakkab ichki tuzilishga ega bo‘lgan risklar toifasiga kiradi. Ular o‘z mazmuniga ko‘ra quyidagi asosiy tarkibiy turlarga bo‘linadi:

- bozor riski – aktivlar narxining o‘zgarishi bilan bog‘liq yo‘qotish ehtimoli;
- likvidlik riski – aktivlarni tez va zararsiz realizatsiya qila olmaslik ehtimoli;
- foiz riski – foiz stavkalarining o‘zgarishi tufayli yuzaga keladigan moliyaviy yo‘qotish ehtimoli;
- kredit riski – qarzdor tomonning majburiyatlarni bajarmasligi oqibatida zarar ko‘rish ehtimoli;
- valyuta riski – valyuta kurslaridagi o‘zgarishlar tufayli moliyaviy ko‘rsatkichlarning yomonlashuvi ehtimoli.

Mazkur yondashuvga asoslangan tasnif moliyaviy risklar turlarini aniq, tizimli va ilmiy asosda ifodalab beradi hamda ularni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim o‘rin tutadi (quyidagi 2.2-chizma).

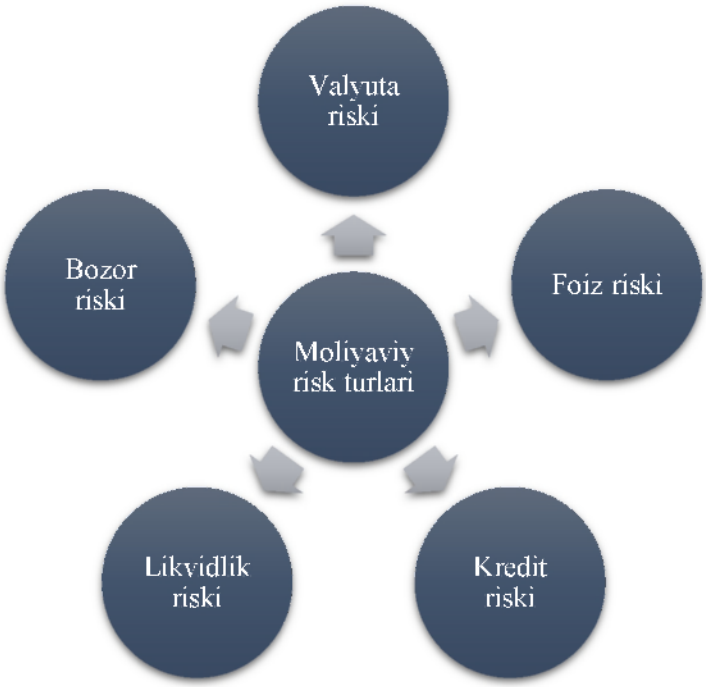

Shu nuqtada moliyaviy risklarning yuqorida sanab o‘tilgan turlarini alohida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, bozor riski va kredit riski moliyaviy institutlar tomonidan turli moliyaviy instrumentlarga egalik qilish jarayonida yuzaga keladi. Mazkur risklar ko‘pincha o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan, mustaqil holatda yuzaga chiqishi mumkin bo‘lsa-da, ular ko‘pincha moliya bozoridagi umumiy o‘zgarishlar natijasida tizimli tus olishi ham mumkin. Bu esa ularning faqat bitta moliya institutining faoliyati bilan emas, balki butun moliyaviy tizimdagi dinamikalar bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Bozor riski moliya institutining faoliyatiga, ayniqsa, aktivlar narxi, fond bozoridagi indekslar yoki qimmatbaho metallar kabi segmentlardagi narx o‘zgarishlari orqali bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Institut investitsiyalarining bozordagi qiymati keskin o‘zgarishi natijasida bu risk kuchayishi mumkin.

Shunga o‘xshash tarzda, kredit riski ham moliyaviy zararlar shaklida namoyon bo‘lib, odatda qarzdor subyektning kreditga layoqatlilik darajasining pasayishi yoki moliya institutining kredit portfelini optimal shakllantira olmasligi natijasida yuzaga keladi.

Bundan farqli o‘laroq, likvidlik riski va valyuta riski ehtimollik darajasiga ko‘ra, nisbatan alohida va yakka tartibdagi risklar sirasiga kiradi. Ushbu risklar, odatda, moliya institutining aktivlari va

majburiyatlari o‘rtasidagi nomutanosiblik oqibatida yuzaga keladi. Boshqacha aytganda, ushbu risklar institut balansining muvozanatlashmagan holatidan kelib chiqadi. Aksincha, aktiv va majburiyatlar o‘zaro muvofiqlashtirilgan bo‘lsa, bu turdagi risklar amalda minimal darajaga tushadi yoki umuman kuzatilmaydi.

Moliyaviy risklar: Taqqoslovchi sxema

Risk turi	Yuzaga kelish manbai	Risk mohiyati	Tizimli lik darajasi	Oldini olish imkoniya ti	Asosiy sabablari
Bozor riski	Aktivlar narxi, fond indeksi, bozor segmenti	Investitsiya qiymatining o‘zgarishi	Yuqori (tizimli bo‘lishi mumkin)	Cheklangan (diversifi katsiya ya orqali)	Bozor kon’yunktura si, global iqtisodiy omillar
Kredit riski	Qarzdor subyektlar, kredit portfeli	Qarzlarning qaytarilmasligi yoki muddati buzilishi	O‘rtacha–yuqori	Qisman (kredit tahlili orqali)	Kreditga layoqatlilikning pasayishi, noto‘g‘ri baholash
Likvidlik riski	Aktiv va majburiyat nomutanosibli gi	Moliyaviy majburiyatlarni vaqtida bajara olmaslik	Past–o‘rtacha	Yuqori (balansni boshqarish orqali)	Qisqa muddatli likvid aktivlar yetishmasligi, depozit oqimlarining beqarorligi
Valyuta riski	Valyuta kurslarining o‘zgarishi	Kurs farqlari natijasida zarar	Past–o‘rtacha	O‘rta (hedjirlash, valyuta zaxiralari)	Kurs tebranishi, milliy valyuta beqarorligi

Foiz riskining tabiatini aniqlash birmuncha murakkab kechadi. Bu holat mablag‘larni jalb etish va ularni joylashtirish stavkasining to‘liqsiz korrelyasiyasinatijasi sifatida foiz riski namoyon bo‘lishi bilan izohlanadi. Ushbu risklarmoliya instituti foiz stavkalari balanslashmaganligi jarayoniga o‘z ta'sirinio‘tkaza olmaydi. Shu bois, bu toifadagi risklarni minimallashtirishni to‘liqhajmda ta'minlab bo‘lmaydi, chunki stavkalar to‘liq balanslashgan hollarda hamfoiz riski tizimli riskning «qoldig‘i» sifatida saqlanib qoladi. Foiz riskikelib chiqishiga ko‘ra o‘ziga xos, alohida tarzda namoyon bo‘lsa-da, u tizimli kechadi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan likvidlik, valyuta va foiz risklari

moliyaviy vositachilikning asosiy funksiyalaridan biri bo‘lgan aktivlar transformasiyasi jarayonida yuzaga keladi. Moliya institutining aktiv va passivlari muddatlar yoki valyutalar kesimida muvozanatlashganlik darajasi aktivlar transformasiyasi ta’sirida o‘zgarishi mumkin. Bu holat, o‘z navbatida, moliyaviy barqarorlikka tahdid soluvchi risklarni yuzaga keltiradi.

Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda foiz riski tushunchasi boshqa risk turlari bilan chalkashib ketgan. Masalan, foiz stavkasining oshishi natijasida obligatsiyalar narxining pasayishi riski ko‘pincha foiz riski sifatida ko‘rsatiladi. Aslida esa, bu — bozor riskining bir ko‘rinishi bo‘lib, foiz riski bilan to‘liq mos tushmaydi. Aksiyalarning bozor qiymatidagi tebranishlar bilan foiz stavkalari o‘rtasidagi bog‘liqlik ushbu ikki risk turini farqlashni qiyinlashtiradi.

Foiz stavkasi esa obligatsiya narxlariga ta’sir etuvchi asosiy omillardan biri bo‘lib, moliyaviy holatdagi o‘zgarishlar va korporativ boshqaruv sifati haqida muhim ma’lumot beradi. Ayniqsa, foiz stavkasidagi o‘zgarishlar ta’siriga sezgir bo‘lgan aktiv va majburiyatlar nomutanosibligi mavjud bo‘lgan sharoitda, moliya instituti tomonidan qabul qilinadigan majburiy qarorlar foiz riskining yuzaga kelishiga olib keladi.

Valyuta riski mohiyatini aniqlashda ham ba’zi chalkashliklar kuzatiladi. Xususan, xorijiy valyutada joylashtirilgan moliyaviy instrumentlar kursining salbiy o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan yo‘qotishlar ko‘pincha bozor riski doirasida ko‘riladi. Biroq so‘nggi yillarda iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlarida valyutalar bo‘yicha aktiv va passivlarning nomutanosibligi sababli, valyuta kursining noqulay tebranishi oqibatida yuzaga keladigan yo‘qotishlar valyuta riski sifatida talqin etilmoqda.

Aslida, valyuta kursi ko‘p hollarda foiz stavkalarining dinamikasi bilan belgilanadi. Foiz stavkalaridagi o‘zgarish esa, asosan, kredit riski ta’sirida yuzaga keladi. Shu sababli valyuta riskining yuzaga kelishi, uning transferi va transformasiyasi kredit riskining ta’siri bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Aniq bir valyutaga bo‘lgan talab ko‘pincha uning jozibadorligiga qarab shakllanadi. Biroq investorlar tomonidan

“past xavfli” deb baholangan ayrim valyutalar real iqtisodiy sharoitlarga mutanosib bo‘lmagan holda baholanganligi va bu esa salbiy oqibatlarga olib kelgan holatlar amaliyotda ko‘p uchraydi.

Xalqaro iqtisodiy adabiyotlarda xorijiy valyutadagi aktiv va majburiyatlar o‘rtasidagi nomutanosiblik sababli yuzaga keladigan risklarni ifodalash uchun ba’zida “translation risk” (riskni ko‘chirish) atamasi ishlatiladi. Biroq bu termin mazkur riskning mohiyatini to‘liq qamrab olmaydi, shu bois uni qo‘llash samaradorligi cheklangan deb baholanadi.

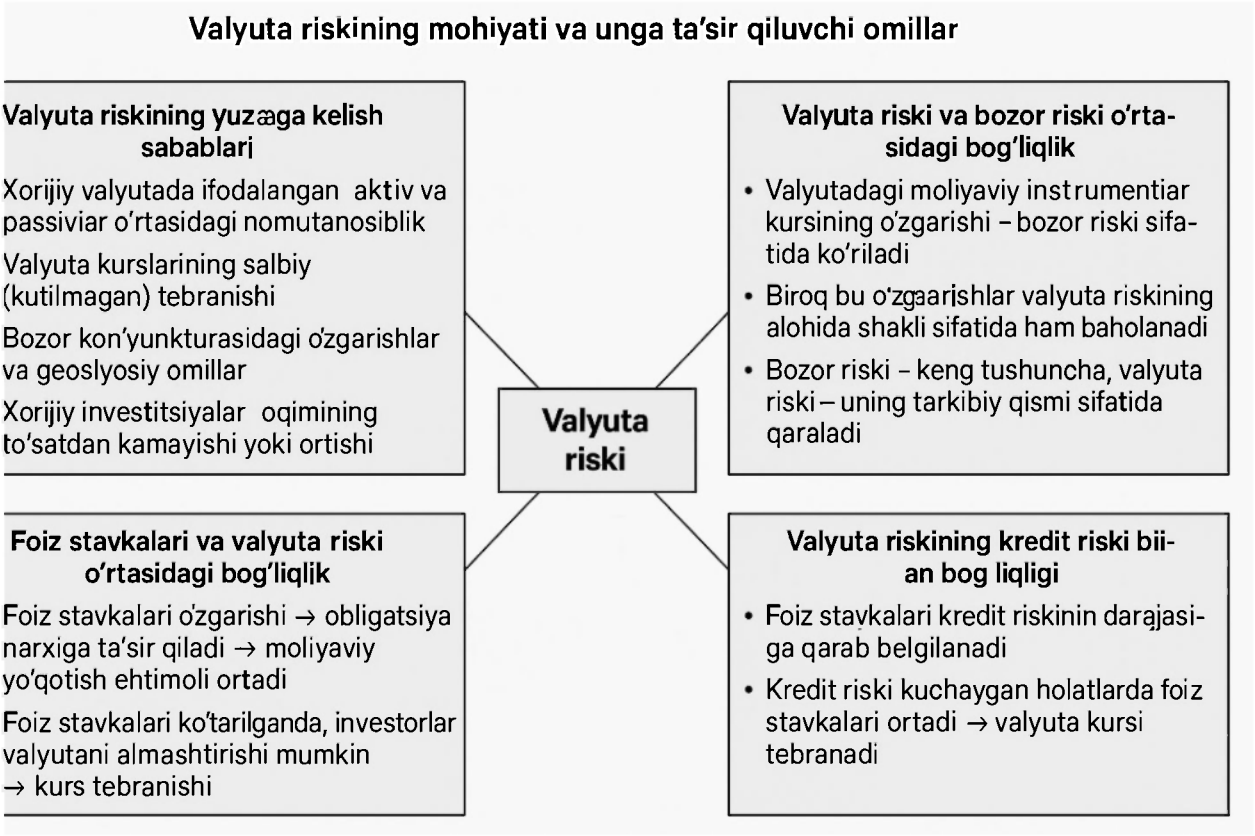

So‘nggi yillarda moliyaviy instrumentlarga xos bo‘lgan likvidlik riski alohida risk turi sifatida e’tirof etilmoqda. Biroq aktivlarni istalgan vaqtda sotishning imkonsizligi yoki ularning bozordagi narxi ijobiy bo‘lmaganda yuzaga keladigan bu holat aslida bozor riskining bir shakli, ya’ni uning maxsus ko‘rinishidir. Shuning uchun ham, moliyaviy instrumentlarning likvidligi bilan bog‘liq xavflarni mustaqil risk sifatida ajratish amaliy jihatdan unchalik asosli emas, degan xulosaga kelish mumkin.

2.2-§. Risk omillar.

Risk ob'ektiv xususiyatga egaligidan kelib chiqib, unga ta'sir etuvchi

omillarni yaxlit holda ko‘rib chiqish lozim va ularni tadbirkorlik sub'ektlariga nisbatan ichki va tashqi omillarga bo‘lish mumkin.

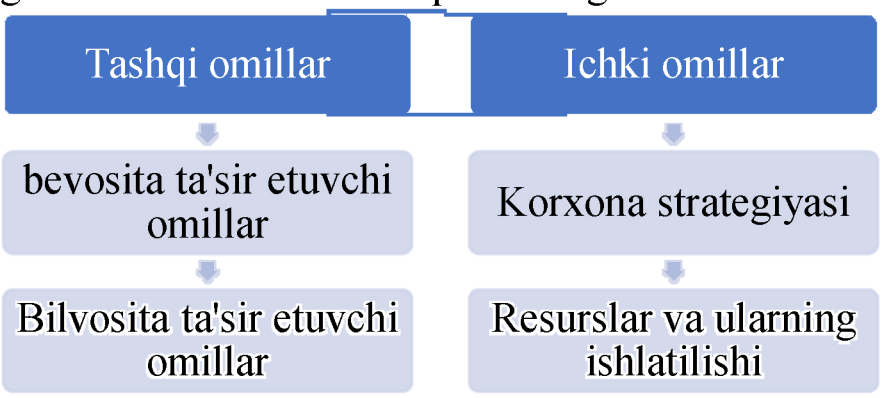

Risklarni yuzaga keltiruvchi va ularning darajasiga ta'sir etuvchi omillar tasnifi:

Tashqi omillarni ikki guruhga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq: to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta'sir etuvchi omillar va bilvosita ta'sir etuvchi omillar.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri ta'sir etuvchi omillar riskka to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta'sir etadi va bularga: qonunchilikning o‘zgarishi, tadbirkorlikdagi raqobat, xo‘jalik yurituvchi sub'ektlar bilan munosabatlarning o‘zgarishi, soliq tizimining o‘zgarishi, korrupsiya va reket kabi omillarni kiritish mumkin. Bilvosita ta'sir etuvchi omillar risklarga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta'sir etmasa ham ularning o‘zgarishiga ta'sir ko‘rsatadi va bularga: siyosiy holat, xalqaro miqyosdagi voqealar (masalan, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi), faoliyat yuritilayotgan davlatning iqtisodiy nobarqarorligi, faoliyat olib borilayotgan sohaning iqtisodiy ahvoli, tabiiy ofatlar kabilarni kiritish mumkin.

Sof risklar ba'zida statistik risklar ham deyishadi, uning mohiyati shundaki sof risklar amaliy jihatdan har doim o‘zida yo‘qotishlarni aks ettiradi.Uning sabablari bo‘lib, uzluksiz ofatlar, baxtsiz xodisalar, boshqaruvchilik qobiliyatining pastligi (etishmasligi) va h.k. bo‘lishi mumkin.

Spekulyativ risklarni ba'zida dinamik yoki tijorat risklari ham deb atashadi. Uning mohiyati yo‘qotish/foydani ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Uning sabablariga: valyuta kursining o‘zgaruvchanligi natijasi, bozor konyukturasining o‘zgarishi, investisiya sharoitlarining o‘zgarishi va h.k.larni kiritish mumkin.

Risklarning sohalar faoliyati bo‘yicha ko‘rinishlari quyidagicha

bo‘lishi mumkin:

1. Ishlab chiqarish riski, tashqi va ichki omillar ta'sirida tovar va xizmatlar rejalari va majburiyatlarining bajarilmay qolishi bilan izohlanadi.

2. Tijorat riski, moliyaviy – xo‘jalik jarayonlaridagi yo‘qotishlar bilan izohlanadi. Uning sabablari bo‘lib:

- Realizasiya xajmining pasayishi;
- Xarid jajmining kutilmaganda pasayishi;
- Xarid narxlarining o‘sishi (Xom ashyo, yarim tayor tovarlar va h.k.);
- Muomala xarajatlarining oshishi;
- Muomala jarayonida tovarlarning yo‘qolishi (sifatining pasayishi) bo‘lishi mumkin.

3. Moliyaviy risklar, korxonalarning o‘z moliyaviy majburiyatlarini bajarmasligi bilan yuzaga keladi. Uning sababi bo‘lib, pulning sotib olish qobiliyati yo‘qolishi, to‘lovlarni amalga oshirish uchun qobiliyatsizlik, valyuta kursining o‘zgarishi va h.k. bo‘lishi mumkin.

Risklarning katta qismi pulning sotib olish qobiliyatining yo‘qolishi bilan bog‘liq bo‘lib, bular:

- Inflyasiya riski, “pulning real sotib olish qobiliyatining pasayishi bilan korxonalar yo‘qotishlarga uchraydi;
- Deflyasiya riski, deflyasiya o‘sishi bilan narxlar”[10] tushib boradi va shu bilan birga daromad pasayib boradi;
- Valyuta riski, valyuta kursining o‘zgarishi spekulyativ ris turkumiga kiradi, shuning uchun ham bir tomon yo‘qotsa, ikkinchi tomondan qoyida bo‘yicha qo‘shimcha daromad ko‘radi;
- Likvidlilik riski, tovar yoki qimmatli qog‘ozlarning istemol qiymati va sifatini qayta baholashda vujudga keladigan risk.

Investisiya risklari bu investisiya loyihalarini amalga oshirishda imkoniyatning etishmasligi yoki foydani yo‘qotish bilan bog‘liq bo‘lib, ularga:

[10] Парамонов Я. В. Финансовые риски корпораций //Автореф. дисс. насоиск. уч. степ, к. э. н. М. – 2005

- Imkoniyatni yo‘qotish riski bu ba'zi chora-tadbirlarning muvaffaqiyatsizligi oqibatida moliyaviy zararlar keltirishdir;
- “Daromadning pasayishi riski bu portfel investisiyadan keladigan foiz yoki divident qiymatining pasayishi oqibatida yuzaga keladi;
- Birja riski bu birja bitimlari orqali yo‘qotishlarga olib keladigan risklar;
- Selektiv risk.....”[11]
- Bankrotlik riski, bu tadbirkorning noto‘g‘ri sarmoya kiritganligi oqibatida to‘liq xususiykapitalini yo‘qotishidir.

2.3-§. Riskning tuzilishi

Korxonalar foydasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan xavflarni aniqlash, ularni baholash va kamaytirish jarayonida risklarni turli mezonlar asosida tasniflash katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, kichik biznes subyektlari o‘zlarining joriy hamda uzoq muddatli maqsadlarini amalga oshirish jarayonida turli xil risk turlariga duch keladilar. Shu bois, risklarning mohiyatini chuqurroq anglash va ularning har xil shakllarini ochib berish uchun ularni tasniflash zarur hisoblanadi.

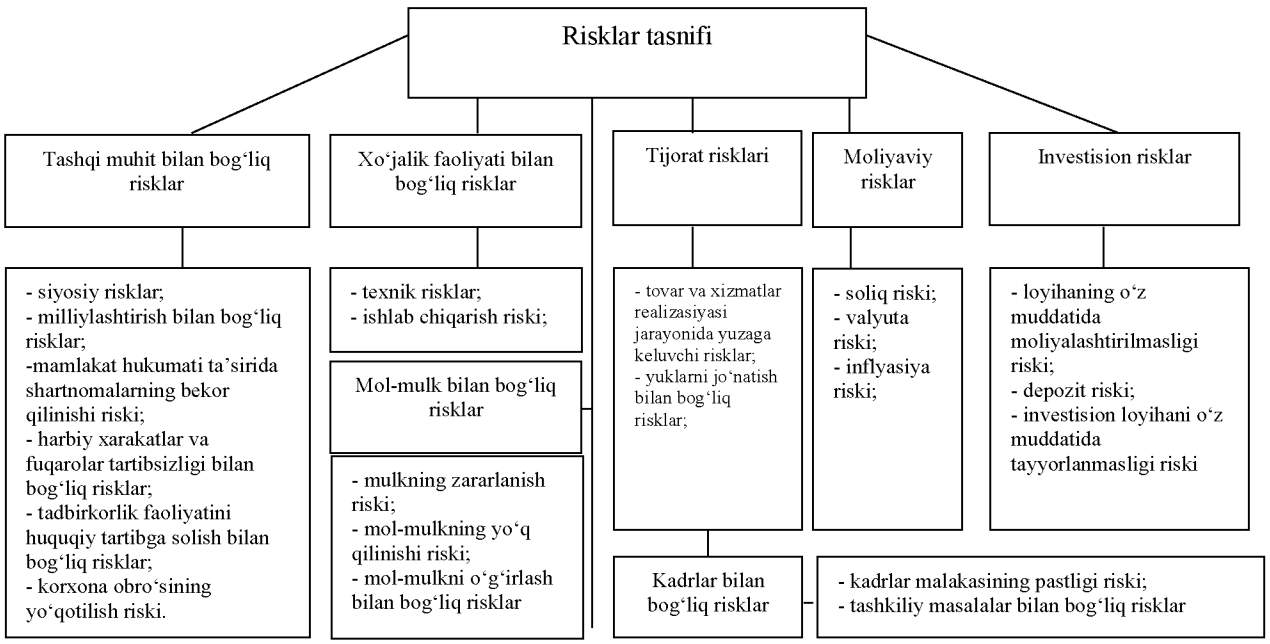

[11] Кириллова, Наталия Владимировна. Развитие методов управления финансовыми рисками факторинговых операций : автореферат дис. ... кандидата экономических наук : 5.2.4. / Кириллова Наталия Владимировна; [Место защиты: ФГОБУ ВО Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации ; Диссовет Д 505.001.101]. — Москва, 2023. — 26 с..

Risklar korxonaning moliyaviy va xo‘jalik faoliyatida doimiy ravishda mavjud bo‘lib, ular bu faoliyatga turli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, sof risklar deganda odatda zarar ko‘rish yoki hech qanday natijaga erishmaslik xavfi tushuniladi. Spekulyativ (moliyaviy) risklar esa, bir tomondan, resurslarning yo‘qotilish ehtimoli bilan, boshqa tomondan esa — mavjud imkoniyatlardan samarali foydalana olmaslik, ya’ni faoliyatdan kutilgan daromadni to‘liq ololmaslik xavfi bilan tavsiflanadi.

Risklarning		
Tasnifiy belgilari	**Turlari**	**Tavsifi**
Paydo bo‘lish xususiyatiga ko‘ra	Sub'ektiv	Malaka, ish tajribasi va bilimning etishmasligi, bozor qoidalariga rioya etmasligi, bitim mazmun-mohiyatini to‘liq tushunib etmasligi va boshq.
	Ob'ektiv	Ma'lumotlarning etishmasligi: bozor konyu'yunkturasining, qonunchilik, kreditlash shart-sharoilari, soliqqa tortish, investisiyalash va boshqalarning kutilmagan holda o‘zgarishi
Qarorni qabul qilish bosqichiga bog‘liq holda	Qarorlar qabul qilish bosqichida	Ma'lumotlarni etishmasligi natijasida risk darajasini aniqlashga imkon beruvchi usullarni qo‘llashdagi xatoliklar
	Qarorlarni tatbiq etish bosiqichda	To‘g‘ri qarorlar qabul qilishdagi xatoliklar
Ko‘lami bo‘yicha	Lokal (mikroiqtiodiy)	Alohida firmalar riski
	Tarmoqlar	Tarmoq xususiyati bilan bog‘liq bo‘lgan risklar
	Hududiy	Mamlakat iqtisodiy tumanlari darajasidagi tabdirkorlikni qamrab olishi
	Milliy (makroiqtisodiy)	Makroiqtisodiyot darajasida (qonunchilik, kreditlash, soliqqa tortishdagi kutilmagan o‘zgarishlar ko‘rinishida)
	Xalqaro (global)	Jahon bozori konyu'nkturasining o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lgan risklar

Paydo bo‘lish sohasiga ko‘ra	Tashqi	Makroiqtisodiy ishlab chiqarishdagi iqtisodiy-siyosiy kutilmagan o‘zgarishlar natijasida paydo bo‘ladigan risklar, masalan valyuta riski.
	Ichki	Korxona ixtisoslashui bilan bog‘liq risklar: ishlab chiqarish, moliyaviy, sug‘urta.
Sug‘urtalash imkoniyatlariga qarab	Sug‘urtalanidan	Vaziyatlarning vujudga kelish ehtimolligini sug‘urtalash
	Sug‘urtalanmaydigan	Fors-major risklar va moliyaviy risklarning shunday guruhlari mavjudki, ularni sug‘urta kompaniyalari sug‘urtalashdan bosh tortadi. Ammo aynan sug‘urtalanmaydigan risklar korxona qo‘shimcha daromadining potensial manbalari bo‘lib hisoblanadi.
Tadbirkorlik faoliyati turlari bo‘yicha	Moliyaviy	Fond bozoridagi risklar: likvidlik, axborot, valyuta va boshq.; bank risklari – kredit, foiz, portfel; inflyasiya, bank mijozlarining xususiyatiga bog‘liq bo‘lgan lizing va faktoring risklari
	Yuridik	Qonunchilik hujjatlari sifatining pastligi va qonunchilikdagi kutilmagan o‘zgarishlar
	Ishlab chiqarish	Ishlab chiqarish fondlarining ishdan chiqishi, ishlab chiqarishdagi uzilishlar, aylanma mablag‘larning yo‘qotilishi, xom ashyo va uskunalarni o‘z muddatida etkazib berilmasligi
	Tijorat	Bozor konyu'nkturasidagi kutilmagan o‘zgarishlar va tijorat faoliyati bilan bog‘liq boshqa shart-sharoitlar
	Investision	Investision muhitda, innovasiya faoliyatida kutilmagan holatlar va noaniqliklar
	Sug‘urta	Sug‘urt fondini shakllantirish va boshq.
	Innovasion	Innovasion sohada noaniqlik sababli yuzaga keluvchi holatlar (innovasion

		g‘oyaning yaratilishidan boshlab to uni hayotga tatbiq etishgacha bo‘lgan jarayon)
Diversifiksiyalash imkoniyatlari bo‘yicha	Tizimli	Tadbirkorlik faoliyatining u yoki bu ko‘rinishlariga xos bo‘lgan
	O‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan	Aniq sharoitda tadbirkorlik faoliyatidan daromad olish bilan bog‘liq bo‘lgan
Kutilishi mumkin bo‘lgan oqibatlar	Foyda	Riskka borgani uchun olinadigan mukofot
	Zararlar	Zararlar faqat nomaqbul vaziyatlardagina yo‘l qo‘yilgan xatolar va kamchiliklar oqibatida kelib chiqadi
	Yo‘qotishlar	Yo‘qotishlar, odatda, oldindan rejalashtirilmaydi, lekin ro‘y berishi mumkinligi ko‘zda tutilishi mumkin.
	Bankrot bo‘lishi	Korxona barcha mulkining yo‘qotilishi va faoliyatini to‘xtatishi
Kelib chiqishi mumkin bo‘lgan natijasiga bog‘liq holda (5-ilova)	Sof risklar	Salbiy natija olish imkonini anglatadi. Unga ekologik, siyosiy, tabiiy, transport va tijorat risklari (mulkiy, ishlab chiqarish, savdo risklari) tegishlidir
	Spekulyativ risk	Ijobiy natijalar bilan birga salbiy natijalarni olish imkoniyatida namoyon bo‘ladi, ular moliyaviy risklardan iborat
Ta'sir vaqtiga ko‘ra	Retrospektiv	Kichik biznes korxonalarining o‘tgan davrdagi turli risklarga bog‘liqligini ifodalaydi va joriy hamda istiqboldagi risklarni baholashga yordam beradi
	Joriy	Kichik biznes korxonalarining amaldagi faoliyati barqarorligiga ta'sir etuvchi risklar
	Istiqboldagi	Kelajakda kichik biznes korxonasi duch kelishi mumkin bo‘lgan risk
Ta'sir etish vaqt uzoqligi bilan belgilanishi bo‘yicha	Uzoq muddatli	Bu risk turi asosan korxona kengaytirilish, rivojlanish va takomillashtirish uchun amalga oshiriladigan tadbirlar bilan bog‘liq

		bo‘ladi. Uning natijalari istiqbolda namoyon bo‘ladi.
	Qissqa muddatli	U ko‘pincha tarmoqli bo‘lib, kundalik hayotda qabul qilinayotgan qarorlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Uning natijalari qisqa vaqt ichida namoyon bo‘ladi.

Namoyon bo‘lish shakliga ko‘ra, tadbirkorlik risklari muntazam yoki nomuntazam bo‘ladi.

Muntazam risklar, odatda, umumiy iqtisodiy sharoitlar ta’sirida korxonaning moliyaviy holati o‘zgarishi ehtimoli sifatida izohlanadi. Aksincha, nomuntazam risklar esa umumiy barqarorlik saqlanib qolgan holatda aynan korxonaning o‘z moliyaviy ahvolining yomonlashish xavfini anglatadi.

Boshqarish imkoniyatiga qarab, tadbirkorlik risklari ochiq va yopiq turlarga bo‘linadi. Ochiq risklarni boshqarish yoki oldini olish imkoniyati mavjud emas, yopiq risklar esa ma’lum choralar orqali tartibga solinishi mumkin.

Tadbirkorlik faoliyati natijalariga ta’sir ko‘rsatish darajasiga qarab, ushbu risklarni turli toifalarga ajratish mumkin. Umuman olganda, tadbirkorlik riski — bu tadbirkorning yo‘qotishlarga duchor bo‘lish ehtimoli bilan bog‘liq holat bo‘lib, u odatda foizlar yoki koeffitsiyentlar shaklida ifodalanadi.

Moliyaviy xizmatlarni amalga oshirish bilan bog‘liq risklar operasion, texnologik, investision, innovasiya, xavfsizlik kabi risklarni o‘z ichiga oladi. Innovasion faoliyat bilan shug‘ullanuvchi kichik biznes sub'ekti garchand o‘zining faoliyatini ma'lum risk ostiga qo‘ysa-da, u asosan belgilangan daromad olishni ta'minlaydi.

Risklarni iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy shakllarga ham bo‘lish mumkin. Masalan, ba'zi risk garchi katta moddiy-moliyaviy zarar keltirmasligi mumkin, ammo kichik biznes sub'ektining mintaqadagi yoki xalqaro nufuziga katta ma'naviy zarar keltirishi mumkin. Bunday risk pirovard natijada boshqa shakllardagi zararlarni, yo‘qotishlarni etaklab kelishi mumkin.

Bulardan tashqari, kichik biznes korxonalarining foydasiga o‘ziga

xos tadbirkorlik tashqi risklari ham ta'sir etishi mumkin.

Yuqorida tahlil qilingan risklarning deyarli barchasi korxonalar foydasining shakllanish jarayoniga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatadi. Biroq, ushbu ta’sir darajasi korxonaning qaysi iqtisodiy tarmoqda faoliyat yuritayotganiga bog‘liq ravishda farqlanishi mumkin.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. “Risk” tushunchasiga qanday iqtisodiy-ta’rif beriladi?
2. Riskning qanday asosiy turlari mavjud?
3. Ichki va tashqi risklar o‘rtasidagi farqlarni tushuntiring.
4. Moliyaviy risklar qanday tasniflanadi?
5. Risk omillariga misollar keltiring va ularni turlarga ajrating.
6. Bozor riski va kredit riski o‘rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
7. Sistematik va nosistematik risklar qanday ajratiladi?
8. Riskning tuzilmasi qanday elementlardan iborat bo‘ladi?
9. Risk intensivligi va ehtimoli tushunchalarini izohlang.
10. Strategik va operatsion risklar mohiyatini tushuntirib bering.?

III BOB. RISK-MENEJMENT TUSHUNCHASI MOHIYATI VA UNING TURLARI, BAHOLASH USULLARI

3.1. Risk menejment mohiyati va tarkibi.
3.2. Risklarni boshqarish tizimi tuzilmasi.
3.3. Risk-menejment funksiyalari va vazifalari
3.4. Risk-menjmentni tashkil etish bosqichlari.
3.5. Risk-menejmentda boshqarish uslublari.
3.6. Rivojlangan davlatlarda korxonalarda risk-menejment va uni O‘zbekistonda qo‘llash xususiyatlari.
3.7. Moliya risklarining turlari va mohiyati.
3.8. Moliya faoliyatini yuritish bilan bog‘liq risklarni hisobga olish va baholashning ahamiyati.
3.9. Moliya risklarini tahlil qilish va baholash.

Tayanch so‘z va iboralar. *Risk; risk-menejment; risk turlari; risklarni boshqarish; risklarni baholash; risk-menejment tizimi; tizim tuzilmasi; funksiya va vazifalar; tashkil etish bosqichlari; boshqaruv uslublari; moliya risklari; tahlil; baholash usullari; korxona; xavflilik darajasi; xorijiy tajriba; o‘zbekiston amaliyoti; noaniqlik; xavf-xatar; qaror qabul qilish.*

3.1-§. Risk menejment mohiyati va tarkibi.

Risk - moliyaviy kategoriyadir. “Shuning uchun, Risk darajasi va qiymati moliyaviy mexanizmi orqali ham ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Bunday ta'sir moliyaviy boshqarish texnik yordami va maxsus strategiyasi bilan amalga oshiriladi. Birgalikda, strategiya va texnikada, ya'ni, risk menejment mexanizmi birxil shakllantirish”[12] tushuniladi. Shunday qilib, risk menejment, moliyaviy menejmentni bir qismidir. Risk menejmentning pirovard maqsadi foyda va xavfni optimal darajada bilish, maqbul nisbatda foydani qo‘lga kiritishdan iborat.

Obektni boshqarish funksiyasi – bu funksiyaning vazifasi riskning yuzaga kelishini, qo‘yilgan kapitalga riskning ta'sirini va ta'sir

[12] Ряскова Н. Финансовые риски, их сущность и классификация // Российский бухгалтер. 2015. № 12. С. 94 - 108.

doirasinikamaytirish, aniqlashni, riskni sug‘urta qilishni, ishlab chiqaruvchilar subektini iqtisodga munosabati va aloqasini ochib beradi.

Subektni boshqarish funksiyasi – bu riskni tahlil qilish, yo‘nalishlarini aniqlash, boshqarish, kamaytirish va nazorat vazifalarini bajaradi.

Strategik boshqarish – oldiga qo‘yilgan maqsadga, yaxshi qaror qabul qilish va tanlangan qaror asosida maqbul hulosalar chiqarish orqali muhim natijaga erishish tushuniladi. Maqsadga erishgandan keyin bu strategik boshqarish o‘z kuchini yo‘qotadi va stratgik boshqarishni yangi qarorini ishlab chiqishga to‘g‘ri keladi.

Taktik boshqarish amaliyot usuli hisoblanib, bu menejmentning belgilangan sharoitda aniq maqsadga erishishi tushuniladi. Taktik boshqarish vazifasi deganda, biznesda riskni boshqarishni optimal qarorlarini yaratish tushuniladi.

Risk menejment funksiyalari:

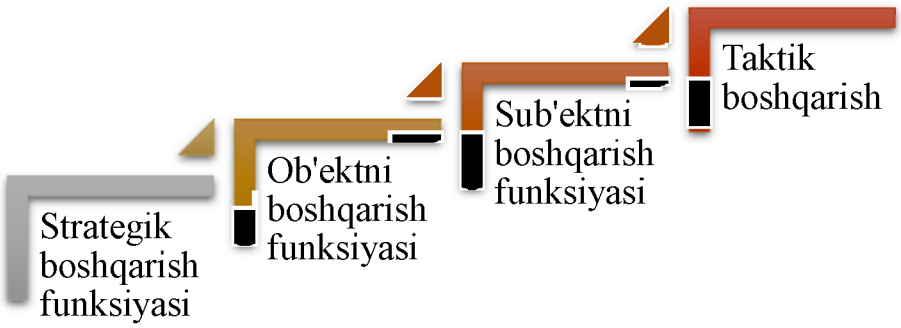

Risk-menejmentning oldindan belgilangan, tayyor mahsuloti mavjud emas. Biroq uning metodlari va yondashuvlari risklarni kamaytirishning turli yo‘llarini taklif etadi hamda vaziyatga mos ravishda tezkor rejalashtirish orqali salbiy oqibatlarning oldini olishda muhim rol o‘ynaydi. Risk yuzaga kelganida uni samarali boshqarish uchun risk-menejment jarayonida aniqlik va tezkorlik asosiy omillar sifatida maydonga chiqadi.

Tezkorlik — bu riskli vaziyatga munosabat bildirishda ortiqcha o‘ylab o‘tirmasdan, qisqa vaqt ichida samarali yechimni topish qobiliyatidir.

Aniqlik esa — riskli holatlarda mavjud muammolarni to‘g‘ri aniqlab, ularni aniq belgilangan choralar orqali bartaraf etishni anglatadi.

Agar yuqorida keltirilgan ikki asosiy yondashuv yordam bermasa, ya'ni risk darajasi pasaymasa yoki uning salbiy ta'siri kengayib borsa, evristik yondashuv qo'llanilishi mumkin. Bu uslub tajriba, mantiqiy tahlil va hayotiy kuzatuvlarga asoslanadi. Uning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Kapitalingiz hajmiga mos kelmaydigan darajada yuqori riskli loyihalarda ishtirok etishdan saqlaning;
2. Kam daromadli, ammo yuqori riskli faoliyatga kirishish iqtisodiy nuqtai nazardan noo'rin;
3. Har qanday riskli holatda to'g'ri va vaziyatga mos boshqaruv uslubini tanlash muhim ahamiyatga ega.

3.2-§. Risklarni boshqarish tizimi tuzilmasi.

Risk-menejmentining vazifalarini amalga oshirish uchun bilim, mahorat va tadbirkolik zarur bo'ladi, bu esa risk menejmentida strategik uslubni yaratishni talab qiladi. "Risk-menejmenti strategiyasi deganda biznesda aniqlangan va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan riskli munosabatlarni tahlil qilishni va uning ta'sir darajasini pasaytirish uslublarini yaratishni mahorat bilan boshqarish va baholash"[13] tushuniladi.

Risk-menejmentining strategik muhitida quyidagi qonunlar kiritilgan: maksimal daromadga erishish, ehtimollikni optimal darajasini aniqlash, riskning ta'sir doirasi va daromadning optimal darajasi o'rtasidagi munosabat.

Maksimal daromadga erishish – bu investor qo'ygan o'z kapitaliga ta'sir qiluvchi riskning minimal ta'sir doirasidan kelib chiqqan holda daromad darajasini belgilashi tushuniladi.

Ehtimollikni optimal darajasi – bu risni oldini olish maqsadida taklif qilingan bir qancha usullardan investor uchun eng maqbul uslubni tanlash tushuniladi.

Riskning ta'sir doirasi va daromadning optimal darajasi o'rtasidagi

[13] Кириллова, Наталия Владимировна. Развитие методов управления финансовыми рисками факторинговых операций : автореферат дис. ... кандидата экономических наук : 5.2.4. / Кириллова Наталия Владимировна; [Место защиты: ФГОБУ ВО Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации ; Диссовет Д 505.001.101]. — Москва, 2023. — 26 с.

munosabatda, “risk-menejmenti kutilayotgan daromadni baholash va riskning bu daromadga ta’siri doirasidan kelib chiqqan holda o‘z kapitalini sarflashni davom ettirish yoki bu riskli munosabatdan chekinish”[14] tushuniladi.

Risk menejment tizimi moliyaviy munosabatlar boshqaruv jarayonida kelib chiqadi. Risk menejment o‘z ichiga boshqarish strategiyasi va taktikasini oladi.

Risk menejment strategiyasi maqsadga erishish yo‘nalishini belgilaydi va vositalarni to‘g‘ri yo‘naltirishni anglatadi. Bu yo‘nalishda bir qarorga kelish uchun ma'lum bir qoidalar va cheklovlar to‘plami mavjud. strategiya barcha boshqa qabul qilingan variantlarni rad qilishga, yana bir marta o‘ylashga imkon beradi. Yangi maqsadlar yangi strategiyani ishlab chiqish imkonini beradi.

Taktika – aniq maqsadlarni aniq echimidir. taktikani maqsadi eng yaxshi echim va, usullarni tanlash va boshqarish texnikan munosib tanlash hisoblanadi.

“Risk menejment boshqarish sistemasi sifatida 2 tizimdan iborat, ya'ni boshqariladigan sistema (ob’ekti), va boshqaradigan sistema (sub’ekti)

Risk menejment boshqaruv ob'ekti risklar, risk sarmoyasi va riskni amalga oshirish jarayonida xo‘jalik sub'ektlari o‘rtasida iqtisodiy aloqalar hisoblanadi. Bu iqtisodiy aloqalar, tadbirkorlar (sherik, raqib) o‘rtasida va boshqalar sug‘urtalovchi va sug‘urtalanuvchi, qarz beruvchi va qarz oluvchi o‘rtasidagi aloqalardir.

Risk menejment boshqaruv sub'ekti - (Moliyaviy menejeri, sug‘urta mutaxassisi, akvizitor, aktüerler, va boshqalar)”[15] odamlarning bir maxsus guruh deb turli xil texnik va ma'muriy ta'sir usullari orqali nazorat ob'ekt maqsadli faoliyat olib boradi.

Ya'ni nazorat obekti, sub'ektning ta'sir jarayoni, o‘zini o‘zi boshqarish jarayoni amalga oshirilishi mumkin, agar faqat boshqaruv va nazorat qilish tizimi o‘rtasida muayyan axborot aylanishi sodir bo‘lsa.

---

[14] Оценка стоимости ценных бумаг и бизнеса / И.В. Косорукова,С.А. Секачев, М.А. Шуклина; под ред. И.В. Косоруковой. – М.:Московский финансово-промышленный университет «Синергия», 2016. – 904 с.

[15] Ряскова Н. Финансовые риски, их сущность и классификация // Российский бухгалтер. 2015. № 12. С. 94 - 108.

Agar risk sharoitida harakat haqida aniq bir qaror qabul qilish imkonini berasa, bu sharoitda etarli va ishonchli ma'lumotlar, muhim rol o‘ynaydi.

“Risk menejment axborot ta'minoti har xil axborotlardan iborat: statistik, moliyaviy, iqtisodiy.

Bu ma'lumotlar ustida, sug‘urta, sug‘urta xizmatlari, shu jumladan, tovar, kapital, moliyaviy barqarorlik va ularning mijozlari, hamkorlari, raqobatchilar, narxlar, narxlar va xarajatlarini to‘lovga qobiliyatlilik, talabning mavjudligi va kattaligi ehtimollar bilim o‘z ichiga oladi sug‘urta shartlari, dividendlar va foizlar va boshqalar”[16].

Risk menejment asosiy qoidalari

- o‘z kapitalidan ortiq risk qilish mumkin emas.
- Risk qilish oqibatlari haqida o‘ylash kerak.
- Kichik narsa uchun ko‘p risk qilish mumkin emas.
- ijobiy qarorlar faqat ikkilanmasadn qabul qilinganda qabul qilinadi.
- Ko‘p ikkilangan hollarda salbiy qarorlar qabul qilinadi.
- har doim faqat bir echim bor, deb o‘ylash hato. Balki boshqa echimlar ham bor.
- birinchi qoidaga ko‘ra investitsiyalar bo‘yicha qaror qabul qilishdan oldin quyidagilarni bajarish kerak:
- Risk bo‘yicha maksimal yo‘qotishlar miqdorini aniqlash;
- investitsiya qilish miqdori bilan solishtirish:
- barcha moliyaviy resurslarini solishtirish va investorning bankrotlikka yo‘l qo‘yilish qo‘ya olmasligini aniqlash.
- to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiya qilish zarar hajmi, korxona kapitali hajmiga teng.

“Ikkinchi qoidani amalga oshirish uchun moliyaviy menejer zararni maksimal darajada bilib, u nimaga olib kelishini bilardi, riskni oldindan ko‘radi va riskdan voz kechishga qaror”[17] qilardi. Riskni boshqa kishining javobgarligiga qo‘yardi.

Uchinchi qoida riskni sug‘urtaga yuvorardi. Bu xol sug‘urta

---

[16] O‘sha yerda.

[17] Рамазанов М. В. Финансовый риск-менеджмент (Социологический анализ банковского предпринимательства) : дис. – Ростов н/Д, 2005.–220 с, 2005.

mukofoti va sug‘urta summasi o‘rtasida maqbul nisbatni tanlash degan ma'noni anglatadi.

“Risk menejment vazifalari

Risk menejment ikki funksiyadan iborat: ob'ektni boshqarish, sub'ektni boshqarish.

Risk menejment boshqaruv ob'ekti quyidagilar kiradi:

- risk echimi
- korxonaning kapital invistitsiyalari
- risk miqdorini kamaytirish uchun qilingan ishlar
- riskni sug‘urtalash jarayoni.

Risk menejment boshqaruv sub'ekti vazifalari quyidagilardir:

- prognozlash;
- tashkil etish;
- tartibga solish;
- muvofiqlashtirish;
- rag‘batlantirish;
- nazorat qilish”[18].

3.3-§. Risk menejment funksiyalari va vazifalari.

Bugungi global iqtisodiyot sharoitida har qanday tashkilot, korxona yoki institut faoliyati muqarrar ravishda risklar bilan bog‘liq. Risklar — bu tashqi yoki ichki omillar natijasida yuzaga keladigan noaniqliklar bo‘lib, ular iqtisodiy natijalarning kutilgan darajadan og‘ishini anglatadi. Shu sababli, risklarni boshqarish, ya’ni risk-menejment, har qanday boshqaruv tizimining ajralmas va strategik tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu yondashuv tashkilotning moliyaviy barqarorligini, operatsion jarayonlarining uzluksizligini hamda uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlashga yo‘naltirilgan. Risk-menejment — bu risklarni aniqlash, baholash, ularning salbiy ta’sirini kamaytirish yoki ularni to‘liq bartaraf etish bo‘yicha tizimli va kompleks choralarni o‘z ichiga olgan boshqaruv jarayonidir. Mazkur jarayonni samarali tashkil etish uchun risk-menejmentning asosiy funksiyalari va vazifalari aniq belgilanishi kerak.

---

[18] Рамазанов М. В. Финансовый риск-менеджмент (Социологический анализ банковского предпринимательства) : дис. – Ростов н/Д, 2005.–220 с, 2005.

Risk-menejment tizimi har bir tashkilot uchun quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi:

- “moliyaviy yo‘qotishlar ehtimolini kamaytirish;
- tashqi va ichki xavflarga nisbatan tezkor va aniq chora ko‘rish;
- qaror qabul qilishda noaniqlik darajasini pasaytirish”[19];
- korxona va tashkilotning uzoq muddatli barqarorligini ta’minlash;
- raqobatbardoshlik va ishonchlilikni oshirish.

Mazkur maqsadlarga erishish uchun risk-menejment tizimi o‘z funksiyalarini aniqlik bilan bajarishi zarur.

Risk-menejmentning amaliy jihatdagi faoliyati bir necha asosiy funksiyalar orqali amalga oshiriladi:

Risklarni aniqlash (Identifikatsiya qilish) funksiyasi. Bu bosqichda barcha ehtimoliy risklar aniqlanadi. Ular ichki va tashqi manbalar asosida yuzaga keladi. Risklar o‘z tabiatiga ko‘ra bir nechta asosiy toifalarga ajratiladi:

1. Moliyaviy risklar – valyuta kurslaridagi o‘zgarishlar (valyuta riski) va foiz stavkalarining o‘zgarishi (foiz riski) bilan bog‘liq bo‘lgan xavflar;
2. Operatsion risklar – texnologik jarayonlardagi nosozliklar, xatoliklar yoki inson omili sababli yuzaga keluvchi tavakkalchiliklar;
3. Bozor risklari – bozor narxlarining keskin o‘zgarishi, talabning pasayishi yoki boshqa kon’yunktura omillari bilan bog‘liq risklar;
4. Yuridik va huquqiy risklar – qonunchilikdagi o‘zgarishlar, huquqiy nizolar yoki tartibga solishdagi noaniqliklar tufayli yuzaga keladigan xavflar;
5. Ekologik va siyosiy risklar – atrof-muhit bilan bog‘liq omillar yoki siyosiy beqarorlik sababli yuzaga keladigan tahdidlar.

[19] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – C. 481-484.

Risk toifalari

Risklarni aniqlashda ekspert baholash, hujjatlar tahlili, intervyular va audit natijalari qo‘llaniladi.

Risklarni baholash va tahlil qilish funksiyasi. Risk aniqlangach, uni baholash zarur. Bu bosqichda risklarning: ehtimolligi (nechog‘lik yuz berishi mumkinligi), ta’sir darajasi (moliyaviy yoki operatsion zararlari), ustuvorligi aniqlanadi. Baholashda statistik usullar, modellashtirish, “risk xaritalari”, “matritsalar” va “what-if” tahlil metodlaridan foydalaniladi.

Risklarni tasniflash va ustuvorlashtirish funksiyasi. Risklar ularning zararlilik darajasi, ehtimollik ko‘rsatkichi va strategik ahamiyatiga ko‘ra guruhlarga bo‘linadi. Bu bosqichda tashkilot quyidagi savollarga javob berishi kerak: qaysi risklar dolzarb? Qaysi risklarga zudlik bilan chora ko‘rilishi kerak? Qaysi risklar qabul qilinishi mumkin?

Risklar “yuqori xavfli”, “o‘rta xavfli” va “past xavfli” toifalarga ajratiladi.

Risklarga qarshi choralarni ishlab chiqish funksiyasi. Aniqlangan va baholangan risklarga nisbatan chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Ushbu choralar quyidagi strategik yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- riskni kamaytirish (mitigatsiya) – xavf darajasini pasaytirish orqali uning salbiy oqibatlarini minimallashtirish;

- riskni transfer qilish – riskni boshqa subyekt zimmasiga o‘tkazish, masalan, sug‘urta shartnomalari yoki tashqi xizmatlar (outsourcing) orqali;
- riskni qabul qilish – agar risk darajasi past bo‘lsa va zarar ehtimoli minimal deb hisoblanganda, uni ongli ravishda qabul qilish;
- riskni bartaraf etish – xavf manbaiga sabab bo‘layotgan jarayon yoki faoliyatdan butunlay voz kechish orqali riskni yo‘qotish.

Monitoring va nazorat funksiyasi. Risk-menejmentning eng muhim bosqichlaridan biri bu – risklarni doimiy kuzatish va holatga qarab yangilab borishdir. Bunda: risk holatlari muntazam tahlil qilinadi; KPI (asosiy ko‘rsatkichlar) orqali monitoring yuritiladi; o‘zgaruvchan sharoitga mos yangi strategiyalar ishlab chiqiladi.

Axborot bilan ta’minlash va hisobotlilik funksiyasi. Risklar bo‘yicha aniq va tezkor axborot almashinuvi tashkilot ichidagi barcha darajadagi menejerlar, moliya xodimlari, audit va tashqi manfaatdor tomonlarga taqdim etilishi zarur. Bu funksiyaga: risk hisobotlari tayyorlash; ichki va tashqi manfaatdor tomonlar bilan axborot almashinuvi; xatarli holatlarda tezkor harakat rejasini yetkazish kiradi.

Quyidagi vazifalar har qanday risk-menejment tizimining to‘laqonli faoliyat yuritishi uchun muhimdir:

1. Risklarning to‘liq ro‘yxatini shakllantirish;
2. Tashkilot faoliyatiga ta’sir etuvchi xavflarni aniqlash;
3. Risk darajalarini o‘lchash va tahlil qilish metodologiyasini ishlab chiqish;
4. Risklarga qarshi javob choralarini ishlab chiqish va amalga oshirish;
5. Ichki audit va monitoring tizimini yaratish;
6. Xodimlar o‘rtasida risklar to‘g‘risida xabardorlikni oshirish;
7. Raqamli texnologiyalar asosida risklarni aniqlash vositalarini joriy qilish;
8. Boshqaruv qarorlarini risk darajasiga asoslangan holda qabul qilishni ta’minlash.

Risk-menejment — bu tashkilot faoliyatida xavflarni tizimli ravishda boshqarish, yo‘qotish ehtimolini kamaytirish va ishonchli

qarorlar qabul qilishga yordam beruvchi muhim menejment tizimidir. Uning funksiyalari — bu riskni aniqlash, tahlil qilish, ustuvorlashtirish, chora-tadbirlar ishlab chiqish va monitoring kabi jarayonlarni qamrab oladi. Vazifalari esa ushbu funksiyalarning amaliy jihatdan bajarilishini ta'minlaydi.

Bugungi kunda raqamli iqtisodiyot, moliyaviy bozorlar globallashuvi, siyosiy beqarorlik va iqlim o'zgarishi kabi omillar risk-menejmentga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Shu bois, har qanday korxona va tashkilot zamonaviy, moslashuvchan va innovatsion risk-menejment tizimini shakllantirishga intilishi zarur.

3.4-§. Risk-menjmentni tashkil etish bosqichlari.

Risk-menejment bugungi kunda korxonaning mustaqil xo'jalik faoliyatida yuzaga keladigan tavakkalchiliklarni boshqarish muammolarini o'rganadigan zamonaviy boshqaruvning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Risklarni boshqarish deganda, korxona xo'jalik faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan noaniq holatlarning oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ularni amaliyotga joriy etish tizimi tushuniladi.

Mazkur tizimning asosiy maqsadi — kutilmagan holatlarning korxona faoliyatiga ta'sirini minimallashtirishdir. Bunda risk-menejment mustaqil maqsad emas, balki korxonaning strategik rejalariga erishishda xizmat qiluvchi yordamchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Risk-menejment nazariyasi va amaliyotida uchta asosiy yondashuv mavjud:

1. **Birinchi yo'nalish** — korxona faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni aniqlash va ularning oldini olish bo'yicha profilaktik chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish;
2. **Ikkinchi yo'nalish** — yuzaga kelgan risklarning salbiy oqibatlarini minimallashtirish usullariga e'tibor qaratish;
3. **Uchinchi yo'nalish** — riskli vaziyatlardan foyda olish, masalan, qo'shimcha daromad yoki bozor ustunligini qo'lga kiritish imkoniyatlarini izlash.

Ushbu yo‘nalishlarni uzviy bog‘liq va birgalikda qo‘llash orqali korxona rahbariyati samarali risk-menejment tizimini shakllantirishga erishishi mumkin.

Risklarni boshqarish jarayoni istalgan turdagi tashkilot, firma, ijtimoiy tizim yoki alohida shaxs uchun yagona va izchil bosqichlardan iborat bo‘lib, u an’anaviy boshqaruv yondashuvlariga asoslanadi. Ushbu tartib quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Maqsad va vazifalarni belgilash
2. Axborotlarni yig‘ish va tahlil qilish
3. Qaror qabul qilish
4. Qarorni amalga oshirish (ijro etish)
5. Nazorat va tuzatishlar kiritish

Risklarni boshqarishni tashkil etishning dastlabki bosqichi — risk maqsadi hamda riskli kapital qo‘yilmalarining maqsadini aniq belgilashdan iborat.

Risk maqsadi — bu kutilayotgan natija, masalan: foyda, yutuq yoki iqtisodiy samaradorlik.

Riskli kapital qo‘yilmalarining maqsadi — kapitaldan maksimal daromad olishdir.

Risk bilan bog‘liq har qanday faoliyat ma’lum bir maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur. Agar maqsad mavjud bo‘lmasa, riskli qarorlar mantiqsiz bo‘lib qoladi. Shu bois, belgilangan maqsadlar aniq, tushunarli va risk darajasi hamda kapital hajmi bilan muvofiq bo‘lishi lozim.

Ushbu bosqichda qaror qabul qilishga asos bo‘ladigan atrof-muhit, ichki va tashqi omillar haqidagi ma’lumotlar to‘planadi. Axborotlar asosida quyidagilarni aniqlash mumkin:

- riskli hodisaning yuzaga kelish ehtimoli;
- risk darajasi va uning salbiy oqibatlari.

Risklarni samarali boshqarish uchun boshqaruv sub’ekti (qaror qabul qiluvchi) va ob’ekti (faoliyat sohasi) o‘rtasida to‘liq va uzluksiz axborot almashinuvi zarur. Axborotlarni doimiy yig‘ish, qayta ishlash va amaliyotda qo‘llash risk-menejment tizimining asosiy shartidir.

Risklarni boshqarish jarayoni faqat texnik chora-tadbirlar emas,

balki aniq maqsadlarga asoslangan, axborotga tayanadigan va bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan boshqaruv tizimidir. Har bir bosqich o‘zaro bog‘liq bo‘lib, korxonaning tavakkalchiliklarga qarshi kurashish salohiyatini belgilaydi.

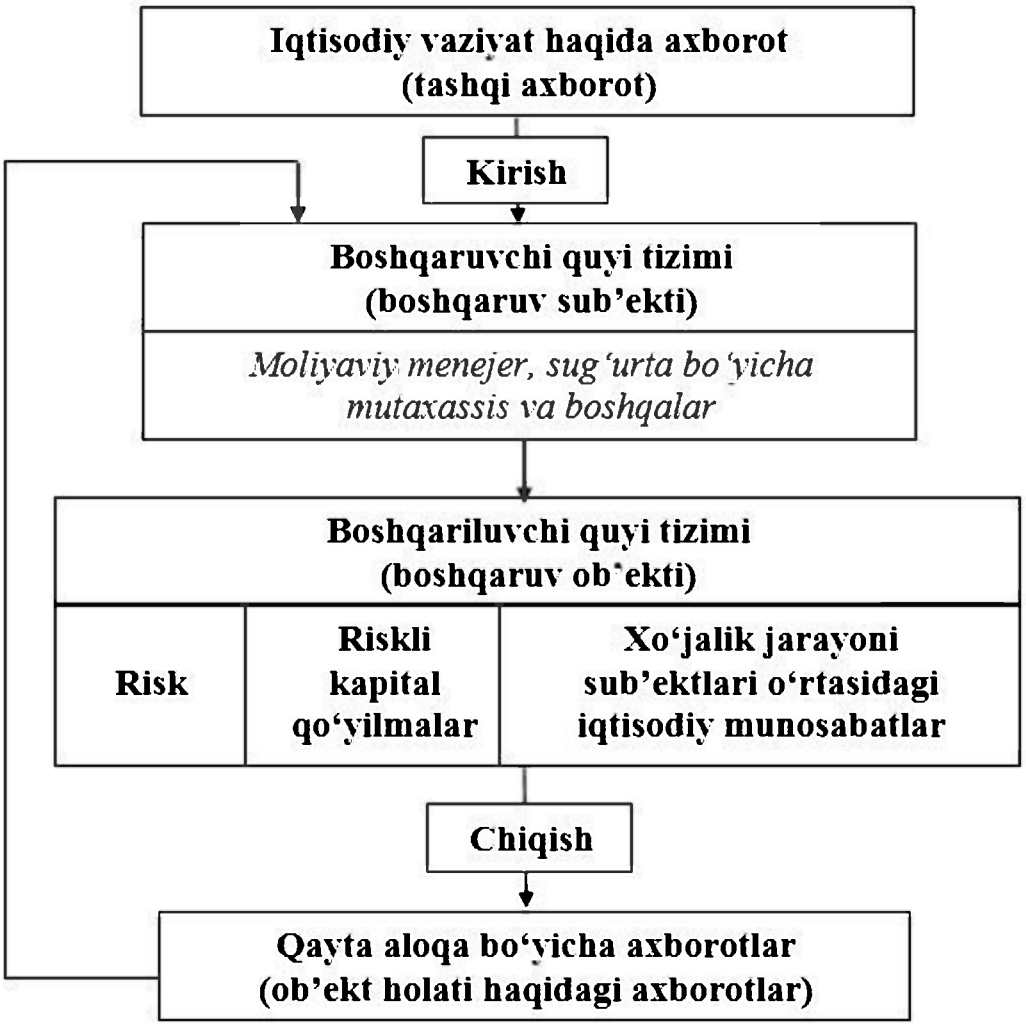

3.1-rasm. Risklarni boshqarishda axborotlarning aylanma harakat chizmasi[20]

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishonchli va dolzarb axborotlar yig‘ilishi boshqaruv qarorlarini puxta asoslashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. To‘g‘ri qarorlar qabul qilinishi esa, o‘z navbatida, mavjud risklarni aniqlash, ularni baholash hamda samarali boshqarish imkoniyatini ta’minlaydi.

Risklarni boshqarish uchun zarur bo‘lgan axborot resurslari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

[20] Дорожкина Т.В., Крутиков В. К., Алексеева Е. В. Управление рисками. Учебно-методическое пособие. Калуга: Изд-во «Ваш Дом», 2014. – 233 с.

- sug‘urta hodisalari ro‘y berish ehtimolligi;
- tovarlar va investitsion resurslarga bozor talabi va uning dinamikasi;
- potensial mijozlar, hamkorlar va raqobatchilarning moliyaviy holati, to‘lovga layoqati hamda kredit tarixlari;
- iqtisodiy, siyosiy va huquqiy muhitdagi o‘zgarishlar.

Mazkur ma’lumotlar kompleks tahlil qilinishi orqali risk omillarining tabiati aniqlanadi, ularning oqibatlari prognoz qilinadi va ularga qarshi optimal choralar belgilanadi.

Risklarni boshqarish – bu tashkilot yoki subyekt faoliyatiga tahdid soluvchi noaniqlik va xavf-xatarlarni tizimli ravishda aniqlash, tahlil qilish va ularning salbiy ta’sirini kamaytirishga qaratilgan boshqaruv mexanizmidir. Ushbu jarayon nafaqat moliyaviy yo‘qotishlarning oldini olish, balki resurslardan samarali foydalanish, strategik barqarorlikni ta’minlashga ham xizmat qiladi.

Tadbirkorlik faoliyatida risklarning haqiqiy qiymatini aniq bilish quyidagi afzalliklarni beradi:

- riskga asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi;
- moliyaviy yo‘qotishlar ehtimolini oldindan baholashga yordam beradi;
- sug‘urta, diversifikatsiya yoki boshqa himoya vositalaridan oqilona foydalanishga sharoit tug‘diradi.

Shunday qilib, risklarni boshqarishning muvaffaqiyati, eng avvalo, axborotlarning to‘liqligi, ishonchliligi va ularni tahlil qilishning aniqligiga bog‘liqdir.Risk qiymati deganda tadbirkorning haqiqiy zararlari, zararlar miqdorini kamaytirish xarajatlari yoki ushbu zararlar va ularni qoplash xarajatlarini tushunish kerak.

Moliyaviy menejer tomonidan riskning real qiymatini aniq baholash — potensial yo‘qotish obyektlarini asosli ravishda aniqlash, ularni bartaraf etish yoki yumshatish choralari ishlab chiqish imkonini yaratadi. Agar risklarning oldini olish imkoni bo‘lmasa, u holda yo‘qotishlarni qoplash mexanizmlari ishlab chiqilishi lozim bo‘ladi.

Risk-menejment jarayonining uchinchi bosqichida tashqi muhitdagi

omillar, risklarning yuzaga kelish ehtimoli, ta’sir darajasi va miqyosi haqida to‘plangan ma’lumotlar asosida turli riskli investitsiya variantlari ishlab chiqiladi. Kutilayotgan daromadlar risk darajalari bilan solishtirilib, har bir variantning optimal darajadagi muvozanati baholanadi. Bu esa risklarni boshqarishning mos strategiyasi, usuli va xavf darajasini pasaytirish yo‘llarini tanlashda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu bosqichda qaror qabul qilish jarayonining markazida moliyaviy menejer turadi. Risklar bilan ishlovchi menejer nafaqat qaror tanlash huquqiga, balki ushbu qarorning oqibatlari uchun mas’uliyatga ham egadir. Aynan u riskli sarmoya loyihalari doirasida belgilangan maqsadlarga erishishga qaratilgan strategik qarorni shaxsan qabul qiladi. Bunda menejerning psixologik barqarorligi, tajribasi va riskka bo‘lgan munosabati muhim ahamiyat kasb etadi.

Risk menejmentida riskni qabul qilish bo‘yicha javobgarlik shaxsiy (individual) xarakterga ega bo‘lib, ushbu masalada guruhli yoki jamoaviy qaror qabul qilish shakliga yo‘l qo‘yilmaydi. Bunday yondashuv qaror uchun aniq javobgar shaxsni belgilash va uning mas’uliyatini aniqlashtirish zaruratidan kelib chiqadi.

Shuni e’tiborga olish zarurki, bir guruh shaxslarning psixologik xususiyatlari — ya’ni, o‘zaro kelishmovchiliklar, individual manfaatlar, siyosiy yoki mafkuraviy qarashlardagi tafovutlar — jamoaviy qarorlarning sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu holat yakka tartibda mutaxassis tomonidan qabul qilingan qarorga nisbatan ko‘proq subyektivlikni keltirib chiqaradi.

Moliyaviy menejer risklarni boshqarish strategiyasi va usullarini tanlashda ko‘pincha o‘zining kasbiy tajribasiga tayanadi. Ish faoliyati davomida shakllangan va avtomatik tarzda qo‘llaniladigan stereotip (andoza)lar menejerga tezkor va maqbul qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Bunday andozalar ko‘p hollarda oddiy va takrorlanuvchi vaziyatlarda foydalidir.

Biroq noodatiy yoki murakkab holatlar yuzaga kelganda, menejer mavjud stereotiplardan chetga chiqib, yangicha qaror qabul qilishga majbur bo‘ladi. Risklarni boshqarishning turli strategiya va

yondashuvlarga ega bo‘lishi aynan shunday vaziyatlarda eng mos variantni tanlash imkonini yaratadi.

To‘rtinchi bosqichda risklar miqdoriy jihatdan baholanadi. Bu jarayonda avvalgi bosqichlarda aniqlangan risklar bir-biri bilan taqqoslanib, ularning korxona faoliyati uchun qanchalik maqbul yoki xavfli ekani aniq ko‘rsatkichlar asosida baholanadi.

Risklarni miqdoriy tahlil qilishdagi asosiy murakkabliklardan biri — hali sodir bo‘lmagan voqealarning ehtimolligi va oqibatlarini belgilash zarurati bilan bog‘liq. Ba’zi hollarda ilgari bu kabi hodisalar umuman kuzatilmagan bo‘lishi ham mumkin. Bundan tashqari, zarur statistik yoki amaliy ma’lumotlarning yetishmasligi, ularning sifati va hajmining cheklanganligi ham baholashning aniqligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu sababli, ushbu bosqichda dastlabki ma’lumotlarni izlab topish, ular asosida tegishli hisob-kitob usullarini tanlash va olingan natijalarning ishonchliligini tekshirish murakkab va mas’uliyatli vazifa hisoblanadi.

Natijada har bir riskning ehtimol darajasi, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan salbiy oqibatlari hamda umumiy xavf darajasini ifodalovchi miqdoriy ko‘rsatkichlar aniqlanadi.

Risklarni aniqlash va ularni miqdoriy tahlil qilish jarayoni birgalikda “risklarni tahlil qilish” bosqichini tashkil etadi. Ushbu tahlil davomida yangi ma’lumotlar shakllanadi, mavjudlari esa yangilanadi yoki aniqlashtiriladi. Shuning uchun risk tahlili — bu uzluksiz, doimiy yangilanib boradigan jarayon bo‘lib, u risklarni boshqarish tizimining axborot bazasini shakllantiradi.

Ma’lumotlar bazasining aniqligi va ishonchliligi qanchalik yuqori bo‘lsa, qaror qabul qilish jarayoni ham shunchalik samarali va oqilona kechadi.

Beshinchi bosqichda risklarning muhimlik mezonlari belgilanadi. Risklarni aniqlash va baholash natijasida har bir risk korxona uchun ma’lum darajadagi xavf tug‘dirishi aniqlanadi. Amaliyotda cheklangan resurslar mavjud bo‘lgan sharoitda ularni to‘g‘ri taqsimlash dolzarb masala bo‘lib, har bir riskga nisbatan tegishli e’tiborni qaratish zarur bo‘ladi.

Shu sababli, mavjud risklar xavflilik darajasiga qarab tartiblanadi va

ular orasidan korxona faoliyatiga eng jiddiy tahdid soluvchi risklar ajratib olinadi. Bu jarayon uchun korxona nuqtayi nazaridan risklarning muhimlik darajasini aniqlash imkonini beruvchi mezonlar ishlab chiqiladi.

Bunday mezonlar ko‘p hollarda rahbariyatning risklarga bo‘lgan qarashlari, xavfga nisbatan tolerantlik darajasi va strategik ustuvorliklariga bog‘liq bo‘lib, ularning har doim ob’ektiv bo‘lishi kafolatlanmaydi.

Oltinchi bosqichda esa risklar muhimlik darajasiga ko‘ra tartiblanadi. Avvalgi bosqichda aniqlangan mezonlar asosida risklar guruhlanadi va ularning muhimlik darajasi bo‘yicha tizimli ro‘yxati shakllantiriladi.

Bu ro‘yxatda odatda quyidagi toifalar ajratiladi:

- yuqori xavfli, ya’ni qabul qilib bo‘lmaydigan risklar,
- maqbul (nazorat ostida qabul qilinadigan) risklar,
- ahamiyatsiz (e’tibor talab qilmaydigan yoki e’tiborga olinmaydigan) risklar.

Mazkur bosqich yakunida korxona uchun eng muhim, ya’ni zudlik bilan choralar ko‘rishni talab qiladigan va imkoniyatlarga qarab keyinchalik boshqariladigan risklar aniq belgilanadi.

Shunday qilib, risklar bo‘yicha mezonlarni aniqlash va ularni guruhlash bosqichlari birgalikda “risklarni baholash” bosqichini tashkil etadi. Bu jarayon risklarni boshqarish strategiyasini shakllantirish uchun zarur bo‘lgan tahliliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Yettinchi bosqichda risklarni boshqarishning mavjud usullari chuqur tahlil qilinadi. Turli risklar o‘z xususiyatlariga ko‘ra har xil boshqaruv yondashuvlarini talab qiladi. Shu bois, ularni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishda imkon qadar ko‘p variantlarni ko‘rib chiqish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon risklarni aniqlash bosqichi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, kompleks tahlilni talab qiladi.

Amaliyotda risklarga duch kelgan har qanday korxona, odatda, quyidagi to‘rt asosiy boshqaruv yondashuvidan birini yoki ularning kombinatsiyasini qo‘llaydi:

1. Risklardan butunlay voz kechish — xavf tug‘diruvchi

faoliyatga umuman aralashmaslik;

2. Riskni maqbul darajaga kamaytirish — xavfni nazorat ostiga olish yoki kamaytiruvchi chora-tadbirlar ko‘rish;

3. Riskni boshqa tomon zimmasiga yuklash — masalan, sug‘urta kompaniyasiga yoki boshqa kontragentlarga o‘tkazish;

4. Riskni o‘z zimmasiga olish va tavakkal qilish — ehtimoliy zararlarni ongli ravishda qabul qilish orqali qaror qabul qilish.

Bu usullar amaliyotda bir-biridan mustaqil tarzda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgani kabi, ularning aralash shakllari ham qo‘llaniladi. Risklarni boshqarish yondashuvlarini samarali tanlashda ularning asosida yotgan tamoyillar, har bir metodning afzallik va kamchiliklari hamda mavjud tashkiliy-iqtisodiy sharoitlar e’tiborga olinishi lozim.

Risklarni boshqarish uchun mas’ul bo‘lgan mutaxassislar mavjud strategiyalarni har tomonlama tahlil qilishi, ularning real sharoitga mos kelishini, qo‘llash imkoniyatlarini, resurslar bilan ta’minlanish darajasini va potentsial natijalarini chuqur baholashlari zarur.

Sakkizinchi bosqichda risklarni boshqarish bo‘yicha eng maqbul usullar tanlab olinadi. Ushbu tanlov amaliyotda ko‘pincha cheklangan resurslar sharoitida eng optimal qarorlarni qabul qilish bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu esa boshqaruv qarorlarini qabul qilishni optimallashtirish vazifasiga o‘xshash bo‘lib, har bir ehtimoliy xavf va unga qarshi kurashish xarajatlarini solishtirishni talab etadi.

Xususan, ehtimoli mavjud bo‘lgan risklarni boshqarishda aniq ishchi kuchi, moliyaviy va moddiy resurslar safarbar etilishi talab etiladi. Biroq, bunday sa’y-harakatlar samaradorligini oldindan aniq baholash doim ham imkoni bo‘lmaydi. Shuning uchun bu bosqichda standart yondashuvlar yetarli bo‘lmay, ijodiy (kreativ) qarorlar va noan’anaviy tahlil metodlariga ehtiyoj tug‘iladi.

Bosqich yakunida risklarni boshqarishga oid harakatlar rejasi ishlab chiqiladi, unga muvofiq resurslar taqsimlanadi va ijro mexanizmlari shakllantiriladi.

9-bosqich: Tanlangan risklarni boshqarish usullarini amaliyotga joriy etish

Risklarni boshqarish bo‘yicha rahbariyat tomonidan tasdiqlangan

rejani amalga oshirish bosqichida barcha bo‘linmalar va xodimlar ishtirok etadi. Bu bosqichda har bir bo‘lim va mutaxassisning vazifalari aniqlanadi va ularning faoliyati muvofiqlashtiriladi. Amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ilgari belgilangan rejaga muvofiq bo‘lib, risklarni kamaytirish, bartaraf etish yoki ularni boshqalarga yuklash kabi yo‘nalishlarda olib boriladi. Ushbu amaliy faoliyat “risklarni qayta ishlash” tushunchasi bilan ifodalanadi, ya’ni oldindan baholangan risklarga nisbatan mos choralarni tanlab, ularni amalda tatbiq etish orqali nazorat ostida ushlab turish. Bu bosqichning muvaffaqiyati, birinchi navbatda, rejalashtirish sifatiga va resurslar bilan ta’minlanganlik darajasiga bog‘liq.

10-bosqich: Risklarni boshqarish natijalarini monitoring qilish

Chora-tadbirlar hayotga tatbiq etilgach, ularning natijalari tizimli tarzda kuzatib boriladi. Monitoringning asosiy vazifasi — qabul qilingan qarorlar va bajarilgan ishlarning samaradorligini baholash, xatoliklarni erta aniqlash va ularni bartaraf etishga yo‘naltirilgan takliflar ishlab chiqishdir. Avariya yoki boshqa salbiy holatlarning sodir bo‘lmasligi har doim ham samarali risk boshqaruvi belgisi deb hisoblanmasligi mumkin, ba'zida bu omil tashqi sharoitlarning qulayligiga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun monitoring nafaqat faktlarga, balki taxminiy ehtimollar va ta’sir darajasiga asoslangan tahlillar orqali olib borilishi lozim. Ushbu bosqichda tizimning ishlashi va riskga qarshi chora-tadbirlarning real samaradorligi baholanadi. Monitoring jarayoni muntazam, tizimli va xolis bo‘lishi shart.

11-bosqich: Risklarni boshqarish tizimiga tuzatishlar kiritish

Monitoring natijalari asosida, agar mavjud choralar kutilgan natijalarni bermasa yoki yangi risk omillari yuzaga kelsa, tegishli tuzatishlar kiritiladi. Bu tuzatishlar butun boshqaruv tizimiga yoki uning ayrim bosqichlariga taalluqli bo‘lishi mumkin. Ba'zida yangi shart-sharoitlar, qonunchilikdagi o‘zgarishlar yoki ichki struktura bo‘yicha muammolar tufayli risk siyosatini qayta ko‘rib chiqish talab etiladi. Shu bois, monitoring va korrektirovka jarayonlari o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, ko‘pincha yagona boshqaruv sikli sifatida qaraladi. Ular orqali korxona tashqi va ichki muhitdagi o‘zgarishlarga mos ravishda “teskari aloqa”ni ta’minlab, boshqaruv tizimining doimiy yangilanishini

kafolatlaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida risklar doimiy mavjud bo‘lib, ularni inkor etish emas, balki boshqarish — ya’ni oldindan tahlil qilish va samarali choralarni ishlab chiqish orqali minimallashtirish muhimdir. “Riskdan qochmang, uni boshqaring” tamoyili zamonaviy risk-menejmentning asosiy g‘oyasidir. Korxonaning risk siyosati — bu xatolar ehtimolini kamaytirish, qarorlarning salbiy oqibatlarini cheklash va faoliyatni barqaror rivojlantirishga qaratilgan strategik yo‘nalishdir.

3.5-§. Risk-menejmentda boshqarish uslublari.

Risklar iqtisodiy mazmunga ega bo‘lgan murakkab jarayon sifatida, ularning darajasi va ko‘lami ustidan nazoratni ta’minlashda moliyaviy vosita va mexanizmlarning roli beqiyosdir. Mazkur yondashuv risklarning oldini olish, ularni yumshatish yoki transfer qilishga doir chora-tadbirlarni shakllantirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, risk-menejment tizimi – bu korxona yoki tashkilot faoliyati doirasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflarni aniqlash, ularni baholash, boshqarish hamda bu jarayon davomida yuzaga keladigan iqtisodiy-moliyaviy munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi strategik va taktik choralar majmui hisoblanadi. Bunday tizim risklarni shunchaki bartaraf etishga emas, balki ular bilan ongli tarzda ishlash, samarali qarorlar qabul qilish orqali tashkilotning barqaror rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan.

Korxonaning risklarga nisbatan yondashuvi uning umumiy strategik yo‘nalishi va boshqaruv qarorlariga asoslanadi. Boshqaruv organlari tomonidan belgilangan asosiy maqsadlar, odatda, korxonaning missiyasida aks ettiriladi va rasmiy hujjatlar shaklida huquqiy kuchga ega bo‘ladi.

Risk-menejment tizimi doirasida amalga oshiriladigan harakatlar, unga yuklatilgan funksiyalar va kutilayotgan natijalar aniq belgilangan bo‘lib, ular risklarni boshqarish uchun mas’ul shaxslar tomonidan nazorat qilinadi. Ushbu faoliyatni tartibga soluvchi asosiy me’yoriy hujjatlar – “xavfsizlik deklaratsiyasi”, “risklarni boshqarish siyosati”, “korxonaning risk-menejment dasturi” kabi materiallar bo‘lib, ular risklarni aniqlash,

baholash, qarorlar qabul qilish va monitoring qilish bosqichlarini aniq tartibga soladi.

Risklarni boshqarish tizimining samaradorligini ta'minlash maqsadida unga qo‘yiladigan talablar ikki asosiy bosqichga ajratiladi:

1. Yo‘qotishlar sodir bo‘lishidan oldingi (pre-loss) bosqichdagi talablar – bu risklar hali ro‘y bermagan holatda, ularning oldini olishga qaratilgan choralar tizimini o‘z ichiga oladi;
2. Yo‘qotishlar yuzaga kelgandan keyingi (post-loss) bosqichdagi maqsadlar – risklar amalga oshganidan so‘ng iqtisodiy barqarorlikni tiklash va zararni minimallashtirishga qaratilgan yondashuvlarni qamrab oladi.

Pre-loss bosqichidagi asosiy talablar quyidagilardan iborat:

- Risklarning maqbul (qabul qilinishi mumkin bo‘lgan) darajasini belgilash va uni saqlab turish;
- Ortga qaytarib bo‘lmaydigan, iqtisodiy jihatdan asossiz xarajatlarning oldini olish;
- Amaldagi qonunchilikka rioya qilgan holda faoliyatni tashkil etish, huquqiy normalarni buzmaslik.

Risklarni boshqarishda strategik yondashuv – bu tashkilot maqsadlariga erishish jarayonida mavjud moliyaviy va tashkiliy resurslardan qanday uslubda va qanday yo‘nalishda foydalanishni belgilovchi kompleks yondashuvdir. Xususan, tijorat faoliyatida risklarni boshqarish strategiyasini ishlab chiqish korxonaning uzoq muddatli muvaffaqiyati va barqarorligini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Bunday strategiyani shakllantirishda quyidagi asosiy savollarga javob topish lozim:

- Korxona o‘z xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishda qanday turdagi tijorat risklariga duch kelmoqda va ularni hisobga olishi zarurmi?
- Ushbu risklarni boshqarish uchun qanday instrumentlar, usullar va texnologiyalar eng samarali hisoblanadi?
- Tijorat riskining qaysi miqdorini korxona o‘z zimmasiga olishi mumkin (ya’ni, qaysi zarar miqdori korxonaning ichki resurslari

hisobidan qoplanadi)?

Shuningdek, strategik yondashuvni ishlab chiqishning o‘zi yetarli bo‘lmay, uni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini ham shakllantirish zarur. Bu esa o‘z navbatida quyidagi tarkibiy komponentlarni nazarda tutadi:

- Risklarni boshqarishga oid qabul qilinadigan qarorlarning izchil baholanib, ularning samaradorligini nazorat qilishni ta’minlaydigan mexanizmni joriy etish;
- Korxonada risklarni boshqarish uchun alohida bo‘lim yoki mas’ul xodim tayinlash orqali tashkiliy struktura yaratish;
- Mavjud risklarni sug‘urtalash va kutilmagan zararlarni qoplash uchun moliyaviy resurslar zaxirasini shakllantirish, ya’ni ehtiyot fondlarni yaratish.

Mukammal boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonida har bir tanlov muayyan qoidalar va cheklovlar majmuasiga asoslanadi. Strategik yondashuvlar boshqaruv subyektini umumiy yo‘nalishga muvofiq harakat qilishga yo‘naltiradi, shu bilan birga, maqsadga zid yoki samarasiz bo‘lgan boshqa variantlarni istisno etishga xizmat qiladi. Belgilangan strategik maqsadlar ro‘yobga chiqqach, avvalgi strategiya o‘z dolzarbligini yo‘qotadi, chunki yangi sharoitlar yangi maqsadlar hamda ularga mos strategiyalarni ishlab chiqishni talab etadi.

Risklarni boshqarish strategiyasi — bu iqtisodiy muhitdagi noaniqliklar sharoitida yuzaga keladigan risklarni oldindan aniqlash, baholash va ularning salbiy ta’sirini minimallashtirishga yo‘naltirilgan boshqaruv faoliyatining murakkab san’ati hisoblanadi. Ushbu strategiya qaror qabul qilishda ehtimollarni tahlil qilish, mavjud muqobillar orasidan optimal variantni tanlash va zarur choralarni ko‘rishni nazarda tutadi.

1. Risklarni boshqarish strategiyasida quyidagi tamoyillar asosiy o‘rin tutadi:
2. Kutilayotgan foyda (yutuq) darajasini maksimal darajada oshirish;
3. Qaror natijasining eng ehtimolli ko‘rinishini tanlash;
4. Qaror natijalarining o‘zgaruvchanligini optimal darajada ushlab turish;

5. Risk va foyda o‘rtasidagi optimal nisbatga erishish.

Taktik yondashuv esa konkret iqtisodiy vaziyatda belgilangan maqsadga erishish uchun amaliy usul va uslublarni tanlash jarayonini anglatadi. Taktika strategiyaning amaliy ifodasidir va har bir konkret sharoitda muayyan boshqaruv vositalarining eng maqbulini tanlashni ko‘zda tutadi.

Risklarni boshqarish amaliyoti o‘zining o‘zgaruvchanligi bilan ajralib turadi. Bu holat moliyaviy bozorlar harakatchanligining kuchliligi, makroiqtisodiy muhitdagi beqarorlik hamda har bir vaziyatga mos ravishda moslashuvchan qarorlar ishlab chiqish zarurati bilan bog‘liqdir. Risklarni samarali boshqarishning asosi — bu boshqaruv obyekti bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy manfaatlariga muvofiq maqsadlarni aniq belgilab olishdir.

Risklarni boshqarish tizimi oldiga quyidagi strategik maqsadlar qo‘yiladi, ular har bir korxonaning xususiyatlari, mavjud resurslari va boshqaruvning riskka nisbatan munosabatiga mos tarzda aniqlanadi:

1. Korxonaning faoliyatini davom ettirishi (survivability);
2. Ishlab chiqarish va moliyaviy jarayonlarning uzluksizligi (continuity);
3. Foyda darajasining saqlanishi;
4. Iqtisodiy ko‘rsatkichlarning barqarorligi;
5. Uzoq muddatli barqaror o‘sish.

Mazkur maqsadlar risk voqealari yuzaga kelmasdan avval belgilanadi va ular asosida risklarni boshqarish bo‘yicha rejalar ishlab chiqiladi. Bu rejalarda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan salbiy holatlarning oldini olish, ularning oqibatlarini kamaytirish va bartaraf etish uchun zarur bo‘lgan resurslar hajmi aniqlanadi.

Risklarni boshqarish tizimi o‘ta dinamik tuzilma bo‘lib, uning samaradorligi ko‘p jihatdan iqtisodiy muhitdagi o‘zgarishlarga tezkorlik bilan javob bera olish qobiliyatiga bog‘liq. Shu sababli, zamonaviy risk menejmenti chuqur nazariy bilim, bozor sharoitlarini baholash tajribasi va alternativ yechimlarni tezda aniqlash ko‘nikmasiga asoslanadi.

Bunday sharoitda menejerning intuitsiyasi (ichki sezgi) va insayti (kutilmagan tushuncha) muhim rol o‘ynaydi. Intuitsiya — bu

muammoning to‘g‘ri yechimini mantiqiy tahlilsiz, birdaniga anglab yetish qobiliyatidir. U riskli vaziyatlarda tezkor va samarali qaror qabul qilishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Korporativ miqyosdagi risklarni to‘laqonli va maksimal darajada aniqlik bilan baholash konsepsiyasini samarali joriy etish korxona ichki axborot tizimining yuqori darajada rivojlangan bo‘lishini talab etadi. Bunday tizim esa, o‘z navbatida, yirik miqdordagi moliyaviy sarmoyalarni va muntazam texnik-texnologik qo‘llab-quvvatlash xarajatlarini talab etadi. Shu sababli, barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar ham bu darajadagi axborot infratuzilmasini yaratish imkoniyatiga ega emaslar.

Shunga qaramay, korporativ risklarni boshqarish konsepsiyasidan foydalanish iqtisodiy jihatdan asoslangan bo‘lib, u korxonaning strategik manfaatlariga xizmat qiladi. Ammo bu konsepsiyani amaliyotda tatbiq etishda mavjud axborot resurslarining holatini tahlil qilish va ularni modernizatsiya qilish istiqbollarini e’tiborga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, korporativ darajadagi risklarni boshqarishning yakuniy konseptual modeli quyidagi asosiy jihatlarni o‘z ichiga oladi:

1. Risklarni aniqlash va baholash: mavjud va potentsial xavf-xatarlarning manbalarini tizimli tahlil qilish va ularni aniqlik bilan baholash;
2. Axborot ta’minotini takomillashtirish: tezkor, ishonchli va to‘liq ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish uchun axborot tizimlarini rivojlantirish;
3. Strategik moslik va samaradorlik: risklarni boshqarish choralarini korxonaning umumiy strategiyasi bilan uyg‘unlashtirish;
4. Resurslar va infratuzilma: risklarni boshqarishga yo‘naltirilgan moliyaviy, texnologik va insoniy resurslardan oqilona foydalanish;
5. Dinamik muvofiqlik: tashqi iqtisodiy muhit o‘zgarishlariga mos ravishda risklarni boshqarish usullarini doimiy ravishda yangilab borish.

Ushbu yondashuv, o‘z mohiyatiga ko‘ra, risklarni boshqarishda

kompleks va tizimli fikrlashni talab etadi va u korxonaning raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy barqarorligini ta’minlash hamda uzoq muddatli rivojlanish maqsadlariga xizmat qiladi.

Risklarni boshqarish tizimini loyihalashtirish va joriy etish bosqichida vazifalarni aniq belgilash jarayonining tahlili shuni ko‘rsatadiki, belgilangan maqsadlarga erishish jarayoni doimiy ravishda mavjud talablar va cheklovlar bilan ziddiyatli holatga tushadi. Bunday ziddiyat, odatda, risklarning yuzaga kelishidan oldingi va keyingi bosqichlaridagi qarama-qarshi yondashuvlar natijasida vujudga keladi.

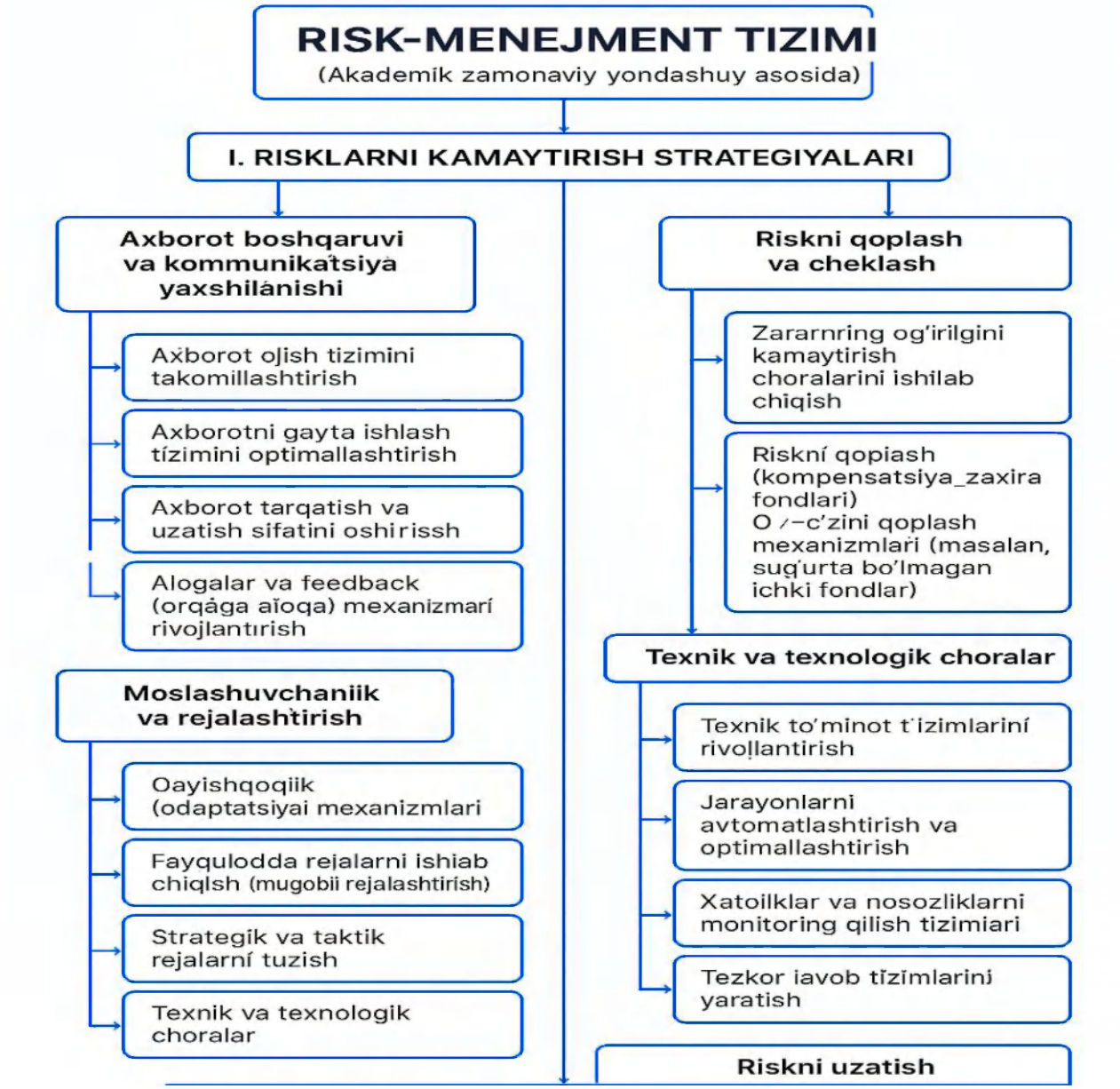

3.2.-rasm. Risklarni boshqarish konsepsiyasi.

Xususan, post-loss — ya’ni risk sodir bo‘lgandan keyingi davrda

qo‘yiladigan asosiy maqsadlar, odatda, katta moliyaviy xarajatlarni talab etadi. Bu esa, o‘z navbatida, pre-loss — risk yuzaga kelishidan avvalgi bosqichdagi iqtisodiy tejash, budjet cheklovlari va resurslardan oqilona foydalanish zarurati bilan to‘qnashadi. Bu ikki qarama-qarshi pozitsiya o‘rtasida optimal muvozanatni ta’minlash esa dolzarb boshqaruv muammosiga aylanadi.

Mazkur ziddiyatli holatni samarali hal etish, avvalo, korxona rahbariyatining strategik qaror qabul qilish salohiyatiga va risklarni boshqarish uchun mas’ul bo‘lgan mutaxassislarning vakolat va kompetensiyalariga bevosita bog‘liqdir. Ularning qarorlar qabul qilishdagi yondashuvi, resurslardan foydalanish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlari hamda ehtimoliy xavflarni baholash qobiliyati tizimning amaliy samaradorligini belgilab beradi.

Shu boisdan, risklarni boshqarish tizimini shakllantirishda nafaqat texnik va moliyaviy jihatlar, balki boshqaruv subyektlarining layoqati, institutsional mexanizmlar va tashkilot ichidagi qaror qabul qilish madaniyati ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

3.6-§. Rivojlangan davlatlarda korxonalarda risk-menejment va uni O‘zbekistonda qo‘llash xususiyatlari.

Korxonalarda risklarni boshqarish (risk-menejment) – bu tashkilot faoliyatida yuzaga keladigan tahdidlarni aniqlash, baholash va ularni minimallashtirishga qaratilgan tizimli jarayondir. Rivojlangan mamlakatlarda bu tizim keng qamrovli, strategik yondashuvlar asosida shakllantirilgan. U nafaqat moliyaviy, balki operatsion, huquqiy, ekologik va obro‘ risklarini ham qamrab oladi. Mazkur qismda rivojlangan davlatlarda “korxonalarda risk-menejment tizimining shakllanishi, tamoyillari, ilg‘or tajribalari hamda bu tizimni O‘zbekistonda joriy etishning xususiyat va muammolari muhokama qilinadi.

AQSh, Germaniya, Yaponiya, Buyuk Britaniya kabi rivojlangan mamlakatlarda korxonalarda risk-menejment tizimi quyidagi tamoyillar asosida yo‘lga qo‘yilgan:

• Strategik integratsiya: risk-menejment kompaniya strategiyasining ajralmas qismidir;

• Markazlashgan boshqaruv: risklar bo‘yicha maxsus bo‘limlar va Chief Risk Officer”[21] (CRO) lavozimi mavjud;

• Standartlashtirilgan metodologiya: ISO 31000, COSO ERM kabi xalqaro standartlardan foydalaniladi;

• Tahlil va prognozlash: statistik modellar, stress-test, ssenariy tahlili va big data asosida ishlaydi;

• Doimiy monitoring va hisobot: risklarning muntazam tahlili va Boshqaruv kengashiga hisobot berilishi ta’minlanadi.

• General Electric (AQSh): risk-menejment yondashuvi strategik qaror qabul qilishda asosiy vosita hisoblanadi. Risklar kompaniya rentabelligiga bevosita bog‘liq tarzda tahlil qilinadi.

• Siemens (Germaniya): kompaniyada har bir loyiha uchun alohida risk-reestr yuritiladi. Har bir risk uchun mas’ul shaxs va nazorat mexanizmlari belgilanadi.

• Toyota (Yaponiya): ishlab chiqarishdagi har qanday risk – hatto kichik nuqsonlar – tizimda darhol aks ettiriladi va darhol bartaraf etiladi. Operatsion risklar minimallashtirish uchun ‘kaizen’ falsafasi asosida ish yuritiladi.

• HSBC (Buyuk Britaniya): bank sektorida compliance, kiberxavfsizlik va kredit risklari ustuvor ahamiyatga ega bo‘lib, AI asosidagi monitoring tizimlari faol joriy qilingan.

O‘zbekistonda korxonalarda “risk-menejmentni joriy etishning quyidagi ijobiy omillari mavjud:

• Iqtisodiy ochiqlik va islohotlar: so‘nggi yillarda biznes muhitini yaxshilash bo‘yicha qator tashabbuslar amalga oshirildi;

• Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik: xalqaro moliyaviy institutlar”[22] bilan ishlovchi korxonalarda risk hisobi bosqichma-bosqich kiritilmoqda;

• Bank va moliyaviy sektor: Basel talablariga yaqinlashuv, ERM tizimlarini bosqichma-bosqich joriy qilish ko‘zda tutilgan;

---

[21] Polteva T., Antipov D., Klassen N. The improvement of the market risk management mechanism at the automotive industry enterprises //2019 Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI). – IEEE, 2019. – С. 1005-1014.

[22] Михненко П.А. Теория менеджмента: учебник. - 2-е изд., перераб. и доп."Московский финансово-промышленн ый университет "Синергия", 2014 г

• Davlat boshqaruvida AKT infratuzilmasi rivojlanayotgani – bu raqamli risklar va audit imkoniyatlarini yaratmoqda.

O‘zbekistonda risk-menejment tizimini qo‘llashdagi xususiyat va muammolar quyidagilarda namoyon bo‘kmoqda:

• Tashkiliy madaniyat: risklarga nisbatan ongli yondashuv past, korxonalarda risk-menejment tizimiga ishonch sust;

• Mutaxassislar yetishmasligi: bu sohada tajribali kadrlar va sertifikatlash tizimi yetarlicha rivojlanmagan;

• Axborot tizimlari zaifligi: risk monitoringi va hisobot berishning avtomatlashtirilgan platformalari cheklangan;

• Normativ-huquqiy bazaning to‘liqsizligi: risk-menejment bo‘yicha majburiy standartlar va qonunchilik tizimi yetarli emas.

Tavsiyalar:

• Xalqaro standartlarga mos risk-menejment siyosatini ishlab chiqish;

• Xodimlar uchun doimiy treninglar va malaka oshirish dasturlarini yo‘lga qo‘yish;

• Raqamli texnologiyalar va risk tahlil platformalarini joriy qilish;

• Har bir yirik korxonada risk-menejment bo‘limlarini tashkil qilish.

Rivojlangan mamlakatlarda risk-menejment tizimi korxonalarning uzoq muddatli muvaffaqiyati va barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekiston korxonalari bu borada katta tajribadan saboq olib, o‘z ichki tizimlarini modernizatsiya qilishlari zarur. Ilg‘or amaliyotlarni lokal sharoitga moslashtirish orqali korxona faoliyatida samaradorlikni oshirish, investitsion jozibadorlikni ta’minlash va raqobatbardoshlikni kuchaytirish mumkin.

3.7-§. Moliya risklarining turlari va mohiyati.

Moliya risklari har qanday iqtisodiy faoliyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Ular korxona, bank, investor yoki davlat byudjeti darajasida moliyaviy yo‘qotishlar xavfi bilan bog‘liq bo‘lgan noaniqlikni ifodalaydi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash, baholash va boshqarish – muvaffaqiyatli moliyaviy strategiyaning muhim omillaridan biridir.

Moliya riski – bu kutilgan moliyaviy natijalarga erishilmasligi yoki

yo‘qotishlar yuzaga kelish xavfi. Ular tashqi va ichki omillar natijasida vujudga kelishi mumkin. Agar moliyaviy risklar o‘z vaqtida identifikatsiya qilinmasa va samarali monitoring qilinmasa, bu holat korxonaning moliyaviy barqarorligini izdan chiqarishi, rentabellik darajasini pasaytirishi hamda umuman iqtisodiy faoliyatining samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Moliya risklari bir nechta asosiy guruhlarga bo‘linadi:

• Kredit riski – qarzdor tomon majburiyatlarini bajarmasligi ehtimoli. Banklar va kreditorlar uchun bu eng muhim risklardan biridir.

• Likvidlik riski – korxona yoki moliyaviy institutning o‘z vaqtida to‘lovlarni amalga oshira olmaslik xavfi.

• Bozor riski – aktivlar narxining bozor tebranishlari natijasida kamayish xavfi. Valyuta, foiz stavkalari va aksiyalar narxlari o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘ladi.

• Operatsion risk – ichki tizim, texnologiya, insoniy xatolik yoki tashkiliy muammolar sababli moliyaviy yo‘qotishlar yuzaga kelishi.

• Foiz stavkalari riski – foiz stavkalaridagi o‘zgarishlar kreditlar va obligatsiyalarning qiymatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

• Valyuta riski – valyuta kurslaridagi o‘zgarishlar import-eksport operatsiyalarida yo‘qotishlar keltirib chiqarishi.

• Obro‘ riski – kompaniya imijiga putur yetkazadigan holatlar natijasida investorlar va mijozlar ishonchining kamayishi.

“Moliya risklari quyidagi xususiyatlarga ega:

• O‘lchanuvchanlik – ko‘pgina moliyaviy risklar statistik modellar yordamida baholanishi mumkin;

• Interaktivlik – bir turdagi risk boshqa risklarni keltirib chiqarishi mumkin (masalan, likvidlik riski”[23] → kredit riski);

• “Tizimlilik – makroiqtisodiy inqiroz holatida risklar butun moliyaviy tizimga ta’sir ko‘rsatadi;

• Noaniqlik – risklar doimiy ravishda o‘zgaruvchan muhitda yuzaga keladi;

• Strategik ta’sir”[24] – risklar kompaniya qarorlariga va uzoq

[23] Парамонов Я. В. Финансовые риски корпораций //Автореф. дисс. насоиск. уч. степ, к. э. н. М. – 2005.

[24] Строганова, Елена Витальевна Мировой опыт управления финансовыми рисками в стратегии

muddatli rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

“Risklarni tahlil qilish va baholash quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

• Riskni aniqlash – mavjud moliyaviy faoliyatdagi xavf omillarini aniqlash;

• Baholash – risklarning ehtimolligi va ta’sir darajasini aniqlash (sifat va miqdoriy yondashuv);

• Prioritetlashtirish – eng muhim va xavfli risklarni ajratib ko‘rsatish;

• Monitoring”[25] – risklarni doimiy kuzatib borish va yangilab turish;

• Xulosa chiqarish – qaror qabul qilish uchun asos yaratish.

Baholashda Value at Risk (VaR), stress-testlar, ssenariyli tahlil kabi usullardan foydalaniladi.

“Moliya risklarini boshqarishning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

• Xedjirlash – risklardan sug‘urtalash, derivativ vositalardan foydalanish;

• Diversifikatsiya – turli aktivlar portfelini shakllantirish orqali riskni kamaytirish;

• Limitlar o‘rnatish – kredit, operatsion va boshqa moliyaviy operatsiyalar bo‘yicha cheklovlar joriy etish”[26];

• Audit va ichki nazorat – xavflarni erta aniqlash va javobgarlarni belgilash;

• Informatsion tizimlar – avtomatlashtirilgan monitoring va ogohlantirish tizimlari.

Moliyaviy risklarni boshqarish – bu kompaniya barqarorligini ta’minlovchi strategik vositadir.

Moliya risklari turli shakl va darajada har bir tashkilot va investor faoliyatida mavjud bo‘lib, ularni to‘g‘ri boshqarish korxonaning muvaffaqiyati va barqarorligini belgilovchi muhim omillardandir.

коммерческого банка : диссертация... кандидата экономических наук : 08.00.14 Москва 2000

[25] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – С. 481-484.

[26] Ряскова Н. Финансовые риски, их сущность и классификация // Российский бухгалтер. 2015. № 12. С. 94 - 108.

Risklarni aniqlash, baholash va ularga qarshi choralar ko‘rish orqali moliyaviy yo‘qotishlarni kamaytirish, rentabellikni oshirish hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash mumkin. Zamonaviy moliya menejmenti risklarni boshqarish bo‘yicha puxta strategiya va mexanizmlarni talab etadi.

3.8-§. Moliya faoliyatini yuritish bilan bog‘liq risklarni hisobga olish va baholashning ahamiyati.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda moliya faoliyatini samarali tashkil etish va yuritish uchun risklarni aniqlash, baholash va hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Bozor muhitining o‘zgaruvchanligi, raqobat kuchayishi, global iqtisodiy tebranishlar, valyuta kurslarining o‘zgarishi va foiz stavkalaridagi siljishlar – bular moliyaviy risklarni yuzaga keltiruvchi asosiy omillardir. Shu sababli, korxonalar, moliyaviy institutlar va davlat tashkilotlari moliya faoliyatini rejalashtirishda risklarni baholashga alohida e’tibor qaratishlari lozim.

“Moliya faoliyati – bu aktivlar, passivlar, pul oqimlari, investitsiyalar, kreditlar va moliyaviy majburiyatlar bilan bog‘liq barcha iqtisodiy harakatlarni o‘z ichiga oladi”[27]. Bu harakatlar doimiy ravishda noaniqlik va xavflar bilan yuzma-yuz bo‘ladi.

Moliyaviy risklar xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy faoliyatida quyidagi asosiy yo‘nalishlarda ifodalanadi:

- Moliyaviy yo‘qotishlar xavfi – noto‘g‘ri tanlangan investitsion strategiyalar yoki bozor kon’yunkturasining salbiy o‘zgarishi natijasida kapitalning qisqarishi va zarar yuzaga kelishi ehtimoli;
- Rentabellikning pasayishi – ishlab chiqarish va operatsion xarajatlarning ortishi yoki tushumlarning kamayishi tufayli foyda normasi va sof foyda hajmining kamayishi;
- Kapital aylanishidagi uzilishlar – likvidlikning yetishmasligi, aylanma mablag‘larning muzlashi yoki qarzdorlik darajasining ortishi tufayli to‘lov qobiliyatining pasayishi;

[27] Сидорова, Екатерина Владимировна. Жилищное кредитование: проблемы становления и пути их решения: автореферат дис. ... кандидата экономических наук: 08.00.10 / Сидорова Екатерина Владимировна; [Место защиты: Рос. акад. предпринимательства]. — Москва, 2007. — 30 с..

- Moliyaviy majburiyatlarni bajarolmaslik xavfi – korxonaning kreditlar, obligatsiyalar va boshqa majburiyatlar bo‘yicha o‘z vaqtida va to‘liq to‘lovlarni amalga oshira olmasligi.

Moliyaviy risklarning oldindan aniqlanishi va samarali boshqarilishi korxonaning moliyaviy faoliyatini optimallashtirish va uning barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi. Jumladan, quyidagi yo‘nalishlarda ijobiy natijalar kuzatiladi:

- qaror qabul qilishda asoslanganlik darajasi ortadi – risklarni chuqur tahlil qilish orqali investitsiya, kreditlash, byudjetlashtirish va boshqa moliyaviy qarorlar strategik yondashuv asosida qabul qilinadi;
- moliyaviy barqarorlik mustahkamlanadi – iqtisodiy muhitdagi tebranishlarga chidamli va xavfga bardoshli moliyaviy infratuzilma shakllantiriladi;
- resurslardan foydalanish samaradorligi oshadi – risklarni minimallashtirish strategiyalari orqali ortiqcha va asossiz xarajatlarning oldi olinadi;
- moliyaviy nazorat mexanizmlari takomillashadi – xavf signallariga tezkor va aniq javob qaytarish imkoniyati orqali moliyaviy intizom kuchaytiriladi;
- investitsiyaviy jozibadorlik ortadi – risklar ustidan samarali nazorat mavjudligi investorlarning ishonchini oshiradi va sarmoya jalb qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Risklarni baholashda sifat va miqdoriy yondashuvlardan foydalaniladi. Asosiy usullar quyidagilar:

- Ssenariyli tahlil – har xil bozor sharoitlarida ehtimoliy yo‘qotishlar tahlili;
- Stress-test – favqulodda vaziyatlarda moliyaviy barqarorlikni sinash;
- Value at Risk (VaR) – ma’lum ehtimollik darajasida yo‘qotish miqdorini hisoblash;
- Monte-Karlo modellari – tasodifiy o‘zgaruvchilarga asoslangan statistik simulyatsiya;
- Sensitivlik tahlili – risk omillarining moliyaviy ko‘rsatkichlarga

ta’sirini baholash.

Bunday yondashuvlar riskni aniq raqamlar orqali ko‘rsatish va strategik qarorlar qabul qilishda asos sifatida xizmat qiladi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida bozor munosabatlarining chuqurlashuvi, yangi moliyaviy instrumentlarning joriy etilishi va tashqi investorlar ishtirokining ortishi moliya risklarini boshqarishni dolzarb masalaga aylantirmoqda. Bank sektorida Basel III standartlariga o‘tish, kapital bozorini rivojlantirish, sug‘urta tizimida qayta sug‘urta mexanizmlarini kengaytirish – bular risklarni baholashning amaliy misollaridir.

Shuningdek, davlat korxonalarida xatarlarni aniqlash, xususiy sektor uchun ERM (Enterprise Risk Management) tizimlarini bosqichma-bosqich joriy qilish orqali risk madaniyatini shakllantirish zarur.

Moliya faoliyatini yuritishda risklarni hisobga olish va baholash strategik boshqaruvning ajralmas qismi bo‘lishi kerak. Noaniq iqtisodiy sharoitda risklarni inkor qilish emas, balki ularga ongli yondashish orqali moliyaviy barqarorlik, rentabellik va uzoq muddatli muvaffaqiyatga erishish mumkin. Shu sababli, “risklarni tahlil qilish, baholash usullarini joriy etish va doimiy monitoring mexanizmlarini ishlab chiqish O‘zbekiston moliyaviy tizimi uchun ustuvor yo‘nalish hisoblanadi”[28].

3.9-§. Moliya risklarini tahlil qilish va baholash.

Moliya risklarini tahlil qilish va baholash zamonaviy moliyaviy boshqaruvning muhim bo‘g‘inlaridan biridir. Iqtisodiy noaniqliklar, bozor tebranishlari, kredit munosabatlari, valyuta kurslari va boshqa omillar moliyaviy faoliyatga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun moliyaviy qarorlar qabul qilishdan avval risklarni chuqur tahlil qilish, ularning ehtimolini aniqlash va salbiy ta’sirini baholash zarur.

Tahlil qilish – bu mavjud va potentsial risklarni aniqlash, ularning kelib chiqish manbalarini, mexanizmini va iqtisodiy oqibatlarini chuqur o‘rganish jarayonidir. “Tahlil risklarning holatini baholash, ular bilan bog‘liq o‘zgaruvchilarni aniqlash va risklarga qarshi kurashish strategiyasini ishlab chiqishga xizmat qiladi”[29].

---

[28] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – C. 481-484.

[29] Polteva T., Antipov D., Klassen N. The improvement of the market risk management mechanism at the

Tahlil jarayonida quyidagi savollarga javob topiladi:

• Risk qayerdan kelib chiqmoqda?

• Qanday vaziyatlarda yuzaga chiqadi?

• Kimga ta'sir ko'rsatadi?

• Qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin?

• Oldini olish choralari qanday?

Risklarni tahlil qilishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

• Sifat (ekspert) yondashuvi – mutaxassislar fikriga asoslangan baholash. Bu usulda SWOT tahlil, risk matritsasi va reytinglar qo'llaniladi.

• Miqdoriy yondashuv – statistik, matematik va iqtisodiy modellar asosida risklarni raqamli ifodalash. Unda quyidagilar qo'llaniladi:

- Dispersiya va standart og'ish;
- Kovariatsiya va korrelyatsiya;
- VaR (Value at Risk);
- Sharpe koeffitsienti;
- Monte-Karlo modellashtirish.

• Ssenariyli tahlil – ehtimoliy ssenariylar asosida risk holatlarini bashorat qilish.

• Stress-test – favqulodda sharoitlarda riskning ta'sir kuchini baholash.

• Portfel tahlili – moliyaviy aktivlar portfelining risk darajasini aniqlash.

Risk bahosi – bu moliyaviy yoki iqtisodiy faoliyatda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy hodisalarning ehtimoli va ularning oqibatlarini aniqlovchi kompleks ko'rsatkich bo'lib, qaror qabul qilish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur baholash tizimi bir nechta o'zaro bog'liq mezonlarga tayangan holda amalga oshiriladi:

- Risk ehtimoli – xavfli hodisaning sodir bo'lish ehtimoli statistik ma'lumotlar, bashorat modellari yoki ekspert taxminlari asosida baholanadi;
- Moliyaviy yo'qotish darajasi – risk amalga oshgan taqdirda

automotive industry enterprises //2019 Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI). – IEEE, 2019. – C. 1005-1014.

yuzaga keladigan moliyaviy zararlarning taxminiy hajmi aniqlanadi;

- Xavf darajasi – ehtimollik va zarar darajasining kombinatsiyasi asosida hisoblanadi, odatda quyidagi formuladan foydalaniladi: **Risk darajasi=Ehtimollik×Oqibatlar darajasi**
- Qoplash imkoniyati – yuzaga keladigan moliyaviy zararni qoplash usullarining mavjudligi (moliyaviy zaxiralar, sug‘urta mexanizmlari, derivativlar yordamida xedjirlash);
- Davomiylik parametri – riskli vaziyatning vaqt oralig‘i: qisqa muddatli, o‘rta muddatli yoki uzoq muddatli bo‘lishi risk tahlili strategiyasini belgilashda muhim omil hisoblanadi.

Moliyaviy risklarni tahlil qilish va ularni kompleks baholash iqtisodiy faoliyatning turli jabhalarida samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishda keng qo‘llaniladi. Jumladan:

Investitsion loyihalarning baholanishida – investitsiyalarning kutilayotgan rentabelligi va potentsial yo‘qotish xavfi o‘rtasidagi nisbat asosida risk-modellashtirish ishlari amalga oshiriladi;

- Bank sektorida – kredit portfeli xavfsizligi, likvidlik darajasi va foiz stavkalari bo‘yicha tebranishlarni nazorat qilish, shuningdek, kredit reytinglarini shakllantirishda;
- Sug‘urta faoliyatida – sug‘urta hodisalari bo‘yicha ehtimoliy to‘lovlar hajmini aniqlash, qayta sug‘urtalash mexanizmlarini ishlab chiqish va sug‘urta tariflarini belgilashda;
- Davlat moliyaviy boshqaruvida – byudjet daromadlari va xarajatlarining beqarorligi, fiskal risklar va davlat qarzini boshqarish bilan bog‘liq salbiy omillarni kamaytirish maqsadida;
- Xalqaro moliyaviy munosabatlarda – valyuta kurslarining o‘zgaruvchanligi, foiz stavkalarining xalqaro darajadagi farqlari va geosiyosiy risklarni hisobga olish orqali tashqi iqtisodiy siyosatga moslashuvchan yondashuvni ta’minlashda.

Risklarni baholash, moliyaviy strategiyalarni ishlab chiqish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va investitsion jozibadorlikni oshirishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi.

Moliya risklarini tahlil qilish va baholash – zamonaviy

iqtisodiyotning ajralmas komponentidir. Ushbu jarayon orqali tashkilotlar moliyaviy tahdidlarni oldindan aniqlab, ular bilan kurashishga tayyorlanadilar. Sifat va miqdoriy usullarni uyg‘unlashtirib, chuqur tahlil asosida qarorlar qabul qilish moliyaviy barqarorlik va rivojlanishning kafolatidir.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Risk menejment deganda nima tushuniladi va uning asosiy maqsadi nimadan iborat?
2. Risklarni boshqarish tizimining qanday tarkibiy qismlari mavjud?
3. Risk-menejmentning asosiy funksiyalari va vazifalari nimalardan iborat?
4. Risk-menejmentni tashkil etish qanday bosqichlardan iborat?
5. Risklarni boshqarishda qanday boshqaruv uslublari qo‘llaniladi?
6. Rivojlangan davlatlarda risk-menejment qanday yo‘lga qo‘yilgan va bu O‘zbekiston sharoitida qanday qo‘llanilishi mumkin?
7. Moliya risklari qanday turlarga bo‘linadi va ular qanday tavsiflanadi?
8. Moliya faoliyati bilan bog‘liq risklarni hisobga olish nega muhim?
9. Moliya risklarini baholashda qanday usullar va yondashuvlar mavjud?
10. Risk-menejment jarayonida qaror qabul qilishda noaniqlik qanday hisobga olinadi?

IV BOB. RISK QIYMATI METODOLOGIYASI, BLEK-SHOULZ VA MARKOVITS MODELLARI

4.1. Risk qiymati (VaR – Value at Risk) mohiyati va ahamiyati.
4.2. Risk qiymati (VaR) risk menejmentida foydalanish.
4.3. Moliya bozori tebranishlari.
4.4. Risk qiymati (VaR)ning elementlari.
4.5. Risk qiymati (VaR)ning fundamental ko‘rsatkichlari.
4.6. Risk qiymati (VaR)ning hisoblash usullari.
4.7. Britten-Jons va Shkifer kvadratik risk qiymati (VaR) usullari.
4.8. Risk qiymati (VaR) va Monte-Karlo modeli.
4.9. Monte-Karlo usulining asosiy bosqichlari.
4.10. Blek-Shoulz (“Blakk-Scholes Model”) modelining iqtisodiy mohiyati.
4.11. Sug‘urta, fond bozorida savdolar, investitsiyalarda yuzaga keladigan risklarni boshqarishning zamonaviy nazariyasi.
4.12. Blek-Shoulz modelida opsionlar va narxlarning shakllanishi va hisoblash.
4.13. Bazaviy aktivning qiymati va strayk narxi (amalga oshirish qiymati).
4.14. Tebranishlar darajasi. Dividendlar. Foiz stavkalar darajasi.

Tayanch so‘z va iboralar. *Value at risk (VAR); risk qiymati; moliyaviy risk; moliya bozori tebranishlari; fundamental ko‘rsatkichlar; kvadratik risk qiymati; britten-jons usuli; shkifer usuli; monte-karlo usuli; modellashtirish; Blek-shoulz modeli; opsionlar; strayk narxi (strike price); bazaviy aktiv; narxlarning shakllanishi; sug‘urta bozori; investitsiya risklari; fond bozori; tebranish darajasi (volatility); dividend; foiz stavkasi; moliyaviy derivativlar; statistik modellash; portfel nazariyasi.*

4.1-§. Risk qiymati (VaR – Value at Risk) mohiyati va ahamiyati.

Moliyaviy menejmentda risklarni boshqarish – bu har qanday tashkilotning barqaror va samarali faoliyati uchun zaruriy yo‘nalishlardan

biridir. “Ayniqsa, moliyaviy institutlar – banklar, investitsiya kompaniyalari, sug‘urta tashkilotlari va boshqa kapital bilan ishlovchi subyektlar uchun riskni baholash va boshqarish strategiyasi alohida ahamiyatga ega”. Ushbu yo‘nalishda eng ko‘p qo‘llaniladigan metodlardan biri bu – Value at Risk (VaR) yoki o‘zbek tilida aytganda, "Risk qiymati" hisoblanadi.

VaR — bu moliyaviy aktiv yoki portfelning belgilangan vaqt oralig‘ida, ma’lum ishonchlilik darajasida yuzaga keladigan maksimal zarar miqdorini ifodalovchi ko‘rsatkichdir. U statistik yondashuvlarga asoslangan bo‘lib, investor yoki tashkilotga o‘z sarmoyasining xavf darajasini aniq hisoblash imkonini beradi.

Misol sifatida, agar sizda 100 million so‘mlik portfel bo‘lsa va 1 kunlik 99% ishonchlilik darajasidagi VaR qiymati 2 million so‘mni tashkil etsa, bu sizga 99% hollarda kutilayotgan zarar 2 million so‘mdan oshmasligini bildiradi. Qolgan 1% ehtimollikda esa zarar bu qiymatdan yuqori bo‘lishi mumkin.

VaR metodologiyasi quyidagi asosiy savollarga javob beradi:

- Qancha zarar ko‘rishim mumkin?
- Bu zarar qanday ehtimollik bilan yuz beradi?
- Bu risk qachon yuzaga chiqishi mumkin?

Bu savollar moliyaviy qarorlar qabul qilishda, investitsiyalarni rejalashtirishda va risklarni kamaytirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqishda juda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, ko‘pgina yirik moliyaviy tashkilotlar va regulyatorlar VaRni asosiy risk ko‘rsatkichi sifatida qabul qilganlar.

VaRni hisoblash uchun bir nechta metodlar mavjud:

1. **Tarixiy simulyatsiya** – aktivlarning o‘tmishdagi baholariga asoslangan holda ehtimoliy zararlar aniqlanadi.

2. **Variatsion-kovariatsion yondashuv** – normal taqsimot asosida statistik formulalar yordamida hisoblanadi.

3. **Monte-Karlo simulyatsiyasi** – tasodifiy sonlar va matematik modellashtirish yordamida minglab ehtimoliy stsenariylar yaratiladi va zarar ehtimolligi hisoblanadi.

Har bir metodning o‘z afzalliklari va kamchiliklari mavjud.

Masalan, tarixiy yondashuv real bozor sharoitlariga yaqin natijalarni beradi, ammo kelajakda aynan shunday vaziyatlar yuz berishiga kafolat yo‘q. Monte-Karlo usuli esa eng moslashuvchan, ammo hisoblash resurslari va vaqt jihatidan talabchan hisoblanadi.

VaR bank sohasida ayniqsa muhim. Basel II va Basel III xalqaro standartlariga ko‘ra, banklar o‘z kapital yetarliligini ta’minlash uchun riskga asoslangan yondashuvni qo‘llashlari lozim. VaR bu borada asosiy vosita hisoblanadi. Banklar treyderlik portfeli, valyuta risklari, foiz stavkalari risklari kabi turli yo‘nalishlarda VaR hisob-kitoblarini olib boradilar.

Shuningdek, investitsiya kompaniyalari VaRdan portfel strategiyasini optimallashtirishda, sug‘urta kompaniyalari esa qayta sug‘urtalash chegaralarini belgilashda foydalanadilar. Korporativ sektorda esa VaR valyuta o‘zgarishlari, xomashyo narxlari yoki global bozor tebranishlariga nisbatan riskni tahlil qilishda yordam beradi.

Yana bir muhim jihati – VaR intuitiv tushunarli bo‘lishi bilan birga, moliyaviy hisobotlar tayyorlashda, auditorlik nazoratida va strategik rejalashtirishda juda qulay vosita hisoblanadi. Ko‘plab yirik xalqaro kompaniyalar o‘z moliyaviy hisobotlarida aynan VaR qiymatlarini keltirib o‘tadilar.

Xulosa qilib aytganda, Value at Risk (VaR) – bu moliyaviy risklarni baholash va boshqarishda universal va samarali vositadir. U riskni miqdoriy jihatdan aniq ifodalash, ishonchlilik darajasida yo‘qotish ehtimolini baholash hamda kapitalni boshqarish strategiyalarini belgilashda muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy moliyaviy bozor sharoitida bu vositasiz risk menejmenti tizimini tasavvur qilish qiyin. Shuning uchun ham, VaR moliyaviy barqarorlik va xavfsizlikni ta’minlashda asosiy vositalardan biri bo‘lib qolmoqda.

4.2-§. Risk qiymati (VaR) risk menejmentida foydalanish.

Risk menejmenti – bu har qanday moliyaviy tashkilot faoliyatining ajralmas qismi bo‘lib, tashkilotlarning barqaror ishlashi va kapitalni samarali boshqarishda muhim o‘rin egallaydi. Risklarni to‘g‘ri baholash va ularga nisbatan choralar ko‘rish har qanday moliyaviy institutning

uzoq muddatli muvaffaqiyati uchun zarurdir. Ushbu jarayonda Value at Risk (VaR) modeli eng muhim va amaliy jihatdan qulay vositalardan biri sifatida keng qo‘llaniladi. Mazkur referatda aynan VaRning risk menejmentida qo‘llanilishi, uning afzalliklari va qo‘llash sohalari batafsil yoritiladi.

VaR moliyaviy tashkilotlarga risklarni miqdoriy baholash imkonini beradi. U moliyaviy aktivlar yoki portfellarning ma’lum vaqt ichida, ma’lum ehtimollik bilan yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan maksimal zarar miqdorini ko‘rsatadi. Bu orqali tashkilot o‘z risk profilini aniq tushunib, kerakli moliyaviy strategiyalarni ishlab chiqadi.

Banklar uchun risk menejmenti juda dolzarb yo‘nalish hisoblanadi. Xalqaro Basel II va Basel III standartlariga ko‘ra, banklar o‘z kapitalini risk darajasiga qarab shakllantirishi kerak. Shu boisdan, treyderlik portfellarining, valyuta pozitsiyalarining va boshqa moliyaviy aktivlarning risk darajasi aniqlanishi lozim bo‘ladi. Bunda VaR eng asosiy ko‘rsatkich sifatida ishlatiladi.

Masalan, bank o‘zining aksiyalar portfeli bo‘yicha 1 kunlik 99% ishonchlilik darajasida 500 million so‘mlik VaR qiymatini hisoblaydi. Bu degani – bank faqat 1% ehtimollikda bu miqdordan ortiq zarar ko‘rishi mumkin. Shu tarzda, bank ushbu zararlarni qoplash uchun zarur kapital zaxiralarini shakllantiradi.

VaR investitsiya kompaniyalari uchun ham muhim hisoblanadi. Portfel menejerlari VaR yordamida turli investitsion aktivlarning xavf darajasini aniqlab, portfelni diversifikatsiya qiladi. Risk-return nisbatini optimallashtirish orqali ular investorlar uchun xavfsiz va foydali sarmoya muhitini yaratadilar.

VaR shuningdek, investitsiya qarorlarini baholashda qo‘llaniladi. Har bir yangi aktiv portfenga qo‘shilishidan oldin uning VaR qiymati hisoblanadi va umumiy portfel xavfiga qanday ta’sir ko‘rsatishi aniqlanadi.

Sug‘urta kompaniyalari ehtimoliy zararlar darajasini baholash va tovon to‘lovlari uchun yetarli rezervlar shakllantirishda VaR metodologiyasidan foydalanadilar. Ayniqsa, tabiiy ofatlar, epidemiya yoki iqtisodiy inqiroz kabi kutilmagan holatlar yuzaga kelganda,

kompaniya moliyaviy barqarorligini ta’minlashi zarur.

Qayta sug‘urtalash limitlari va tarif stavkalari aniqlanganda ham VaR ko‘rsatkichlariga e’tibor qaratiladi. Bu kompaniyalarga uzoq muddatli likvidlik va rentabellikni saqlab qolish imkonini beradi.

Yirik sanoat kompaniyalari ham valyuta risklari, xomashyo narxlaridagi o‘zgarishlar va foiz stavkalari risklarini tahlil qilishda VaR modellari yordamida qarorlar qabul qiladilar. Masalan, eksport-import bilan shug‘ullanuvchi kompaniyalar valyuta tebranishlariga nisbatan xavfni aniqlab, hedging strategiyasini ishlab chiqishadi.

Markaziy banklar va moliyaviy nazorat organlari banklar va boshqa moliyaviy institutlardan muntazam ravishda VaR hisobotlarini talab qiladilar. “Bu esa mamlakat miqyosida moliyaviy tizimning umumiy risk darajasini nazorat qilish, sistemali xatarlarni aniqlash va ularni kamaytirish choralarini ishlab chiqish” imkonini beradi.

Risk qiymati (VaR) bugungi kunda risk menejmenti tizimining markaziy elementi hisoblanadi. U nafaqat bank va investitsiya sohalarida, balki sug‘urta, real sektor va hatto davlat moliyasi uchun ham muhim ahamiyatga ega. VaRning qulayligi shundaki, u turli usullar bilan hisoblanadi, real ma’lumotlarga asoslanadi va intuitiv tushunarli. Moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda, kapitalni to‘g‘ri taqsimlashda va investor ishonchini oshirishda VaR vositasi o‘zining kuchli samaradorligini ko‘rsatmoqda.

4.3-§. Moliya bozori tebranishlari.

Moliya bozori bugungi kunda har bir mamlakat iqtisodiyotining ajralmas qismlaridan biri hisoblanadi. Bozorlar doimo harakatda bo‘lib, ulardagi narxlar, talab va taklif hajmlari, valyuta kurslari, foiz stavkalari kabi ko‘rsatkichlar turli omillar ta’sirida o‘zgarib turadi. Ushbu o‘zgaruvchanlik moliya bozori tebranishlari (volatiliteti) deb ataladi. Bu tebranishlar investorlar, treyderlar va moliyaviy institutlar uchun risk va imkoniyat manbai hisoblanadi. Ushbu referatda moliya bozori tebranishlarining sabablari, turlari va ularning iqtisodiy oqibatlari haqida fikr yuritiladi.

Tebranish – bu moliyaviy aktiv narxlarining vaqt davomida o‘zgarib

turishi. “Bu o‘zgarishlar ijobiy yoki salbiy bo‘lishi mumkin. Masalan, aksiyalar narxi kun davomida oshib yoki tushib boradi. Bunday tebranishlar moliyaviy bozorlarda xavf (risk)ni shakllantiruvchi”[30] asosiy omildir.

Moliya bozori tebranishlarini aniqlovchi asosiy ko‘rsatkich – bu volatilitetdir. Volatilitet – aktiv narxining o‘rtacha qiymatdan qanchalik og‘ishini ifodalaydi. Yuqori volatilitetli aktivlar xavfli, ammo potentsial foydasi yuqori bo‘lgan aktivlar hisoblanadi.

Bozor tebranishlariga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatadi:

- makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar: “inflyatsiya darajasi, yalpi ichki mahsulot (YaIM), bandlik, foiz stavkalari;

- siyosiy voqealar: urushlar, saylovlar, qonunchilikdagi o‘zgarishlar;

- global bozor holati: xomashyo narxlari, xalqaro bitimlar, iqtisodiy inqirozlar;

- psixologik omillar: investorlar kutishlari”[31], “bozor hissiyotlari (optimizm/pessimizm);

- texnologik o‘zgarishlar va ixtirolar”[32].

Ushbu omillar moliya bozorlarida kutilmagan holatlarni keltirib chiqaradi, bu esa narxlarning keskin o‘zgarishiga sabab bo‘ladi.

3. Moliya bozori tebranishlarining turlari

Bozor tebranishlari ikki turga bo‘linadi:

- **Doimiy (normal) tebranishlar** – kundalik savdo doirasida yuz beradigan tabiiy narx o‘zgarishlari.

- **Keskin (ekstremal) tebranishlar** – kutilmagan voqealar (pandemiya, iqtisodiy inqiroz) natijasida yuzaga keladigan katta narx o‘zgarishlari.

Bozor ishtirokchilari uchun doimiy tebranishlar odatiy holat bo‘lsada, keskin tebranishlar ularga yo‘qotishlar yoki kutilmagan foyda olib kelishi mumkin.

Tebranishlar risk menejmenti tizimining markazida turadi.

---

[30] Соколова Н. В. Организация системы управления рисками на промышленном предприятии: дис. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. – 2006.

[31] Парамонов Я. В. Финансовые риски корпораций //Автореф. дисс. насоиск. уч. степ, к. э. н. М. – 2005.

[32] Khusainova E. A., Timergazizova E. R., Serkina N. A. Financial Engineering as an Enterprise Management Tool //2025 7th International Youth Conference on Radio Electronics, Electrical and Power Engineering (REEPE). – IEEE, 2025. – С. 1-5.

Investorlar va portfel menejerlari aktivlarning tebranish darajasini baholab, mos ravishda risklarni kamaytirish strategiyalarini ishlab chiqadilar. Bu strategiyalar qatoriga diversifikatsiya, hedging, derivativlardan foydalanish kiradi.

Moliya bozori tebranishlarini aniqlash va prognoz qilish uchun turli statistik va matematik modellardan foydalaniladi. Masalan, GARCH, ARCH, VaR kabi modellar aktivlar volatilitetini baholashda keng qo‘llaniladi.

COVID-19 pandemiyasi moliya bozorlarida katta tebranishlarga olib keldi. 2020-yilda aksiyalar indeksi keskin tushdi, keyin esa tez tiklandi. Shuningdek, geosiyosiy inqirozlar, masalan, Rossiya va Ukraina o‘rtasidagi urush, energiya bozorlaridagi narxlarni o‘ta o‘zgaruvchan holatga keltirdi.

Kriptovalyutalar bozorida ham yuqori volatilitet kuzatiladi. Bitcoin kabi aktivlar kuniga 5–10% gacha o‘zgarishi mumkin, bu esa moliyaviy instrument sifatida ularni riskli, ammo jozibador qiladi.

Moliya bozori tebranishlari zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas va doimiy kuzatiladigan hodisasi hisoblanadi. Bu tebranishlar risklar va imkoniyatlar uyg‘unligida bozor ishtirokchilarining harakatini belgilaydi. Investorlar, banklar va regulyatorlar tebranishlarni chuqur tahlil qilish orqali barqarorlikni saqlab qolishga harakat qiladilar. Moliya bozoridagi har bir qaror ushbu tebranishlarni hisobga olgan holda qabul qilinishi zarur, chunki ular moliyaviy natijalarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

4.4-§. Risk qiymati (VaR)ning elementlari.

Bugungi kunda moliyaviy risklarni aniqlash va ularni boshqarish muhim strategik vazifalardan biri hisoblanadi. “Ayniqsa, banklar, investitsiya fondlari, sug‘urta kompaniyalari kabi moliyaviy institutlar uchun risk darajasini baholash va unga mos strategiyalar ishlab chiqish”[33] zarurdir. Riskni miqdoriy baholashda Value at Risk (VaR) modeli keng qo‘llaniladi. Ushbu modelni samarali qo‘llash uchun uning asosiy elementlarini chuqur tushunish lozim.

[33] Удалова Д. В. Методы мониторинга и оценки финансовых рисков компаний внутреннего водного транспорта: дис. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. – 2022.

VaR modeli har doim ma’lum bir vaqt oralig‘i uchun hisoblanadi. Bu vaqt oraliği bank va tashkilot ehtiyojlariga qarab tanlanadi. Eng keng tarqalgan variantlar: 1 kun, 10 kun yoki 1 oy. Kichik vaqt oraliqlari treyderlar uchun, uzoq oraliqlar esa strategik boshqaruv uchun ishlatiladi. Vaqt o‘tgani sayin noaniqlik oshadi, shu sababli, uzoq muddatli VaR hisoblashda ko‘proq ehtiyot choralariga e’tibor beriladi.

VaR modeli ehtimollik nazariyasiga asoslangan bo‘lgani uchun, uni hisoblashda ishonch darajasi muhim rol o‘ynaydi. Eng ko‘p ishlatiladigan darajalar — 95%, 99% va ba’zida 99.9%. Masalan, 99% ishonch darajasida hisoblangan VaR qiymati investorni faqat 1% hollarda bu miqdordan ortiq zarar ko‘rishi mumkinligi haqida ogohlantiradi. Yuqori ishonch darajalari tashkilotga xavfsizlikni ta’minlaydi, ammo ular ko‘proq zaxira kapital talab qiladi.

VaR modeli orqali aniqlanadigan asosiy natija — bu moliyaviy zarar ehtimoli. Bu zarar pul birligida ifodalanadi (masalan, million so‘m yoki ming dollar). Yo‘qotish miqdori moliyaviy aktivlar yoki portfel qiymatlarining ehtimoliy pasayishiga asoslanadi. Bu miqdorni to‘g‘ri aniqlash tashkilotga risklarga qarshi moliyaviy resurslarni ajratishda yordam beradi.

VaR faqat bitta aktiv uchun emas, balki butun investitsiya portfeli uchun ham hisoblanadi. Portfelni tashkil etuvchi aktivlar o‘rtasidagi kovariatsiya darajasi ham hisob-kitobda muhim ahamiyatga ega. Portfel diversifikatsiyalangan bo‘lsa, umumiy VaR qiymati har bir aktivning alohida VaRidan kamroq bo‘lishi mumkin.

VaR hisoblashda ishlatiladigan statistik model — bu modelning qanchalik aniq va haqiqiy bo‘lishini belgilaydi. Ko‘plab tashkilotlar normal taqsimot faraziga asoslangan variatsion-kovariatsion usuldan foydalanadi. Ammo real hayotda narx o‘zgarishlari ko‘p hollarda normal taqsimotdan farq qiladi. Shu sababli, ba’zilar tarixiy simulyatsiya yoki Monte-Karlo yondashuviga murojaat qilishadi.

VaR hisobida narxlar tebranishining intensivligi (dispersiya yoki standart og‘ish) muhim element hisoblanadi. Agar aktivning tebranish darajasi yuqori bo‘lsa, VaR qiymati ham yuqori bo‘ladi. Standart og‘ish statistik o‘lchov sifatida aktiv narxining o‘rtacha qiymatdan og‘ishini

ifodalaydi va risk darajasining kvantitativ ko‘rsatkichidir.

Agar portfel bir nechta aktivdan iborat bo‘lsa, u holda ular o‘rtasidagi kovariatsiya va korrelyatsiya darajasi aniqlanadi. Bu ko‘rsatkichlar aktivlar qanday bog‘liqligini ko‘rsatadi. Diversifikatsiya samaradorligini baholashda aynan shu elementlar hisobga olinadi. Past korrelyatsiyaga ega aktivlar portfeli umumiy riskni kamaytiradi.

VaR modelini samarali qo‘llash uchun uning har bir tarkibiy elementini to‘g‘ri tushunish va hisoblash zarur. Vaqt oraliqlari, ishonch darajasi, zarar miqdori, taqsimot modeli va dispersiya kabi ko‘rsatkichlar tashkilotning risk darajasini aniq belgilashga xizmat qiladi. Moliyaviy risklarni to‘liq baholash va ularga qarshi optimal strategiyalarni ishlab chiqishda ushbu elementlarning roli beqiyosdir. Shuning uchun moliyaviy tashkilotlar, banklar, fondlar va kompaniyalar uchun VaR elementlarini chuqur o‘rganishini taqozo etadi.

4.5-§. Risk qiymati (VaR)ning fundamental ko‘rsatkichlari.

Risk qiymati (VaR – Value at Risk) moliyaviy risklarni baholashda keng qo‘llaniladigan zamonaviy usullardan biridir. Bu ko‘rsatkich investor, bank va moliyaviy tashkilotlarga o‘z portfellaridagi ehtimoliy zararlarni miqdoriy ifodalash imkonini beradi. VaR ko‘rsatkichining ishonchliligi va aniq hisoblanishi esa uning tarkibiy va fundamental ko‘rsatkichlariga bog‘liqdir.

1. O‘rtacha kutilayotgan daromad (Expected return)

VaRni hisoblashda birinchi navbatda aktiv yoki portfelning kutilayotgan daromadi aniqlanadi. Bu daromad o‘tgan davr natijalari asosida yoki kelajak prognozlariga asoslangan holda hisoblanadi. O‘rtacha daromad – bu aktiv qiymatlarining o‘rtacha o‘sish yoki kamayish tendensiyasini ifodalaydi.

2. Dispersiya va standart og‘ish (Variance and Standard Deviation)

Dispersiya – bu aktiv narxlarining o‘rtacha qiymatdan og‘ish darajasini ko‘rsatuvchi statistik ko‘rsatkich. U narxlarning o‘zgaruvchanlik darajasini aniqlashda muhimdir. Dispersiya qancha katta bo‘lsa, aktiv narxi shunchalik notekis o‘zgaradi, ya’ni risk darajasi yuqori bo‘ladi. Dispersiyaning kvadrat ildizi esa standart og‘ishni beradi.

Standart og‘ish (σ) – bu VaR formulalarida bevosita ishtirok etuvchi ko‘rsatkich bo‘lib, risk miqdorining o‘lchovi sifatida ishlatiladi. Yirik moliyaviy tashkilotlar o‘z portfellarining umumiy tebranishini baholashda aynan shu ko‘rsatkichdan foydalanadilar.

3. Korrelyatsiya va kovariatsiya (Correlation and Covariance)

Agar portfel bir nechta aktivlardan iborat bo‘lsa, ular o‘rtasidagi bog‘liqlik darajasi – korrelyatsiya va kovariatsiya orqali aniqlanadi. Korrelyatsiya (r) ikki aktiv o‘rtasidagi statistik munosabatni bildiradi. Agar u musbat bo‘lsa – aktivlar bir-biriga mos harakat qiladi, manfiy bo‘lsa – teskari harakatda bo‘ladi.

Kovariatsiya esa ikki aktivning qiymatlari bir vaqtda qanday o‘zgarishini o‘lchaydi. Bu ko‘rsatkichlar portfel riskini kamaytirish (diversifikatsiya) imkonini beradi. Diversifikatsiyalangan portfelning umumiy VaR qiymati odatda har bir aktivning alohida VaRidan kamroq bo‘ladi.

4. Taqsimot farazlari (Distribution assumptions)

VaR hisobida ishlatiladigan taqsimot farazlari ko‘rsatkichlar asosida tanlanadi. Eng ko‘p ishlatiladigan model – bu normal (gauss) taqsimotga asoslangan variatsion-kovariatsion modeldir. Bu modelda zararlar simmetrik taqsimlangan deb hisoblanadi. Ammo real bozor sharoitida zararlar ko‘pincha assimetrik bo‘ladi, bu esa modelga o‘zgartirishlar kiritishni talab qiladi.

5. Ishonch darajasi (Confidence Level)

VaR hisobida tanlanadigan ishonch darajasi (masalan, 95%, 99%) ham fundamental ko‘rsatkichlardan biridir. Yuqori ishonch darajasi bilan hisoblangan VaR qiymati katta ehtimollikdagi xavfsiz zona chegarasini belgilaydi. Bu ko‘rsatkich moliyaviy strategiyani ehtiyotkorlik bilan rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega.

6. Tahlil davri (Time horizon)

VaR modelida aniqlanadigan zarar vaqtga bog‘liq. Qancha uzoq tahlil davri olinsa, shuncha ko‘p noaniqlik yuzaga chiqadi. Shuning uchun risk menejerlari qisqa (1 kun) va o‘rta muddatli (10 kun, 1 oy) VaR qiymatlarini solishtirib tahlil qiladilar. Bu ko‘rsatkich kapital rejalashtirishda, treyderlik chegaralarini belgilashda ishlatiladi.

Risk qiymatini (VaR) aniq hisoblash uchun uning fundamental ko‘rsatkichlarini to‘g‘ri aniqlash va baholash zarur. Ularning har biri – o‘rtacha daromad, dispersiya, kovariatsiya, taqsimot farazlari, ishonch darajasi va tahlil davri – risk menejmentida alohida ahamiyatga ega. Moliyaviy barqarorlik va xavfsizlikni ta’minlashda bu ko‘rsatkichlarning statistik va iqtisodiy mohiyatini chuqur tushunish zarur hisoblanadi.

4.6-§. Risk qiymati (VaR)ning hisoblash usullari.

Value at Risk (VaR) modeli moliyaviy risklarni baholash va boshqarishda keng qo‘llaniladi. Bu modelning asosiy vazifasi – belgilangan vaqt oralig‘ida va ma’lum ishonch darajasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan maksimal zarar miqdorini aniqlashdir. VaR qiymatini hisoblash uchun bir nechta yondashuvlar mavjud bo‘lib, har birining o‘ziga xos metodikasi, afzalliklari va kamchiliklari bor.

Tarixiy simulyatsiya – bu o‘tmishdagi real bozor ma’lumotlariga asoslangan yondashuvdir. Bu usulda aktiv yoki portfelning o‘tgan davrdagi (masalan, oxirgi 250 kun) narx o‘zgarishlari asosida ehtimoliy zararlar hisoblanadi.

Hisoblash bosqichlari quyidagicha:

- So‘nggi 250 kunlik bozor narxlari to‘plab olinadi.
- Har bir kunlik rentabellik (foyda yoki zarar) aniqlanadi.
- Bu rentabelliklar ichidan eng yomon (masalan, 5-chi pastki) natija 95% ishonch darajasi uchun VaR sifatida olinadi.

Afzalliklari:

- Haqiqiy bozor holatlariga asoslanadi.
- Taqsimot farazlariga ehtiyoj yo‘q.

Kamchiliklari:

- Kelajakda ham o‘tmishdagi voqealar aynan takrorlanadi degan farazga tayanadi.
- Juda yirik yoki juda kichik o‘zgarishlar bo‘lgan davrlarda natijalar ishonchsiz bo‘lishi mumkin.

Bu usul statistik va matematik formulalarga asoslanadi. Model normal taqsimotga tayanadi va zararlarni matematik tarzda hisoblaydi.

Formula:

$VaR = Z \times \sigma \times \sqrt{t}$

Bu yerda:

- Z – ishonch darajasi koeffitsiyenti (masalan, 95% uchun 1.65),
- σ – aktivning standart og‘ishi,
- t – vaqt oraliği (kunlar soni).

Afzalliklari:

- Tez va oddiy hisoblash.
- Statistik model asosida puxta natijalar olish mumkin.

Kamchiliklari:

- Narx o‘zgarishlari har doim normal taqsimotga bo‘ysunmaydi.
- Portfelda nolinear aktivlar (masalan, opsionlar) mavjud bo‘lsa, aniqlik pasayadi.

Monte-Karlo usuli – ehtimoliy stsenariylar asosida riskni hisoblaydigan yondashuv bo‘lib, u tasodifiy sonlar yordamida ko‘plab narx harakatlarini modellaydi.

Hisoblash bosqichlari:

- Bazaviy model (aktiv narxining harakat modeli) tanlanadi.
- 1000 va undan ortiq tasodifiy stsenariylar yaratiladi.
- Har bir stsenariy bo‘yicha ehtimoliy zararlar hisoblanadi.
- Ehtimollik taqsimoti quriladi va zararning belgilangan darajasi VaR sifatida aniqlanadi.

Afzalliklari:

- Har qanday taqsimot va modelga moslashuvchan.
- Murakkab portfellar uchun ham ishlaydi.

Kamchiliklari:

- Juda ko‘p hisoblash quvvatini talab qiladi.
- Modellarning to‘g‘riligiga bog‘liq.

4. Taqqoslash va qo‘llash sohalari

Tarixiy simulyatsiya kichik va tezkor tahlillar uchun qulay, statistik yondashuv esa yirik banklar va regulyatorlar uchun ko‘proq qo‘llaniladi. Monte-Karlo esa murakkab derivativ portfellar va noaniqlik darajasi yuqori bo‘lgan investitsiya modellari uchun ideal usul hisoblanadi.

Risk menejmenti sohasida ushbu usullarning kombinatsiyasi ham qo‘llaniladi. Masalan, statistik modeldan boshlanib, Monte-Karlo orqali

aniqlik kiritiladi.

VaR qiymatini hisoblash uchun mavjud bo‘lgan metodlar moliyaviy risklarni turli nuqtai nazardan baholash imkonini beradi. Har bir usul o‘zining afzallik va cheklovlariga ega bo‘lib, ular moliyaviy institutning maqsadi, portfel tuzilishi va mavjud bozor sharoitlariga qarab tanlanadi. Ushbu metodlarni to‘g‘ri qo‘llash orqali tashkilotlar o‘z kapitalini optimal boshqarishi va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashi mumkin.

4.7-§. Britten-Jons va Shkifer kvadratik risk qiymati (VaR) usullari.

Value at Risk (VaR) modeli moliyaviy risklarni miqdoriy baholashda keng qo‘llaniladigan vositalardan biridir. An’anaviy yondashuvlar, masalan, tarixiy simulyatsiya yoki variatsion-kovariatsion metodlar ko‘plab hollarda yetarli bo‘lsa-da, ular portfellar tarkibida hosilaviy instrumentlar (masalan, opsionlar) bo‘lganida yetarli aniqlik bermaydi. Shu sababli, moliyaviy riskni yanada chuqurroq baholash uchun kvadratik yondashuvlar ishlab chiqilgan.

An’anaviy VaR modellari aktivlarning narxlari chiziqli (linear) harakat qiladi deb hisoblaydi. Ammo moliyaviy portfellar tarkibida opsionlar, fyucherslar kabi hosilaviy instrumentlar mavjud bo‘lsa, ularning narxlari chiziqli emas, balki nolinear xususiyatga ega bo‘ladi. Bunday hollarda riskni aniqlashda oddiy chiziqli modellardan foydalanish noto‘g‘ri natijalarga olib kelishi mumkin.

Kvadratik VaR modeli esa aktivlarning narxi kvadratik o‘zgarishi mumkinligini hisobga oladi. Bu yondashuv portfel qiymatining o‘zgarishini birinchi darajali (line) va ikkinchi darajali (kvadratik) o‘zgarishlar yordamida modellaydi. Bu yondashuv "delta-gamma VaR" deb ham ataladi.

Britten-Jons va Shkifer tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvda portfel qiymatining o‘zgarishi quyidagicha ifodalanadi:

$\Delta P \approx \Delta \times \Delta S + 0.5 \times \Gamma \times (\Delta S)^2$

Bu yerda:

- Δ – delta: portfel qiymatining aktiv narxiga chiziqli sezgirligi
- Γ – gamma: portfel qiymatining aktiv narxiga nolinear (ikkinchi darajali) sezgirligi

- ΔS – aktiv narxidagi o‘zgarish

Bu formulaga asoslanib, kvadratik risk baholanishi va nolinear instrumentlar ta’siri inobatga olinadi. Bunday yondashuv riskni yanada aniqroq ko‘rsatadi va an’anaviy usullarda yuzaga keladigan noto‘g‘ri baholash xavfini kamaytiradi.

Kvadratik VaR yondashuvining asosiy afzalliklari quyidagilardir:

- Portfel tarkibida hosilaviy instrumentlar bo‘lsa ham aniq hisoblash mumkin.

- Narxlarning yuqori darajadagi tebranishlarini hisobga oladi.

- Delta-gamma komponentlar orqali riskni chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Ushbu model banklar, investitsiya fondlari va derivativ instrumentlar bilan faol shug‘ullanuvchi moliyaviy tashkilotlar tomonidan keng qo‘llaniladi. Ayniqsa, greklar (delta, gamma, vega) asosida riskni baholashda bu model ideal vosita hisoblanadi.

Kvadratik VaR usuli ko‘plab hisob-kitoblarni talab qiladi. Gamma va boshqa grek ko‘rsatkichlarini hisoblash uchun murakkab matematik modellar zarur bo‘ladi. Bu esa zamonaviy dasturiy ta’minot va kompyuter quvvatiga bo‘lgan ehtiyojni oshiradi.

Bundan tashqari, kvadratik modelda normal taqsimot farazi saqlanib qoladi. Real bozor sharoitida zararlar simmetrik taqsimlanmasligi mumkin, bu esa model natijalari aniqligini pasaytirishi mumkin.

Keling, delta-gamma VaR modeliga asoslangan soddalashtirilgan amaliy misolni ko‘rib chiqamiz. Faraz qilaylik, portfelda opsion mavjud va uning:

- Delta = 0.6,

- Gamma = 0.05,

- Aktiv narxi tebranishi (ΔS) = -2%.

$\Delta P \approx 0.6 \times (-2\%) + 0.5 \times 0.05 \times (-2\%)^2$

$\Delta P \approx -1.2\% + 0.001 = -1.199\%$

Ya’ni, opsionli portfel qiymatining ehtimoliy o‘zgarishi -1.199% bo‘lishi mumkin.

Britten-Jons va Shkifer kvadratik VaR modeli moliyaviy risklarni chuqurroq va aniqlik bilan tahlil qilish imkonini beradi. An’anaviy

chiziqli yondashuvlar kamchiliklarga ega bo‘lgan hollarda, ayniqsa derivativlar bilan ishlaganda, ushbu yondashuvlar real risk darajasini baholashda muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy moliya amaliyotida bu model tobora keng qo‘llanilib, risk menejmentining eng ilg‘or usullaridan biri sifatida tan olinmoqda.

4.8-§. Risk qiymati (VaR) va Monte-Karlo modeli.

Risk qiymati (VaR – Value at Risk) moliyaviy institutlar uchun xavf darajasini aniqlashda eng muhim vositalardan biridir. VaR modeli yordamida sarmoyaning ehtimoliy yo‘qotish miqdori aniqlanadi. Ushbu modelni yanada takomillashtirish va noaniqlikni chuqurroq baholash uchun turli usullar qo‘llaniladi. Shulardan eng ilg‘or va moslashuvchanlaridan biri bu – Monte-Karlo simulyatsiyasi.

Monte-Karlo simulyatsiyasi – bu statistik model bo‘lib, tasodifiy sonlar yordamida ko‘plab ehtimoliy stsenariylar yaratish orqali ehtimoliy natijalarni tahlil qilishga imkon beradi. Bu yondashuv moliyaviy aktivlar qiymatining kelajakdagi harakatini imitatsiya qilib, har bir stsenariyda yuzaga keladigan zararlarni hisoblaydi.

Monte-Karlo yondashuvi real bozor sharoitlariga moslashuvchan bo‘lib, normal taqsimotga qat’iy bog‘liq emas. Bu esa uni noaniqlik yuqori bo‘lgan sharoitlarda va murakkab portfellar bilan ishlashda juda foydali qiladi.

VaRni Monte-Karlo yondashuvi asosida hisoblash quyidagi bosqichlardan iborat:

1) **Modelni tanlash**: Birinchi navbatda aktiv narxining o‘zgarishini ifodalovchi matematik model tanlanadi (masalan, Geometrik Braun harakati).

2) **Parametrlarni aniqlash**: O‘rtacha daromad (μ), volatilitet (σ), boshlang‘ich narx (S_0), vaqt (t) kabi ko‘rsatkichlar aniqlanadi.

3) **Tasodifiy stsenariylar yaratish**: Kompyuter yordamida minglab (yoki millionlab) stsenariylar uchun tasodifiy narx o‘zgarishlari modellashtiriladi.

4) **Zarar taqsimotini qurish**: Har bir stsenariy bo‘yicha portfel qiymatidagi o‘zgarishlar asosida zararlar aniqlanadi.

5) **VaR qiymatini aniqlash**: Ehtimollik taqsimoti asosida zararning pastki percentiliga (masalan, 5% past daraja) mos qiymat tanlanadi – bu VaR hisoblanadi.

Monte-Karlo modeli quyidagi afzalliklarga ega:

- Har qanday taqsimotga moslasha oladi.
- Kompleks portfellarga nisbatan aniq baholash beradi.
- Opsionlar va boshqa derivativ instrumentlar mavjud bo‘lgan hollarda to‘g‘riroq natija beradi.
- Juda moslashuvchan va ssenariyga asoslangan analizni amalga oshirishga imkon beradi.

Biroq ushbu modelning ba’zi kamchiliklari ham mavjud:

- Yuqori hisoblash quvvatini talab qiladi.
- Simulyatsiya natijalari model sifati va parametrlarning to‘g‘riligiga bog‘liq.
- Real vaqt rejimida ishlatish uchun ko‘proq vaqt talab qilinadi.

Faraz qilaylik, portfel qiymati 1 mlrd so‘mni tashkil qiladi. O‘rtacha daromad 8%, volatilitet 20%, va VaR 1 kunlik hisoblanadi. 10 000 ta stsenariy bo‘yicha Monte-Karlo simulyatsiyasi bajariladi. Har bir stsenariyda zarar qiymatlari hisoblanadi va ular taqsimotga solinadi. Agar 5%-chi percentilda zarar miqdori 50 mln so‘m bo‘lsa, demak 95% ishonch darajasida 1 kunlik VaR qiymati 50 mln so‘m deb baholanadi.

Monte-Karlo usuli quyidagi sohalarda keng qo‘llaniladi:

- Investitsiya kompaniyalari va fondlar uchun portfel riskini baholashda.
- Banklarda derivativlar va kredit risklarini hisoblashda.
- Sug‘urta kompaniyalarida kutilmagan tovon to‘lovlarini model qilishda.
- Energetika va tovar bozorlari tebranishlarini tahlil qilishda.

Monte-Karlo modeli moliyaviy risklarni chuqur va moslashuvchan tarzda baholash imkonini beradi. VaR qiymatini bu usul bilan hisoblash murakkab, ammo aniqroq bo‘lishi bilan ajralib turadi. Zamonaviy moliyaviy menejmentda Monte-Karlo modeli xavf tahlilining eng ilg‘or va ishonchli vositalaridan biri sifatida keng qo‘llanilmoqda. Risklarni samarali boshqarish uchun tashkilotlar ushbu modelni o‘z amaliyotlariga

tatbiq etishlari zarur.

4.9-§. Monte-Karlo usulining asosiy bosqichlari.

Monte-Karlo usuli — bu tasodifiy sonlar va ehtimoliy modellashtirish asosida hisob-kitoblar olib boriladigan statistik metod bo‘lib, u turli fan sohalarida, ayniqsa moliya, fizika, injiniring, logistika va iqtisodiyotda keng qo‘llaniladi. Moliya sohasida esa bu usul moliyaviy risklarni baholash, investitsiya portfellari tahlili, derivativlar narxini aniqlash va VaR (Value at Risk) ni hisoblashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Monte-Karlo simulyatsiyasi jarayonining birinchi bosqichi — bu real hayotdagi muammoni matematik modelga aylantirishdan iborat. Bunda moliyaviy aktiv yoki portfel qanday harakat qilishi kerakligi belgilanadi. Misol uchun, aksiyalar narxining o‘zgarishini Geometrik Braun harakati modeli bilan ifodalash mumkin.

Bu bosqichda quyidagilar aniqlanadi:

- Tahlil qilinadigan aktiv yoki portfel tuzilmasi;
- Taqsimot turi (normal, log-normal va h.k.);
- Ko‘rsatkichlar: o‘rtacha daromad, volatilitet, boshlang‘ich narx, vaqt oraliqlari.

Keyingi bosqichda modellashtirish uchun zarur bo‘lgan parametrlar aniqlanadi. Ular odatda tarixiy ma’lumotlar, statistik tahlillar yoki ekspert baholari asosida belgilanadi.

Asosiy parametrlar quyidagilardan iborat:

- μ – kutilayotgan o‘rtacha rentabellik (foyda);
- σ – narx tebranishining standart og‘ishi (volatilitet);
- S_0 – aktivning boshlang‘ich narxi;
- T – tahlil muddati (kun, oy, yil);
- N – simulyatsiyalar soni (odatda 1 000 dan 100 000 gacha).

Monte-Karlo modelining yuragi bu — tasodifiy sonlar generatoridir. Ular yordamida ehtimoliy stsenariylar yaratiladi. Eng ko‘p ishlatiladigan usul – bu standart normal taqsimot asosida tasodifiy qiymatlarni olish.

Simulyatsiyada har bir tasodifiy son ma’lum bir holatni yoki stsenariyni bildiradi. Masalan, bitta tasodifiy son yordamida aksiyaning

ertangi narxi modellashtiriladi.

Bu bosqichda oldingi parametrlar va tasodifiy sonlardan foydalanib, har bir stsenariy uchun aktiv narxining ehtimoliy qiymati hisoblanadi.

Masalan, geometrik Braun modeli uchun formulasi:

$S_t = S_0 \times \exp((\mu - 0.5\sigma^2)t + \sigma\sqrt{t} \times Z)$

Bu yerda Z – tasodifiy normal taqsimotdagi son, t – vaqt.

Yuzlab yoki minglab bunday narxlar natijasida narxlarning taqsimoti shakllanadi.

Simulyatsiya natijasida har bir stsenariyda aktiv qiymatining o‘zgarishi aniqlanadi. Bu qiymatlar asosida portfelning foyda yoki zarar miqdori hisoblanadi.

Agar zararlar asosida VaR hisoblanayotgan bo‘lsa, bu qiymatlar ehtimollik tartibida saralanadi va pastki percentilda turgan qiymat (masalan, 5%) risk qiymati sifatida qabul qilinadi.

Simulyatsiya yakunlangach, yig‘ilgan ma’lumotlar asosida statistik tahlil o‘tkaziladi:

- O‘rtacha qiymat;
- Standart og‘ish;
- Maksimal va minimal qiymatlar;
- VaR va Expected Shortfall (kutilgan zarar).

Bu tahlillar yordamida investor yoki risk menejeri qaror qabul qilishda asosli xulosalarga ega bo‘ladi.

Monte-Karlo simulyatsiyasi real hayotdagi noaniqlik va tasodifiylikni modellashtirish uchun qulay va qudratli vositadir. Uning asosiy bosqichlari — model tanlash, parametrlarni aniqlash, tasodifiy sonlar yaratish, narxlarni simulyatsiya qilish va natijalarni tahlil qilish — ketma-ket va izchil tarzda amalga oshirilganda, yuqori aniqlikdagi risk baholari olish mumkin. Shu sababli Monte-Karlo usuli moliyaviy risklarni chuqur tahlil qilishda va qarorlarni asoslashda keng qo‘llaniladi.

4.10-§. Blek-Shoulz (“Black-Scholes Model”) modelining iqtisodiy mohiyati.

Zamonaviy moliyaviy nazariyada derivativlar, ayniqsa, optsionlar bilan bog‘liq baholash muammolari alohida o‘rin egallaydi. 1973 yilda

Fischer Black va Myron Scholes tomonidan ishlab chiqilgan model – Blek-Shoulz (Black-Scholes) modeli – moliyaviy optsionlarni baholashda inqilobiy yondashuvni taqdim etdi.

Blek-Shoulz modeli moliyaviy optsion – ya'ni, investorga kelajakda aktivni ma'lum narxda sotib olish yoki sotish huquqini beruvchi kontrakt – narxini aniqlashga mo'ljallangan. Modelning asosiy g'oyasi shundaki, agar bozor mukammal va friksiyasiz bo'lsa, optsion qiymatini boshqa aktivlar (masalan, aksiyalar) orqali qayta yaratish mumkin.

Model quyidagi farazlarga asoslanadi:

- Bozor mukammal (transaktsiya xarajatlari yo'q, barcha ishtirokchilar to'liq ma'lumotga ega);
- Aksiyalar narxi geometrik Braun harakati orqali o'zgaradi;
- Foiz stavkasi doimiy;
- Dividendlar hisobga olinmaydi (asosiy modelda);
- Arbitrash imkoniyati mavjud emas.

Call optsion qiymatini hisoblash formulasi quyidagicha:

$C = S*N(d_1) - X*e^{(-rt)}*N(d_2)$

Bu yerda:

- C – call optsion qiymati;
- S – asosiy aktiv (aksiya) narxi;
- X – optsionni amalga oshirish (strike) narxi;
- r – risk-free foiz stavkasi;
- t – optsionning amal qilish muddati;
- N(d) – normal taqsimot funksiyasi;
- d_1 va d_2 – oraliq qiymatlar (matematik formulalarda aniq ifodalanadi).

Model yordamida shuningdek put optsion qiymati ham hisoblanadi.

Blek-Shoulz modelining iqtisodiy mohiyati shundaki, u optsion narxini fundamental omillar – vaqt, volatilitet, foiz stavkasi va aktiv narxiga bog'liq tarzda aniqlaydi. Bu investorlar va moliyaviy institutlarga derivativlar bilan bog'liq risklarni baholash va boshqarish imkonini beradi.

Model investorlar uchun:

- Qanday optsion sotib olish foydaliroq ekanligini aniqlash;

- Riskni xedj qilish strategiyalarini ishlab chiqish;
- Derivativ portfellarni optimallashtirish imkonini beradi.

Moliyaviy muassasalar uchun esa bu model kapital zaxiralarini aniqlashda, hisob-kitoblarni standartlashtirishda va audit jarayonlarida qo‘llaniladi.

Model nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham keng qo‘llaniladi. Yirik fond bozorlari, opsion birjalari va treyderlik firmalari ushbu formulani real vaqtda foydalanadilar. Shuningdek, u ko‘plab moliyaviy dasturlarga (Bloomberg, Excel, Python kutubxonalari) integratsiyalangan.

Masalan, treyder optsion sotib olishdan oldin uning narxini Blek-Shoulz modeli asosida hisoblaydi va narx bozordagi taklif bilan solishtirib foydalilikni aniqlaydi.

Model mukammal farazlarga asoslangan bo‘lib, haqiqiy bozor sharoitida har doim ham to‘g‘ri ishlamaydi. Asosiy tanqidlar quyidagilardan iborat:

- Dividendlar hisobga olinmaydi (asosiy modelda);
- Foiz stavkasi o‘zgaruvchan bo‘lishi mumkin;
- Volatilitet vaqt davomida o‘zgaradi;
- Real bozor friksiyali – transaktsiya xarajatlari mavjud.

Shuning uchun amaliyotda ushbu modelni takomillashtirilgan versiyalari qo‘llaniladi: Black-Scholes-Merton, binomial modellar, stochastic volatility modellar va boshqalar.

Blek-Shoulz modeli zamonaviy moliyaviy nazariyaning poydevorlaridan biri bo‘lib, optsionlarni baholashda asosiy vosita sifatida keng tan olingan. Uning iqtisodiy mohiyati – derivativlarning narxini nazariy asosda aniq va izchil baholash imkoniyatini berishidadir. Har bir moliyachi, treyder va risk menejeri ushbu modelning prinsiplarini chuqur o‘zlashtirishi zarur, chunki u moliyaviy bozorlarda raqobatbardosh va ongli qarorlar qabul qilishning asosi hisoblanadi.

4.11-§. Sug‘urta, fond bozorida savdolar, investitsiyalarda yuzaga keladigan risklarni boshqarishning zamonaviy nazariyasi.

Bugungi globallashgan va tez o‘zgaruvchan iqtisodiy sharoitda

moliyaviy risklar har qachongidan ham murakkab va keng qamrovli tus olgan. Sug‘urta kompaniyalari, fond bozori ishtirokchilari va investorlar oldida turgan eng muhim vazifa – bu risklarni aniqlash, baholash va samarali boshqarishdan iborat. Shu sababli risklarni boshqarishning zamonaviy nazariyasi nafaqat amaliy, balki nazariy jihatdan ham rivojlanib bormoqda.

Sug‘urta tizimida risklar – bu tovon to‘lovlari bilan bog‘liq noaniqliklar bo‘lib, ular tabiiy ofatlar, sog‘liqni yo‘qotish, avtohalokatlar, yong‘in va boshqa kutilmagan hodisalardan kelib chiqadi.

Zamonaviy nazariyada quyidagi yondashuvlar qo‘llaniladi:

- Aktuar modellari: ehtimollik asosida zararlar taqsimoti aniqlanadi.
- Qayta sug‘urtalash: katta risklarni boshqa kompaniyalar bilan bo‘lishish.
- Risk diversifikatsiyasi: turli hududlar va mahsulotlar asosida zararlarni taqsimlash.
- Kapital adekvatligi tahlili: kompaniya moliyaviy barqarorligini baholash.

Bundan tashqari, sug‘urtalovchilar Value at Risk (VaR), Expected Shortfall kabi statistik modellar orqali maksimal zararlarni prognoz qiladi.

Fond bozori – bu aksiyalar, obligatsiyalar, ETFlar va boshqa moliyaviy aktivlar bilan savdo qilinadigan maydon bo‘lib, u yerda quyidagi asosiy risklar mavjud:

- Bozor riski (market risk): narxlarning umumiy o‘zgaruvchanligi.
- Foiz stavkalari riski: obligatsiyalar rentabelligiga ta’sir qiladi.
- Likvidlik riski: aktivni tez va yo‘qotishsiz sotish qiyinligi.
- Sistemali risk: iqtisodiy inqirozlar, geosiyosiy voqealar ta’siri.

Zamonaviy fond bozori ishtirokchilari bu risklarni boshqarishda quyidagilardan foydalanadilar:

- Portfel diversifikatsiyasi: turli soha va hududlarga investitsiya kiritish.
- Derivativ instrumentlar: xedjing (opsion, fyucherslar) orqali riskni kamaytirish.
- Beta koeffitsienti: aktivning bozor bilan bog‘liqlik darajasi.

- Stress-test va ssenariy tahlili: kutilmagan holatlarga tayyorgarlik.

Investitsion risklar kapital yo‘qotish xavfi bilan bog‘liq. Bu risklar real aktivlarga, moliyaviy vositalarga yoki startaplarga investitsiya qilishda yuzaga keladi. Asosiy turlari:

- Kredit riski: qarzdor majburiyatini bajarmasligi.
- Operatsion risk: ichki tizimlar yoki insoniy xatoliklar.
- Valyuta riski: kurs o‘zgarishlaridan kelib chiqadigan zarar.
- Siyosiy risk: hukumat qarorlari, qonunchilikdagi o‘zgarishlar.

Zamonaviy yondashuvlar:

- Markovits portfel nazariyasi: risk-return muvozanatida optimal portfel tanlash.
- Risk-paritet yondashuvi: har bir aktivga bir xil risk yuklash.
- Dynamic asset allocation: bozor sharoitlariga mos ravishda portfelni o‘zgartirib borish.

Hozirgi risk nazariyasi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- Miqdoriy yondashuvlar: statistik modellarga asoslangan qarorlar.
- Texnologik integratsiya: sun’iy intellekt, mashinali o‘qitish orqali risk tahlili.
- Raqamli transformatsiya: real vaqt rejimida risk monitoringi.
- Regulyatoriy nazorat: Basel III, Solvency II kabi xalqaro standartlarga moslashish.

Sug‘urta, fond bozori va investitsiyalarda yuzaga keladigan risklarni boshqarish zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas qismidir. Risk menejmentining zamonaviy nazariyasi miqdoriy tahlil, texnologik yondashuv va strategik qarorlarni uyg‘unlashtirgan holda, moliyaviy barqarorlik va xavfsizlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Har bir moliyachi, investor va menejer ushbu nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirgan holda samarali risk boshqaruv tizimini yaratishi zarur.

4.12-§. Blek-Shoulz modelida opsionlar va narxlarning shakllanishi va hisoblash.

Moliya bozorlarida derivativ instrumentlar, xususan, opsionlar tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Ularning narxini aniqlash va baholash uchun samarali modellar zarur bo‘ladi. Blek-Shoulz modeli

shunday modellardan biri bo‘lib, u moliyaviy derivativlar, ayniqsa, Evropa turidagi opsionlar narxini hisoblash uchun keng qo‘llaniladi. Ushbu model 1973 yilda Fischer Black va Myron Scholes tomonidan ishlab chiqilgan va Robert Merton tomonidan rivojlantirilgan.

Opsion – bu kelajakda oldindan belgilangan narxda aktivni sotib olish yoki sotish huquqini beruvchi, lekin majburiyat yuklamaydigan moliyaviy instrumentdir. Opsionlar ikki xil bo‘ladi:

- Call opsion – aktivni sotib olish huquqini beradi;
- Put opsion – aktivni sotish huquqini beradi.

Evropa turidagi opsionlar faqat muddat tugaganda (expiry date) amalga oshiriladi.

Blek-Shoulz modeli asosida quyidagi farazlar yotadi:

- Bozorlar samarali va arbitraj imkoniyatlari yo‘q;
- Aktiv narxi geometrik Braun harakati bo‘yicha harakatlanadi;
- Riskdan xoli foiz stavkasi o‘zgarmaydi;
- Dividendlar hisobga olinmaydi;
- Opsionlar faqat muddati tugaganda amalga oshiriladi (Evropa uslubida).

Model asosida quyidagi formulalar orqali opsion narxi hisoblanadi:

Call opsion narxi:

$C = S * N(d1) - K * e^{(-rt)} * N(d2)$

Put opsion narxi:

$P = K * e^{(-rt)} * N(-d2) - S * N(-d1)$

Bu yerda:

- S – asosiy aktiv narxi;
- K – strike narx (kelishilgan narx);
- r – riskdan xoli foiz stavkasi;
- t – opsionning amal qilish muddati (yillarda);
- N(x) – normal taqsimotning kümülyativ funksiyasi;
- $d1 = [\ln(S/K) + (r + \sigma^2/2)t] / (\sigma * \sqrt{t})$
- $d2 = d1 - \sigma * \sqrt{t}$

Blek-Shoulz modeli moliyaviy muassasalar, xedj fondlar va investorlar tomonidan opsionlar qiymatini baholashda ishlatiladi. Model yordamida kompaniyalar risklarni xedj qilish, investitsion strategiyalar

tuzish va bozordagi pozitsiyalarni baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Modelning afzalliklari:

- Oddiy va matematik jihatdan ishonchli;
- Bozor narxlariga yaqin natijalarni beradi;
- Kompyuter orqali tez hisoblash imkonini beradi.

Ammo, modelning cheklovlari ham mavjud:

- Dividendlarni hisobga olmaydi;
- Bozor sharoitlari har doim ideal bo‘lmaydi;
- Aktiv narxining keskin o‘zgarishlari va bozor noaniqliklari modellga mos kelmaydi.

Blek-Shoulz modeli opsion narxini aniqlashda muhim vosita hisoblanadi. U orqali investorlar moliyaviy qarorlarni aniqroq qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Model o‘zining soddaligi va matematik asoslanganligi sababli moliyaviy amaliyotda keng qo‘llaniladi. Shu bilan birga, real sharoitda uning cheklovlarini hisobga olib, boshqa modellardan ham foydalanish zarur.

4.13-§. Bazaviy aktivning qiymati va strayk narxi (amalga oshirish qiymati).

Moliyaviy derivativlar, xususan, opsionlar bilan bog‘liq asosiy tushunchalardan biri bu bazaviy aktiv va strayk narxidir. Bu ikki element opsionlarning qiymatini shakllantirishda markaziy rol o‘ynaydi. Ularni to‘g‘ri tushunish investitsion qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyatga ega.

Bazaviy aktiv – bu opsion asosida yotuvchi moliyaviy instrumentdir. Opsion bo‘yicha huquq aynan shu aktivga nisbatan amalga oshiriladi. Bazaviy aktiv quyidagilar bo‘lishi mumkin:

- Aksiyalar
- Obligatsiyalar
- Valyutalar
- Tovarlar (neft, oltin, g‘alla va h.k.)
- Fond indekslari

Masalan, Apple kompaniyasining aksiyalari bazaviy aktiv bo‘lishi mumkin. Investor ushbu aksiyalarni belgilangan narxda sotib olish yoki

sotish huquqini beruvchi opsionni sotib oladi.

Strayk narxi – bu opsionni amalga oshirish vaqtida bazaviy aktivni sotib olish yoki sotish mumkin bo‘lgan oldindan belgilangan narxdir. Bu narx opsion kontraktida aniqlanadi va muddati tugaguncha o‘zgarmaydi.

Call opsionda:

- Agar bazaviy aktiv narxi strayk narxidan yuqori bo‘lsa, opsion foyda keltiradi (in the money).

- Agar bazaviy aktiv narxi strayk narxidan past bo‘lsa, opsion foydasiz bo‘ladi (out of the money).

Put opsionda esa teskari holat yuz beradi.

Opsionning qiymati (premium) ko‘p jihatdan bazaviy aktiv qiymati va strayk narxi o‘rtasidagi farqqa bog‘liq bo‘ladi. Quyidagi holatlarni ko‘rib chiqamiz:

- In the money: bazaviy aktiv narxi call opsionda strayk narxidan yuqori, put opsionda past bo‘lsa. Bunday holatda opsion foydali bo‘ladi.

- At the money: bazaviy aktiv narxi va strayk narxi deyarli teng. Opsionni amalga oshirish foyda bermaydi, ammo imkoniyat mavjud.

- Out of the money: call opsionda bazaviy aktiv narxi strayk narxidan past, put opsionda esa yuqori bo‘lsa. Bu holatda opsion foyda keltirmaydi.

Faraz qilaylik, bazaviy aktiv – kompaniya aksiyasi, hozirgi narxi 100$. Investor 95$ strayk narxli call opsion sotib olgan. Agar aksiyaning bozor narxi 110$ ga ko‘tarilsa, investor aksiyani 95$ ga sotib olib, bozor narxida sotishi orqali foyda oladi. Bu holatda opsion "in the money" bo‘ladi.

Agar esa bazaviy aktiv narxi 90$ bo‘lsa, investor call opsionni amalga oshirmaydi, chunki bozor narxi strayk narxidan past. Opsion "out of the money" holatidadir.

Bazaviy aktiv va strayk narxi opsionlarning narxini shakllantirishda va ularning rentabelligini aniqlashda asosiy omillardir. Ularning o‘zaro nisbatini tahlil qilish orqali investorlar moliyaviy risklarni boshqarishi, samarali savdo strategiyalarini ishlab chiqishi mumkin. Shu sababli, moliyaviy vositalar bilan ishlovchi har bir mutaxassis ushbu tushunchalarni chuqur anglab olishi zarur.

4.14-§. Bazaviy aktivning qiymati va strayk narxi (amalga oshirish qiymati).

Moliyaviy vositalar, ayniqsa, opsionlarning narxini baholashda uchta muhim omil mavjud: tebranishlar darajasi (volatillik), dividend to‘lovlari va foiz stavkalari darajasi. Ushbu omillar Blek-Shoulz kabi narxlash modellari uchun asosiy parametrlardan biri hisoblanadi. Ularni chuqur tushunish investitsion strategiyani shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Volatillik – bu aktiv narxining vaqt davomida qanday darajada o‘zgarishini ifodalaydigan ko‘rsatkichdir. U risk darajasini bildiradi: qancha yuqori bo‘lsa, narxning o‘zgaruvchanligi shuncha katta bo‘ladi.

Volatillik turlari:

- Tarixiy volatillik – o‘tgan davr mobaynida kuzatilgan narx o‘zgarishlariga asoslanadi.

- Implikatsiyalangan volatillik – opsion narxidan kelib chiqqan holda, bozor kutayotgan kelajakdagi o‘zgaruvchanlik.

Opsion narxiga ta’siri:

- Yuqori volatillik call va put opsionlarning qiymatini oshiradi, chunki foyda olish ehtimoli ortadi.

- Kam volatillik opsion narxining pasayishiga olib keladi.

Aksiyalar bo‘yicha dividend to‘lovlari opsion narxiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Dividend to‘laydigan kompaniya aksiyalarining qiymati, odatda, dividend e’lon qilingan sanada kamayadi, bu esa call va put opsionlarga ta’sir qiladi.

Ta’siri:

- Call opsion qiymatini kamaytiradi, chunki bazaviy aktiv narxi pasayadi.

- Put opsion qiymatini oshiradi, chunki narx pasayishidan foyda olish imkoniyati ortadi.

Dividendni hisobga olish Blek-Shoulz modelining modifikatsiyalangan shakllarida amalga oshiriladi.

Foiz stavkalari – bu riskdan xoli (risk-free) daromad stavkasi bo‘lib, opsion narxlashda diskontlash omili sifatida ishlatiladi.

Ta’siri:

- Call opsion narxini oshiradi, chunki hozirgi narxning kelajak qiymatga aylanishi foydaliroq bo‘ladi.

- Put opsion narxini kamaytiradi, chunki hozirgi qiymatning kelajakdagi sotuv narxidan farqi kamayadi.

Yuqori foiz stavkalari call opsionlar uchun ijobiy, put opsionlar uchun esa salbiy ta’sir qiladi.

Misol: Kompaniya aksiyasining joriy narxi 50$, volatilligi 30%, yillik foiz stavkasi 5%, dividend to‘lovi 1$. Ushbu parametrlar asosida call opsion narxi hisoblanganda, yuqori volatillik va past dividend darajasi call opsion qiymatini oshiradi.

Agar foiz stavkasi ko‘tarilsa, call opsion yanada qimmatroq bo‘ladi. Ammo dividend miqdori oshsa – aksincha, qiymat pasayadi.

Tebranishlar darajasi, dividendlar va foiz stavkalari opsion narxini shakllantirishda ajralmas omillardir. Investorlar ushbu omillarni tahlil qilish orqali yanada aniqroq moliyaviy qarorlar qabul qilishi mumkin. Risklarni samarali boshqarish va investitsion foyda olish uchun ushbu parametrlarni hisobga olish juda muhimdir.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Value at Risk (VaR) tushunchasi nimani anglatadi va risklarni baholashda qanday rol o‘ynaydi?
2. Risk qiymatini aniqlashda qanday asosiy elementlar hisobga olinadi?
3. VaR qanday usullar yordamida hisoblanadi?
4. Monte-Karlo usuli qanday ishlaydi va u qanday bosqichlarni o‘z ichiga oladi?
5. Britten-Jons va Shkiferning kvadratik risk qiymati usullari qanday farqlanadi?
6. Blek-Shoulz modeli qanday iqtisodiy asosga ega va qayerlarda qo‘llaniladi?
7. Opsionlar narxi qanday shakllanadi va bunda strayk narxining roli qanday?

8. Moliya bozori tebranishlari risk qiymatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

9. Sug‘urta va investitsiya sohalarida risklarni boshqarishning zamonaviy nazariyasi nimalarni o‘z ichiga oladi?

10. Bazaviy aktiv, dividend va foiz stavkalari risk modellari tuzishda qanday ahamiyatga ega?

V BOB. MOLIYA INSTITUTLARI BILAN BOG‘LIQ RISKLARNI BOSHQARISH

5.1. Rivojlanayotgan mamlakatlarda yuzaga kelishi mumkin notijorat risklar.
5.2. Moliyaviy institutlarda risk darajasini o‘rganish.
5.3. Moliya institutlarda riskni oldini olish va nazorat qilish.

Tayanch so‘z va iboralar. *Moliyaviy institute; bank risklari; kredit riski; likvidlilik riski; operatsion risk; noijorat risklar; nazorat tizimi; ichki nazorat; risk monitoring; riskni kamaytirish mexanizmlari; riskni aniqlash; rivojlanayotgan mamlakatlar; institutsional barqarorlik; riskni oldini olish; riskni boshqarish siyosati; risklarni baholash; regulyator siyosati; prudensial me’yorlar; stress-testlash; moliyaviy barqarorlik.*

5.1-§. Rivojlanayotgan mamlakatlarda yuzaga kelishi mumkin notijorat risklar.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o‘sish sur’atlari sezilarli darajada ortib borayotgan bo‘lsa-da, bu jarayon ko‘plab noaniqliklar va xavflar bilan kechmoqda. Bunday xavflar orasida notijorat risklar alohida o‘rin tutadi. Garchi ularning iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqligi bo‘lmasa-da, ularning mavjudligi va kuchayishi investitsiyaviy muhitga, tadbirkorlik faoliyatiga, davlat moliyasiga va ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Notijorat risklar odatda boshqaruvi murakkab, bashorat qilish imkoniyati past bo‘lgan, ko‘p hollarda tashqi omillar bilan bog‘liq bo‘lgan xavf turlaridir. Ularni aniqlash va kamaytirish, ayniqsa, institutsional zaifliklar, siyosiy beqarorlik va ijtimoiy tengsizlik kuchli bo‘lgan mamlakatlar uchun muhim masaladir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda “yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan notijorat risklar quyidagilar bo‘lishi”[34] mumkin:

— milliy valutaning erkin ayirboshlashni to‘xtatish va bu bilan bog‘liq investor mamlakatiga daromadlarni o'tkazish bilan bo‘ladigan muammolar;

[34] Пашков Р. В., Юденков Ю. Н. Корпоративное управление в банке //М.: Русайнс. – 2016.

— investor mulkining barbod bo‘lishi;

— harbiy harakatlar;

— to‘ntarishlar va ijtimoiy-siyosiy vaziyatning o‘zgarishi;

— hukumat qarori natijasida shartnomaning bajarilmay qolishi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda uchraydigan asosiy notijorat risk turlari:

1) Siyosiy beqarorlik. Saylovlardagi noaniqliklar, hukumat almashinuvlarining keskin shakli, norozilik namoyishlari. Siyosiy qarorlarning to‘satdan o‘zgarishi, xalqaro munosabatlardagi keskinliklar.

2) Korrupsiya va institutsional zaiflik. Davlat boshqaruvi tizimining samarador emasligi. Korrupsiya darajasining yuqoriligi iqtisodiy islohotlarni izdan chiqaradi.

3) Yuridik va qonunchilikdagi beqarorlik. Qonunlarning tez-tez o‘zgarishi, mulk huquqlari himoyasining sustligi. Sud tizimining mustaqil emasligi va adolatsizlik xavfi.

4) Ijtimoiy noroziliklar va demografik muammolar. Aholi o‘sishi, ishsizlik darajasi, yoshlar orasida umidsizlik. Etnik, diniy ziddiyatlar, ijtimoiy adolatsizliklar.

5) Ekologik va tabiiy xavflar. Iqlim o‘zgarishlari, suv tanqisligi, qurg‘oqchilik, tabiiy ofatlar. Qishloq xo‘jaligiga va oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid.

6) Pandemiyalar va sog‘liqni saqlash tizimi zaifligi. COVID-19 pandemiyasi misolida ko‘rildiki, zaif sog‘liqni saqlash tizimi notijorat risklarni kuchaytiradi.

Notijorat risklarning iqtisodiyotga ta’siri quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar kamayadi — xorijiy investorlar siyosiy va institutsional xavflar yuqori bo‘lgan hududlarga kirishni xohlamaydi.

Moliyaviy bozorlarda beqarorlik ortadi — valuta kursining o‘zgaruvchanligi, kapital qochishi.

Davlat xarajatlari ortadi — ijtimoiy barqarorlikni saqlash uchun byudjetdan qo‘shimcha resurslar ajratilishi kerak bo‘ladi.

Innovatsion faoliyat susayadi — xususiy sektor xavfli sharoitda

yangilikka investitsiya kiritmaydi.

Notijorat risklar o‘zining murakkabligi va ko‘p qirrali ta’siri bilan iqtisodiy risklardan farqlanadi. Ular davlat boshqaruvi, jamiyatdagi ishonch darajasi va institutsional taraqqiyot bilan chambarchas bog‘liq. Rivojlanayotgan mamlakatlarda ushbu risklarni boshqarish uchun quyidagi choralar zarur:

Yaxshi boshqaruv va huquq ustuvorligini ta’minlash — mustaqil sud tizimi, korrupsiyaga qarshi kurash, qonunlar barqarorligi.

Ijtimoiy himoya va ta’lim tizimini mustahkamlash — ijtimoiy adolat va imkoniyatlar tengligini oshirish.

Kuchli fuqarolik jamiyatini shakllantirish — OAV erkinligi, fuqarolarning faol ishtiroki.

Ekologik barqarorlik strategiyalarini ishlab chiqish — ekologik xavflarni oldindan baholash va ularga tayyorlik.

Notijorat risklar rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyoti yo‘lida jiddiy to‘siq bo‘lib qolmoqda. Ularning bashorat qilishdagi murakkabligi, boshqaruvdagi zaifliklar va ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta’siri sababli, bu xavflarga qarshi kompleks, tizimli yondashuv zarur. Har bir davlat o‘zining siyosiy, huquqiy va ijtimoiy infratuzilmasini mustahkamlash orqali ushbu risklarni kamaytirishi va barqaror rivojlanishga erishishi mumkin.

5.2-§. Moliyaviy institutlarda risk darajasini o‘rganish.

Moliyaviy institutlarda risklarini o‘rganish jarayoni nafaqat xavflarni kamaytirishga, balki iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va uzoq muddatli muvaffaqiyatni ta'minlashga yordam beradi. Diversifikatsiya, monitoring, texnologik yangiliklar va samarali qarorlar qabul qilish orqali risklarni o‘rganish, moliyaviy institutlarga global bozorlar va o‘zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarga moslashish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, sanoat diversifikatsiyasi va eksport strategiyalarining samaradorligi, moliyaviy institutlar uchun muvaffaqiyatli loyiha amalga oshirishda asosiy omil bo‘ladi Risklarini boshqarishda diversifikatsiya strategiyasining o‘rni katta. Moliyaviy institutlar risklarni taqsimlash orqali bozor o‘zgarishlaridan yoki global iqtisodiy inqirozlardan minimal

zarar koʻrishlari mumkin. Diversifikatsiya – bu investitsiyalarning bir nechta sanoat tarmoqlariga, geosiyosiy hududlarga yoki turli xil aktiv turlariga taqsimlanishini anglatadi. Masalan, bir necha sektorlarda ishlash orqali, agar bitta bozor yoki sanoat tarmogʻidagi holatlar yomonlashsa, boshqa tarmoqlar yoki bozorlar tomonidan oʻrnini qoplash imkoniyati yaratiladi. Bu, oʻz navbatida, moliyaviy institutning umumiy barqarorligini ta'minlaydi va yangi biznes imkoniyatlarini yaratadi. Xatarlarni taqsimlashda sanoat diversifikatsiyasi ham muhim rol oʻynaydi.

"Misol uchun, moliyaviy institutlar yuqori qoʻshimcha qiymatli mahsulotlarni ishlab chiqarishga yoki yangi texnologiyalarga sarmoya kiritishga qaratilgan strategiyalarni ishlab"[35] chiqishi mumkin. Bunday diversifikatsiya nafaqat xavflarni kamaytiradi, balki yangi bozorlarni kashf qilish va yangi tarmoqlarda raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, yangi sanoat tarmoqlariga kirish orqali institutlar oʻz resurslaridan maksimal darajada foydalanishga va iqtisodiy oʻsishni qoʻllab-quvvatlashga erishadilar. Risklarini oʻrganishda huquqiy va siyosiy omillarni hisobga olish juda muhimdir.

Moliyaviy institutlar, oʻz faoliyatlarini yuritish uchun, turli davlatlardagi qonunchilik, soliq siyosati, va regulyatsiyalarni diqqat bilan oʻrganadilar. Bunday omillar loyihalarning muvaffaqiyatiga yoki muvaffaqiyatsizligiga bevosita ta'sir koʻrsatishi mumkin. Masalan, siyosiy beqarorlik yoki yangi qonunlar, xatarlarni oshirishi yoki loyihaning rentabelligini pasaytirishi mumkin. "Shuning uchun, moliyaviy institutlar global bozorlar va turli hududlardagi siyosiy va huquqiy sharoitlarni oʻrganib, tegishli chora-tadbirlarni qoʻllashlari"[36] kerak. Savdo diplomatiyasi, shuningdek, loyihalar risklarini boshqarishning muhim vositasidir. Savdo diplomatiyasi orqali davlatlar oʻrtasida iqtisodiy hamkorlik va xavfsizlikni ta'minlash, yangi bozorlarni ochish va investitsiyalarni jalb qilish mumkin. Bu, moliyaviy institutlarga

[35] Khusainova E. A., Timergazizova E. R., Serkina N. A. Financial Engineering as an Enterprise Management Tool //2025 7th International Youth Conference on Radio Electronics, Electrical and Power Engineering (REEPE). – IEEE, 2025. – С. 1-5.

[36] Косорукова И.В., Секачев С.А., Шуклина М.А. Оценка стоимости ценных бумаг и бизнеса (под ред. д.э.н. И.В. Косоруковой). - "Московский финансово промышленн ый университет "Синергия", 2016 г.

xavf-xatarlarni kamaytirish va yangi loyihalar bo‘yicha muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini yaratadi.

Moliyaviy institutlar risklarni o‘rganishda innovatsion iqtisodiyot va yangi texnologiyalarni joriy etish orqali samarali boshqaruv tizimlarini ishlab chiqadilar. Yangi texnologiyalar, masalan, blokcheyn, sun'iy intellekt (AI) va mashinasozlik o‘rganish (machine learning) metodlari, risklarni oldindan aniqlash va tezkor qarorlar qabul qilishda juda muhim vositalar hisoblanadi. Bu texnologiyalar yordamida, moliyaviy institutlar katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilib, xavf-xatarlarni aniqlash va o‘z vaqtida reaksiya berish imkoniyatini topadilar. Shuningdek, yuqori qo‘shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish va innovatsion yechimlarga sarmoya kiritish orqali, moliyaviy institutlar o‘z faoliyatining raqobatbardoshligini oshiradilar. Innovatsion iqtisodiyotda faoliyat yuritish, nafaqat risklarni kamaytirishga, balki yangi biznes va investitsiya imkoniyatlarini yaratishga yordam beradi. Bu esa, o‘z navbatida, moliyaviy institutlar uchun uzoq muddatli muvaffaqiyatni ta’minlaydi.

“Moliyaviy institutlarda loyiha risklarini boshqarish jarayoni samarali amalga oshirilganda, nafaqat xavflarni kamaytirishga, balki iqtisodiy o‘sish va barqarorlikni ta'minlashga ham yordam beradi”.

Diversifikatsiya, innovatsion yondashuvlar, texnologiyalardan foydalanish, va siyosiy va huquqiy omillarni hisobga olish orqali risklarni boshqarishning samarali tizimini yaratish mumkin. Shuningdek, savdo diplomatiyasi va global bozorlar bilan faol aloqalar o‘rnatish, yangi bozorlar va investitsiya imkoniyatlarini kashf qilishga yordam beradi. Bularning barchasi, moliyaviy institutlarning global bozorlar va o‘zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashishiga va o‘z faoliyatining uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta'minlashga yordam beradi. “Moliyaviy institutlarda loyiha risklarini boshqarish bugungi kunda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va muvaffaqiyatli moliyaviy faoliyatni davom ettirish uchun eng muhim jihat” hisoblanadi. Loyiha risklarini boshqarish jarayoni, nafaqat moliyaviy institutlar, balki butun iqtisodiy tizimning samarali ishlashini ta’minlash uchun zarurdir. Bu jarayon, risklarni aniqlash, baholash, monitoring qilish, minimallashtirish va

boshqarish kabi bir nechta bosqichlardan iborat bo‘lib, har bir bosqich o‘zining muhim ahamiyatiga ega. Loyihalar yoki sarmoyalar davomida yuzaga keladigan yangi xavflarni tezda aniqlash va ularni boshqarish uchun risk monitoringi zarur. Yangi texnologiyalarning, ayniqsa sun'iy intellekt (AI), katta ma'lumotlar (Big Data), blokcheyn va boshqa innovatsion vositalarning joriy qilinishi risklarni boshqarishning samaradorligini sezilarli darajada oshirishga yordam bermoqda. Masalan, AI yordamida kredit qarorlarini avtomatlashtirish va risklarni aniqlash, moliyaviy institutlarga tezkor va aniq qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Shuningdek, moliyaviy risklarni boshqarishning yana bir muhim yondashuvi diversifikatsiya hisoblanadi. Moliyaviy institutlar, o‘z portfellari va aktivlarida diversifikatsiya orqali risklarni taqsimlashga harakat qiladilar. Diversifikatsiya yordamida bir aktivning salbiy ta'siri boshqa aktivlarning qiymat o‘zgarishi bilan muvozanatga keladi va umumiy risk kamayadi. Moliyaviy institutlar, shuningdek, siyosiy va huquqiy risklarni ham hisobga olishlari kerak. Yangi regulyatsiyalar, soliq siyosatining o‘zgarishi yoki xalqaro savdo qoidalaridagi yangilanishlar moliyaviy risklarni oshirishi mumkin. Shuning uchun, risklarni o‘rganishda siyosiy va huquqiy omillarni hisobga olish hamda ilgari o‘rganilgan qonunlar, qarorlar va regulyatsiyalarni yangilab borish zarur. Bularning barchasi, moliyaviy institutlarning xavf-xatarlarni samarali boshqarish va o‘z faoliyatlarini barqaror davom ettirish imkoniyatlarini oshiradi.

5.3-§. Moliya institutlarda riskni oldini olish va nazorat qilish.

“Moliya institutlarida xatarlarni oldini olish yoki ta'sirini kamaytirish uchun xatarning har bir turiga qarshi turuvchi sug‘urtalash shakllari va usullarini ishlab chiqish”[37] kerak. Hozirgi qimmatli qog‘ozlar bozorida endi to‘laqonli amal qilinayotgan mamlakatlarda shu jumladan O‘zbekiston Respublikasida ham qimmatli qog‘ozlar operasiyalari bilan xatarlarni sug‘urtalash etarli darajada rivojlanmagan. Bunday xatarlarni sug‘urtalash qimmatli qog‘ozlar bozori va sug‘urta ishining

[37] [37] Ряскова Н. Финансовые риски, их сущность и классификация // Российский бухгалтер. 2015. № 12. С. 94 - 108.

birlashishidagi eng muhim faoliyat sohalaridan biri hisoblanadi, uni mamlakat amaliyotida juda yaqin vaqt ichida o‘zlashtirish muhim vazifadir. Bu borada talabalar to‘liq ma'lumotlarni “Sug‘urta” fanini o‘rganish jarayonida oladilar.

Risklarning oldini olishning ikkinchi yo‘li bu qimmatli qog‘ozlar bozorida xedjirlashdir. Xedjirlash – bu fyuchers, opsion, varrant kelishuvlarida (asosiy qimmatli qog‘ozlarning oldi-sotdisi bilan bir vaqtda bo‘lganligi sababli) narx va foyda xavf-xatarini sug‘urta qilish shakllaridan biridir. Xedjirlash sotuvchi (xaridor) shartnomani tuzish bilan bir vaqtda, o‘z savdosiga teng keladigan, aytaylik, fyuchers shartnomalarini xarid qiladi (yoki sotadi).

Xedjirlash:

- tomonlar ko‘radigan ehtimoldagi ziyonni kamaytirish imkonini beradi;

- tovar narxi o‘zgarishi bilan ko‘riladigan zarar fyuchers bo‘yicha olinadigan yutuq bilan belgilanadi.

Bank, birja, tijorat amaliyotida valyuta xatarini sug‘urta qilishning turli usullari ham xedjirlash deb yuritiladi.

Xedjirlash mexanizmining harakati shundan iboratki, ”qimmatli qog‘ozlarning opsion, fyuchers savdosini amalga oshiruvchi qimmatli qog‘ozlar” bozorida bir tomondan sotuvchi shaklida ishtirok etsa, ikkinchi tomondan xaridor sifatida qatnashadi va natijada sotuvchi sifatida yutqazsa, sotib oluvchi sifatida yutib chiqadi, shu bilan o‘z daromadini qoplaydi, masalan shu jarayonni ikki xil holatda kuzataylik:

Birinchi holatda – tadbirkor bir oydan keyin dollar sotib olmoqchi, qaysikim hozirgi kunda 1000 sum turadi. U tavakkal qiladiki, bir oy ichida dollarning bahosi oshadi. Shuning uchun xatardan o‘zini saqlash uchun 3 oy muddatga fyuchers shartnomasi tuzadi. Shartnomaga ko‘ra, 1 dollarning bahosi 1100 sumga teng qilib belgilanadi. Bir oy muddat o‘tadi va tadbirkor jismoniy shaxsdan dollarni 1100 sumdan sotib oladi. Shu davr ichida fyuchers bozorida dollarning narxi 1200 sumni tashkil etadi. Yana 2 oy ichida fyuchers bozorida dollarning narxi yana ko‘tarilishi mumkin. Endi tadbirkor jismoniy shaxsdan dollarni 1100 sumdan sotib oladi va fyuchers shartnomasini 1200 sumdan sotadi. Yakuniy hulosa

shuki, sotib oluvchi sifatida tadbirkor 100 sum yo‘qotadi, sotuvchi sifatida esa 100 sum yutib chiqadi. Natijada xatar xavfi 0 ga teng bo‘ladi. Agarda shu davr ichida fyuchers shartnomasi 1200 sum emas, 1300 sumni tashkil qilganda edi tadbirkor har bir dollardan 100 sum qo‘shimcha foyda olar edi.

Ikkinchi holatda – Xedjir o‘zini akyiya bahosini pasayish xataridan sug‘urta qiladi. Buni aksiya indeksiga bo‘lgan fyuchers shartnomasi asosida erishish mumkin. Tadbirkorning aksiyasi bor. Har birining bahosi hozirgi kunda 1000 sum turadi. Tadbirkor uy qurmoqchi, buning uchun unga bir oydan keyin pul kerak bo‘ladi. Agar bir oy ichida aksiyaning kursi pasaysa (masalan 900 sumga tushsa) tadbirkorning puli uy qurishga etishmaydi. Shuning uchun tadbirkor o‘z aksiyalariga fyuchers shartnomasini uch oyga tuzadi. Unda aksiya kursi 1100 sum qilib belgilanadi. haqiqatda aksiyaning kursi yuqorida aytilgandan 900 sum tushadi, bu sharoitda tadbirkor fyuchers shartnomani 1100 sumga sotadi. Natijada tadbirkor aksiya sotuvchi 100 sum yo‘qotadi (1000 sum aksiyani 900 sumga sotadi). Fyuchers shartnomani sotish natijasida foyda oladi.

Xuddi shu hol opsion bozoridagi xedjirlashda ham takrorlanadi, faqat bu bozorda mukofot haqi ko‘payishi mumkin. Birja strategiyasi fyuchers shartnomalarining turli vaqtlariga qarab opsionlarni sotish vaqtiga qarab ishlab chiqiladi.

Mamlakatimizda qimmatli qog‘ozlar bozori endi shakllanib kelmoqda. Shuning uchun ham tavakkalchilik xatarining oldini olishda avvalambor bu borada qabul qilingan qonunlar katta o‘rin egallaydi. Masalan, “qimmatli qog‘ozlar va fond birjasi” qonuni investorlarning noto‘g‘ri ma'lumotlar olinganligi tufayli ko‘rilgan zararlaridan qimmatli qog‘ozlar bozoridagi oldi-sotdida nohaq kelishuvlar natijasida ko‘rilgan ziynni oldini olishda himoya qiladi. qimmatli qog‘ozlar bozorining ishtirokchilari qonun hujjatlarini buzganligi uchun belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladi.

Birjadagi xavf-xatarni kamaytirish uchun fond birjasidagi ishlarni jahon standartlari darajasiga ko‘tarish qimmatli qog‘ozlar listingini va koterovkasining tartibini joriy etish, fond bozorining asosiy tuzilmalari bo‘lmish birjalarni, depozitariylar va hisob-kitob kliring tashkilotlarining

avtomatlashtirilgan aloqa tizimlarini yaratish ham katta ahamiyat kasb etadi. Bulardan tashqari, qimmatli qog‘ozlar bozorining ilmiy statistik analiz qilish, ekspertizalar o‘tkazish, tadbikorlar va menedjerlar fikrini o‘rganish ham qimmatli qog‘ozlar bozori xavf-xatarini kamayishiga yoki oldini olishiga xizmat qilishi mumkin. Tarixsiz kelajak yo‘q deyishadi olimlar. Shuning uchun qimmatli qog‘ozlar bozorida xavf-xatarlarning oldini olish uchun O‘zbekistonda qimmatli qog‘ozlar bozori qanday paydo bo‘lganligini chuqur anglash bugungi vaziyatni yanada to‘laroq baholash va uning rivojlanish istiqbollarini chuqur o‘rganish kerak.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Rivojlanayotgan mamlakatlarda qanday notijorat risklar yuzaga kelishi mumkin?
2. Moliyaviy institutlarda risk darajasini aniqlashda qanday omillar hisobga olinadi?
3. Risklarni nazorat qilishda qanday mexanizmlar qo‘llaniladi?
4. Moliyaviy institutlarda riskni oldini olish bo‘yicha qanday strategiyalar mavjud?
5. Noijorat risklarning moliyaviy barqarorlikka ta’siri qanday?
6. Risk monitoringi tizimi qanday ishlaydi va nima uchun zarur?
7. Moliyaviy institutlar uchun ichki nazorat tizimi qanday tashkil etilishi lozim?
8. Stress-testlash usuli nimani anglatadi va qanday qo‘llaniladi?
9. Riskni kamaytirishda prudensial me’yorlarning roli qanday?
10. Rivojlanayotgan mamlakatlar sharoitida risklarni boshqarishdagi asosiy muammolar nimalardan iborat?

VI BOB. FOND BOZORI RISKLARINI BOSHQARISH

6.1. Bozor riski: mohiyati, tasnifi va uni boshqarish.
6.2. Investitsion portfellarni shakllantirishda fond bozori instrumentlarini to‘g‘ri tanlash.
6.3. Fond bozori instrumentlari portfelining diversifikatsiyasi.
6.4. Qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilgan mablag‘larning samaradorligi tahlili.
6.5. Moliyaviy-iqtisodiy inqiroz mohiyati va uning vujudga kelishida fond bozorining tutgan o‘rni.
6.6. Moliyaviy-iqtisodiy inqirozga qarshi choralar va uni yumshatish masalalari.

Tayanch so‘z va iboralar. *Fond bozori; bozor riski; sistematik va nosistematik risklar; investitsion portfel; diversifikatsiya; qimmatli qog‘ozlar; risk va daromad nisbatlari; portfel nazariyasi; aktivlarni taqsimlash (asset allocation); kapital bozori chizig‘i (CML); mablag‘ samaradorligi; rentabellik; moliyaviy-iqtisodiy inqiroz; inqirozning sabablari; tashqi va ichki omillar; barqarorlikni tiklash; qarshi choralar; likvidlik inqirozi; narxlar tebranishi; moliyaviy regulyatsiya.*

6.1-§. Bozor riski: mohiyati, tasnifi va uni boshqarish.

Moliya bozorida kuzatiladigan risklar turli omillardan kelib chiqib shakllanadi. Ushbu omillar o‘z tabiatiga ko‘ra ehtimollik asosida ta’sir kuchiga ega bo‘lib, ular bevosita yoki bilvosita tarzda moliyaviy bozordagi jarayonlarga, hodisalarga va iqtisodiy harakatlarga o‘z aksini topadi. Boshqacha aytganda, risklar har doim omillar tuzilmasining ajralmas qismi bo‘lib, ularning ta’siri ehtimollik qonuniyatlari asosida amalga oshadi. Bu esa moliya bozorida yuzaga keladigan salbiy holatlar va beqarorlik manbalarining doimiy mavjudligini anglatadi.

Shu bois, moliyaviy risklar moliya bozori muhitining uzluksiz ishtirokchisi sifatida bozor muvozanatini buzadi, uning funksional sifati va rivojlanish sur’atlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Risklarning mavjudligi bozor sharoitining noaniqligini kuchaytirib, investitsiya muhiti va ishtirokchilarning ishonch darajasini pasaytiradi. Ushbu holat moliya

bozori ishtirokchilari tomonidan jiddiy e'tiborga olinishi kerak bo'lgan omildir.

Bugungi kunda risklarni baholash jarayonida bir nechta metodologik yondashuvlardan foydalanilmoqda. Dastlabki baholashlarda organoleptik usullar qo'llaniladi, bu usul subyektiv qarashlarga asoslangan bo'lib, holatning umumiy taassurotiga tayanadi. Statistik va empirik usullar esa aniq raqamli ma'lumotlar asosida risklarni aniqlashtirishga xizmat qiladi, biroq bu yondashuvlar ko'p vaqt va resurs talab qiladi. Shuningdek, umumlashtirilgan ehtimollik-matematik modellardan foydalanish tajribasi ham kengaymoqda, ular nisbatan arzon, qulay va tezkor hisoblanadi.

Risklarni tahlil qilishda quyidagi shartli holatlarni e'tiborga olish zarur:

1. Risk har qanday sharoitda to'satdan yuzaga kelishi mumkin, shu sababli harakatlarning "risksiz" ekanligini aytish faqat nisbiy tusga ega. Demak, har qanday iqtisodiy faoliyat shartli ravishda risk bilan bog'liq deb baholanishi lozim.
2. Qoniqarli faoliyat yuritish tamoyiliga asoslanish moliya bozorida va undagi ishtirokchilarning doimiy risklarga duch kelishini anglatadi. Shu sababli, bu tamoyil ham vaqtinchalik va shartli xarakterga ega.
3. Bozor ishtirokchilarining qarorlarini asoslashda bozor muhitining riskli sharoitlariga mos kelishi haqidagi baholashlar ham odatda qisqa muddatli prognozlarga tayanadi, demak, bu ham noaniqlik darajasini ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, moliya bozoridagi har bir ishtirokchining harakatlari bozor muhitining holati bilan o'zaro moslikda va uyg'unlikda bo'lishi kerak. Bu uyg'unlik darajasini shartli ravishda MKD (Moslik va Koordinatsiya Darajasi) deb belgilash mumkin. Mazkur ko'rsatkich moliya bozorining barqaror rivojlanishi va uning ishtirokchilarining qaror qabul qilish sifatini baholashda muhim mezon hisoblanadi.

Biroq, risklarning moliya bozori muhitini "ifloslantirishi" va MKD miqdoriga salbiy ta'sir ko'rsatishi ular bilan tizimli kurashish zaruratini yuzaga keltiradi. Shunga qaramay, bu muammo hanuzgacha o'z

dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Risklarni boshqarish va MKD darajasini barqarorlashtirishda quyidagi yo‘nalishlarga alohida e’tibor qaratish zarur:

- MKD ko‘rsatkichiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi risklar kelib chiqish sabablarini chuqur o‘rganish va ularni kamaytirish bo‘yicha samarali vositalarni aniqlash;
- Moliya bozori va uning ishtirokchilari faoliyatining har bir bosqichida risklarga ta’sirchanlik darajasini tahlil qilish;
- Risk mavjudligi sharoitida MKD ni bashorat qilish imkoniyatlarini ishlab chiqish;
- Risklarni samarali boshqarish bo‘yicha ilg‘or strategiyalar va chora-tadbirlarni joriy etish.

Yuqoridagi yondashuvlarni hayotga tatbiq etish moliya bozorini va uning faoliyat parametrlarini salbiy risklardan tozalashga, barqarorlik va ishonchlilikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Moliya bozori iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi sifatida turli omillar ta’sirida doimiy ravishda o‘zgaruvchan muhitda faoliyat yuritadi. Aynan shunday o‘zgaruvchanlik moliya bozorining barqarorligi va rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan risklarning shakllanishiga sabab bo‘ladi. Risklar o‘z vaqtida aniqlanmasa va samarali boshqarilmasa, bozordagi sub’yektlarning moliyaviy barqarorligiga va rentabelligiga putur yetkazishi mumkin.

Moliya bozoridagi risklar turli tashqi va ichki omillar ta’sirida yuzaga keladi. Bu omillar ehtimoliy tarzda bozor muhitiga turli darajada ta’sir ko‘rsatadi va bu ta’sir oqibatida turli riskli hodisa, jarayon va harakatlar shakllanadi. Boshqacha aytganda, risklar har doim omillar tarkibida mavjud bo‘lib, ular ehtimoliy xarakterga ega qonuniyatlar asosida tarqaladi.

Bu holatda risklar moliya bozori muhitida to‘xtovsiz faoliyat yurituvchi salbiy ta’sir sifatida namoyon bo‘ladi va bozor muhitining sifatiga bevosita yoki bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Risklar mavjudligi moliya bozorining umumiy holatini “ifloslashtiradi”, ya’ni uning sog‘lom ishlashiga to‘sqinlik qiladi.

Risklarni aniqlash va baholash jarayonida turli usullar qo‘llaniladi. Ulardan asosiylari quyidagilardir:

- Organoleptik usul — dastlabki bosqichda risklarning sifat jihatidan ta’sirini aniqlash uchun qo‘llaniladi;
- Statistik-empirik usullar — tarixiy ma’lumotlar asosida tahlil yuritish imkonini beradi, ammo ko‘p vaqt va mablag‘ talab etadi;
- Umumlashtirilgan ehtimoliy-matematik usullar — nisbatan arzon va qulay bo‘lib, keng tarqalgan yondashuvlardan biri hisoblanadi.

Risklarni baholashda aniqlik va natijaning ishonchliligi baholovchi usulning tanlanishiga bevosita bog‘liq.

Moliya bozorida risklar tabiatan shartli bo‘lib, ularni baholashda quyidagi muammolar kuzatiladi:

Favqulodda holatlarga tayyorlik: Risklarning istalgan vaqtda, kutilmaganda yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Bu holat har qanday faoliyatning to‘liq risksiz bo‘lishi faqat ehtimoliy tavsifga ega ekanligini anglatadi.

Risklarga moyillik: Har qanday qatnashchining faoliyati ma’lum vaqt mobaynida risk ta’siriga ochiq bo‘lib qoladi.

Baholashdagi taxminiylik: Riskli sharoitdagi harakatlar qisqa vaqt oralig‘ida prognoz qilinishi mumkin, biroq uzoq muddatli barqarorlikni kafolatlamaydi.

Moliya bozori sub’yektlari faoliyatining o‘zaro bog‘liqligi va ular harakatlarining bozor mexanizmi bilan uyg‘unlashuvi darajasi MKD deb ataladi. MKD — bozorning sog‘lom ishlash darajasini aks ettiruvchi muhim parametr bo‘lib, quyidagi sabablarga ko‘ra tahlil etilishi lozim:

- Moliya bozori va uning ishtirokchilari ehtimoliy risklarga yuqori sezgirlikka ega;
- Risklar ta’sirida bozor muhitida kutilmagan hodisalar, jarayonlar va harakatlar vujudga kelishi mumkin;
- Risklar MKD darajasiga bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu sababli, risklardan “tozalash” zarurati vujudga keladi, ya’ni moliya bozori va uning ishtirokchilari faoliyatidan risklarni kamaytirish,

neytrallashtirish yoki yo‘qotish lozim bo‘ladi.

Risklarni boshqarish jarayonida quyidagi jihatlarga e’tibor qaratish zarur:

- MKD miqdoriga ta’sir qiluvchi risklar manbalarini aniqlash va ularni kamaytirish usullarini ishlab chiqish;
- Moliya bozori va ishtirokchilarining turli bosqichlardagi (fazalardagi) risklarga nisbatan sezgirlik darajasini baholash;
- MKD darajasini riskli sharoitlarda prognoz qilish imkoniyatlarini kengaytirish;
- Risklarni boshqarishga doir samarali chora-tadbirlarni joriy etish yoki ishlab chiqish.

Ushbu yondashuvlar risklarni minimallashtirish va moliya bozori muhitining barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Moliya bozorida risklar doimiy mavjud bo‘lib, ularning oqilona boshqarilishi va baholanishi bozordagi sub’yektlarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishida hal qiluvchi omil hisoblanadi. MKD kabi ko‘rsatkichlar orqali moliya bozori va uning ishtirokchilarining o‘zaro mosligi va barqarorligi tahlil qilinadi. Shu sababli, risklarni aniqlash, baholash va boshqarish bo‘yicha kompleks yondashuvlar ishlab chiqilishi muhim ilmiy-amaliy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Risklarni miqdoriy va sifatiy tahlil qilish mumkin (tahlil usullari va modellari tegishli adabiyotlarda keng yoritilgan).

6.2-§. Investitsion portfellarni shakllantirishda fond bozori instrumentlarini to‘g‘ri tanlash.

Fond bozori u yoki bu davlatning iqtisodiyotiga turlicha ta'sir ko‘rsatishi mumkin. U to‘g‘ri tashkil qilinib, davlat tomonidan ustalik bilan tartibga solinsa, fond bozorining xalq xo‘jaligiga ta'siri ijobiy bo‘ladi. Qimmatli qog‘ozlarning muntazam aylanmasi mamlakat moliya tizimini tubdan yangilashni rag‘batlantiradi. Bozor yordamida asosiy iiqtisodiy operatorlar – ishlab chiqarish korxonalari, xizmat ko‘rsatuvchilar, tijorat banklari, birjalar va aholi o‘rtasida aloqalar mustahkamlanadi. Bundan tashqari, qimmatli qog‘ozlar bozori yordamida pulni “ko‘p ishlashga” majbur qilish va bu bilan butun xalq g‘o‘jaligi

samaradorligini oshrishi mumkinligidan tashqari, qimmatli qog‘ozlari bozori jamiyatning muhim ijtimoiy muammolarini hal etish imkonini beradi. Qimmatli qog‘ozlarga egalik qilish va ular bilan savdo qilishda ishtirok etish aholining daromadlarini ko‘paytiradi, shuningdek jamiyatning xarakatlanuvchi kuchi bo‘lgan insonni faollashtiradi.

“Fond bozori riski – qimmatli qog‘ozlar operasiyalari bilan bog‘liq yo‘qotishlar va muqarrar ravishda ularga” hos ehtimollardir.

Qimmatli qog‘ozlar operasiyalariga doir risklar qandaydir operasiyani bajarishda ko‘pgina tasodifiy omillarning unga ta'siri tufayli istalgan natijaga ega bo‘la olmaslik ehtimoli bilan bog‘liq. Endigina o‘zining fond bozorini tashkil etayotgan mamlakatlarda bozor ishtirokchilari uchun risklar bozor munosabatlarining ko‘p yillik tarixiga ega bo‘lgan mamlakatlardagiga qaraganda bir necha marta yuqori bo‘ladi. Fond bozoridagi faoliyat turli risklar xillari bilan bog‘liq. Shuning uchun qimmatli qog‘ozlar bozorining malakali ishtirokchilarigina o‘z faoliyatida risklarning turli xillarini inobatga olishiga to‘g‘ri keladi.

Fond bozorida tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchilar oldida har doim turli xil risklar paydo bo‘lishi mumkin. Moliya bozorini yaxshi o‘rganib, bo‘lajak risklarni oldini olish yoki ularning ta'sirini kamaytirish mumkin. Shuning uchun, har bir investor bunga tayyor bo‘lib o‘zi uchun paydo bo‘ladigan xavf-riskni ta'sirini kamaytirish yo‘llarini o‘ylab qo‘yishi kerak.

Moliya bozorining professional ishtirokchilari o‘z faoliyatida risklarining turli xillarini inobatga olishga to‘g‘ri keladi.

Risklarni noaniqlik bilan qo‘shmaslik kerak. Noaniqlik – bu oldindan kelajakda bo‘ladigan ishlarni aniq aytaol maslik.

Risk esa – bu noaniqlik emas, uni oldindan turib hisobga olishi kerak, chunki uning oqibatida kishilarning moddiy farovonligiga ta'sir ko‘rsatishi mumkin.

Fond bozoridagi barcha risklarni shartli ravishda ikki guruhga bo‘lsak bo‘ladi.

Birinchi guruhga fond bozorining umumiy holati bilan bog‘liq bo‘lgan risklar. Bu risk kimmatli kogozlar bozorida bo‘lgan barcha qimmatli qog‘ozlar turini o‘z ichiga olishi mumkin, ya'ni bu risklar

diversifikasiya bo‘lmaydi, qimmatli qog‘ozlarga investisiya qilingandagi davrdan boshlanishi mumkin. Buni quyidagi sxemada ko‘rishimiz mumkin.

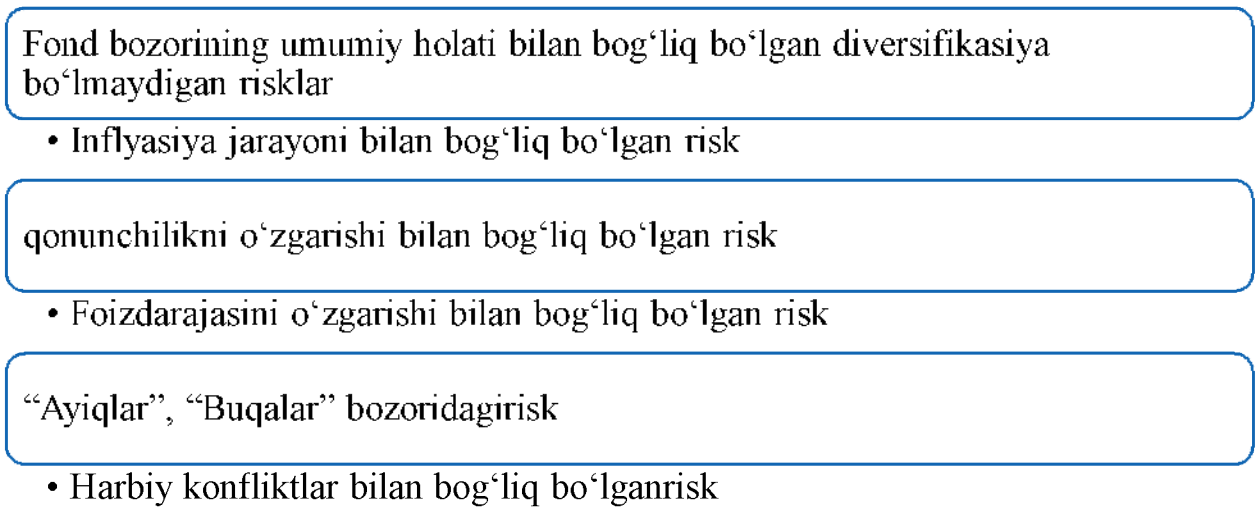

Bu risklarning kelib chiqishiga sabab hali qimmatli qog‘ozlarning milliy bozori jahon andozasi rejimida ishlay olmasligidir. Endi shu risklarni birma-bir ko‘rib chiqaylik:

1. Inflyasiya jarayoni bilan bog‘liq risk.

Sarmoyador (investor) qimmatli qog‘ozlarni sotib olgan vaqtda har doim inflyasiya xavfli bo‘lishi mumkin. Inflyasiyaning yuqori bo‘lishi ko‘zlangan daromadni olishga yo‘l bermaydi va investor ma'lum darajada ziyon ko‘rishi mumkin.

2. Qonunchilikni o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘lgan risklar.

Mamlakatda xukumat o‘zgarishi bilan yoki boshqa sabablarga ko‘ra amaldagi qoununlar o‘zgarishi mumkin yoki ularga o‘zgartirishlar kiritilishi mumkin. Natijada hukumat o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarmaydi. Bu hol qimmatli qog‘ozlar bozoriga salbiy ta'sir ko‘rsatadi. (Masalan, soliq tizimidagi o‘zgarishlar, savdo qoidalarining o‘zgarishi va h.k.).

3. Foiz darajasining o‘zgarishi.

Bu hol qimmatli qog‘ozlar bozorida bozor bahosining o‘zgarishi natijasida olinadigan foizga ta'sir ko‘rsatadi. Kredit tizimini, valyuta kursini o‘zgarishi natijasida moliya bozoridagi o‘zgarishlarga olib keladi va ko‘zlangan foydani olishni kamayish riski yuzaga keladi.

4. Harbiy konfliktlar (mojarolar) bilan bog‘liq o‘lganxavf-risklar.

Harbiy holat natijasida mamlakatda birjalar ishi yopiladi, qimmatli qog‘ozlar bozoridagi savdolar to‘xtatiladi va bu hol bir butun moliya bozoriga ta'sir ko‘rsatadi.

Ikkinchi guruh risklari fond bozorining ayrim hollari bilan bog‘liq bo‘lgan (diversifikasiya holatidagi) risk. Ular quyidagi ikki turga bo‘linadi:

Investisiya ob'ektlari bilan bog‘liq bo‘lgan risklar	Investisiya yo‘nalishlari bilan bog‘liq bo‘lgan risklar
biznes risk	Chet el mamlakatlarida joylashtirilgan qimmatli qog‘ozlar riski
Moliyaviy risk	Regional risk
Xususiy investorlar bilan bog‘liq bo‘lgan dividendlarni to‘lamaslik riski	Mahsulotlarni sotib olish va etkazib berish bilan bog‘liq bo‘lgan risklar
korxona faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan risklar	To‘lov qobiliyati bilan bo‘lgan bo‘lgan risklar va h.k.
Konvertasiya bilan bog‘liq bo‘lgan risklar	
Valyuta bilan bog‘liq bo‘lgan risklar	
Kredit bilan bog‘liq bo‘lgan risklar	

Bu risklarning har birini alohida ko‘rib chiqaylik.

1. Investisiya ob'ektlari bilan bog‘liq bo‘lgan risklar – emitentning to‘lov qobiliyati va oladigan daromadlari bilan bog‘liq. Turli xil favqulodda risklar bo‘lib, emitentni qimmatli qog‘ozlar sotib olishi uchun qobiliyatining kamayishi yoki umuman sotib olish mumkin bo‘lmay qoladi.

2. Biznes risk – korxona faoliyatidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq ya'ni, uning reytingini tushib ketishi, bir aksiyaga olinadigan dividendni, ish haqini, bahoning oydagi nisbati, foydaning korxona aktivlariga nisbatan pastligi natijasida bo‘lishi mumkin.

3. Moliyaviy risk – korxonaning passiv balansining samaradorligi bilan bog‘liq.

4. Dividendlarni to‘lamaslik riski – umumiy ko‘rinishdagi xususiy bir riskdir.

5. “Korxona faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan risk – korxonani bozordagi mavqei bilan bog‘liq”. Ba'zi korxonalar konservativ turga xos bo‘lib korxonani kengaytirish, yangi mahsulotlarni ishlabch iqarish strategiyasini ishlab chiqmaydi. Bora-borib ular oldida bankrotlik xavfi paydo bo‘ladi.

6. Boshqaruv “bilan bog‘liq bo‘lgan risklar – bu korxona menedjerlarning malakasi bilan bog‘liq bo‘ladi”. Agar biznes-mnedjerlar xatolarga yo‘l qo‘ysa korxo nazarar ko‘rib kimmatli kog‘ozlar bozorida faoliyati pasayadi.

7. Kimmatli kog‘ozlarni likvidligi bilan bog‘liq risklar – kimmatli kogozlar sifatini o‘zgarishi, qimmatli qog‘ozlarni sotish bahosining o‘zgirishi yoki komission haqning o‘zgarishi bilan bog‘liqdir. Likvid bo‘lmagan aktivlar yuqori foyda keltirmaydi va qimmatli qog‘ozlarni sotishda ularning bahosining pasayishiga oli bkeladi.

8. Kredit bilan bog‘liq bo‘lgan risklar – qimmatli qog‘ozlarni chiqargan yuridik shaxsning to‘lov qobiliyatining pasayishi bilan bog‘liqdir.

9. Valyuta bilan bog‘liq bo‘lgan risklar – bu kimmatli kog‘ozlarni sotib olishda valyuta kursiningo‘zgarishi bilan bog‘liqdir.

10. Konvertasiya bilan bog‘liq bo‘lgan risklar – bu imtiyozli aksiyalarni, obligasiyalarni oddiy aksiyalarga aylantirish jarayonida yuzaga keladi.

11. Tarmoq riski – bir tarmoqdagi korxonalar o‘zaro raqobatda yaxshin atijalarga erishish uchun qo‘shimcha moliyaviy mablag‘larni sarflaydilar natijada investisiyaning daromadligi pasayadi.

12. Katostrafik risk – tadbirkorlarning qo‘pol xatolari natijasida korxonaning bankrotlik holati bilan bog‘liqdir.

13. Chet el mamlakatlarida joylashtirilgan qimmatli qog‘ozlarlar riski – bu qimmatli qog‘ozlarni moliyaviy jihatdan o‘ziga mustahkam bo‘lmagan mamlakatlarda joylashtirish bilan bog‘liq. Bu mamlakatning

siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy vaziyati bilan, undagi soliq siyosati bilan bog‘liqdir.

14. Regional “risk – bu turli regionlarni iqtisodiy holati, fond bozorining rivojlanish darajasi, kimmatli kogozlar bozorini uyushtirishdagi savdo-sotiq texnologiyasi soliq siyosati, ekologik vaziyat, mahalliy hokimiyatlarning ish uslubi bilan bog‘liq”.

Yuqorida aytilgan barcha risklar vaqtinchalik bo‘lishi ham mumkin. Riskning oldini olish uchun kimmatli kogozlar bozori “Sotishv aqti” va “Sotib olish vaqtini” yaxshi payqash kerak ya'ni, qqni yuqori kursi vaqtida sotish, kurs eng past vaqtida sotib olish kerak. Buning uchun kimmatli kogozlar bozorini yaxshi o‘rganish kerak.

Kimmatli kogozlar bozorida texnik risk ham mavjud, bu kimmatli kogozlar bozori bilan olib boriladigan savdo-sotiqdagi servis darajasi bilan bog‘liq, ya'ni bu to‘lovda, kliringda qo‘yilgan texnik xatolar natijasida vujudga kelishi mumkin. Bularni oldini olish uchun bu sohada faqat professional xodimlardan foydalanish kerak..

Risklarni baholash darajasiga qarab quyidagi hulosaga kelish mumkin, ya'ni:

- umumdavlat miqiyosidagi risklar;
- tarmoq miqiyosidagi risklar;
- korporativ (korxona, firma) miqiyosidagi risklar;
- ayrim investorlar holati bilan bog‘liq risklar.

Bularning kelib chiqish sababi, huquqiy-ijtimoiy, moliya, inflyasiya, likvidlik bozorining rivojlanish darajasi bilan bog‘liq.

Fond birjasida «Ayiqlar», «Buqalar» vanobirjaviybozorda «quyonlar» o‘yinlarimavjud. Moliya bozori va qimmatli qog‘ozlar bozorida faoliyat ko‘rsatayotgan professional ishtirokchilar o‘z daromadlarini oshirish maqsadida turli xil o‘yinlarni qo‘llaydilar. Fond birjasidagi bu o‘yinlar maxsus terminlar bilan ataladi.

Birinchisi “Ayiqlar o‘yini” - daromad olish maqsadida qimmatli qog‘ozlar bozorida qimmatli qog‘ozlarni narxini pasaytiishga qaratilgan jarayondir. Professional ishtirokchilar qimmatli qog‘ozlar bozorida qimmatli qog‘ozlar narxini pasayishini oldindan sezgan holda uni ma'lum muddatga qarzga olib turadilar. qarzga olingan qimmatli qog‘ozlar ham

uni narxi pasaymasdan payt poylab darrov sotib yuboriladi. qarz muddati etib kelgach qqning narxi pasayib ketadi va shu pasaygan narx bo‘yicha “Ayiqlar” qarzga olgan qimmatli qog‘ozlar uchun o‘z qarzini to‘laydi. Bunda “Ayiqlar” ning daromadi qarzga olingan qimmatli qog‘ozlarni sotish narxi va qarzni to‘lash vaqtida uning bahosi tafovuti ko‘rinishida ifodalanadi. Kreditorlar esa o‘zlarining qimmatli qog‘ozlarni naqd pulga aylanishidan manfaatdor bo‘ladilar.

Ikkinchisi “Buqalar o‘yini”. Bunda “buqalar” qimmatli qog‘ozlarni naqd pulga sotib oladi va ularning bozor narxini ko‘tarilishini poylab turadilar. Bozor narxi ko‘tarildimi “Buqalar” qimmatli qog‘ozlarni sotadi. Natijada daromad oladi. Boshqacha qilib aytganda, birja konyukturasidan foydalanib “Ayiqlar” va “Buqalar” havodan pul yasaydilar.

Uchinchisi “quyonlar o‘yini”. U nobirjaviy bozor bo‘lib, keng ommaga ma'lum bo‘lmagan yoki ishonchsiz emitentlarning rasmiy ro‘yxatga olinmagan va muayyan narxga ega bo‘lmagan moliyaviy vositalarning oldi-sotdisi natijjasida amalga oshirladi. Bunda “quyonlar” nobirjaviy bozorda narxlar tafovutidan daromad olish maqsadida tavakkalchilik asosida sotib oladi va qayta sotadi..

6.3-§. Fond bozori instrumentlari portfelining diversifikatsiyasi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida birja savdolarining ishonchliligi va shaffofligi moliyaviy barqarorlikning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalar xavfsizligi investorlar manfaatlarini himoya qilishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada birja auksion savdolarining birinchi bosqichida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risk omillari tahlil qilinadi va ularning klassifikatsiyasi beriladi.

Birja auksion savdolarining dastlabki bosqichida sotuvchi broker (treyder) birja makleriga ma’lum turdagi, miqdordagi va narxdagi qimmatli qog‘ozlarni sotish bo‘yicha buyurtma (sell order) taqdim etadi. Savdo jarayonida ushbu buyurtma e’lon qilingach, quyidagi ssenariylardan biri yuzaga kelishi mumkin:

Yuqori talab holati — bir vaqtning o‘zida bir nechta potensial xaridorlar ishtirok etadi. Bu holatda makler narxni bosqichma-bosqich

oshirib boradi, toki faqat bitta xaridor qolmagunicha.

Past talab holati — xaridor yo‘q bo‘lsa, sotuvchining roziligi asosida narx pasaytirila boshlanadi (teskari auksion). Xaridorlarning roziligiga erishilmasa, qimmatli qog‘ozlar savdodan olib tashlanadi.

Mazkur jarayon ko‘p hollarda manipulyatsiyalarga va noxolis operatsiyalarga yo‘l ochuvchi omillarning shakllanishiga zamin yaratadi.

Birjada eng xavfli holatlardan biri bu – oldindan kelishilgan, tashkillashtirilgan brokerlar guruhining savdoni manipulyatsiya qilish orqali yakkaxon brokerga (operatorga) bosim o‘tkazishi hisoblanadi. Bunday holatda quyidagi risklar shakllanadi:

1. Nohaq kelishuv (fiktiv bitim) riski.

Guruh brokerlari bir-biri bilan yashirincha kelishuvga erishib, operatorni sun’iy ravishda arzonroq sotishga yoki qimmatroq narxda sotib olishga majbur qiluvchi vaziyatni yuzaga keltiradi. Bu jarayonda ular quyidagicha harakat qiladilar:

- Savdo jarayonidan avval fiktiv bitimlar tuzib, past yoki yuqori narxlarda oldindan kelishilgan operatsiyalarni amalga oshiradilar;
- Operatorning narx bo‘yicha strategiyasini nazorat qilib, uni o‘z maqsadlariga bo‘ysundiradilar.

2. Bozorni manipulyatsiya qilish riski.

Guruh tomonidan sun’iy “faollik” yoki “sokinlik” muhitining yaratilishi natijasida bozor narxlariga bosim o‘tkaziladi. Bu esa, narxlarning tabiiy shakllanishiga putur yetkazadi va barcha ishtirokchilar uchun noto‘g‘ri signal (informatsiya) tarqatilishiga olib keladi.

3. Yolg‘on informatsiya riski.

Tashkillashtirilgan harakatlar natijasida birjada ishtirok etayotgan boshqa barcha investorlar va brokerlar noto‘g‘ri (soxta) narx signallari ta’siriga tushib qoladi. Bu esa investitsion qarorlarning xatoliklarga asoslanishiga olib keladi.

Savdo mexanizmining muhim bosqichlaridan biri hisoblangan kliring va hisob-kitob jarayonlari yetarlicha rivojlanmagan bo‘lsa, quyidagi tizimli va operatsion risklar yuzaga kelishi mumkin:

1. Likvidlilik riski (liquidity risk).

Qimmatli qog‘ozlarning bozordagi likvidligi pasayganda, ularni

qulay narxda sotish imkoni yo‘qoladi. Bu, ayniqsa, narxlar keskin pasaygan holatlarda katta zarar keltirishi mumkin.

2. Yetkazib berish riski (delivery risk).

Savdo amalga oshirilgach, sotuvchi tomonidan qimmatli qog‘ozlarning o‘z vaqtida xaridorga yetkazilmasligi ehtimoli mavjud. Bu ishonchni pasaytiradi va nizolarga olib keladi.

3. Operatsion risk (operational risk).

Kompyuter tizimlaridagi nosozliklar yoki insoniy xatolar tufayli yuzaga keladigan yo‘qotishlardir. Bu holat savdoning to‘liq va to‘g‘ri bajarilmasligiga sabab bo‘ladi.

4. Kliring riski (clearing risk).

Kliring tizimidagi kamchiliklar yoki hisob-kitobdagi nomuvofiqliklar investorlar o‘rtasida to‘lov va etkazib berish zanjirini buzib, moliyaviy talafotlarga olib keladi.

5. Qoplash bo‘yicha risk (replacement cost risk).

Savdo ishtirokchisi boshqa tomon oldidagi majburiyatlarni bajara olmagan taqdirda, o‘z zimmadagi majburiyatlarni qoplash uchun zarur mablag‘ni topa olmasligi holati yuzaga keladi.

6. Asosiy summani yo‘qotish riski (principal risk).

Bu holatda bir vaqtning o‘zida to‘lov amalga oshmasligi va qimmatli qog‘ozlar xaridorga yetkazilmasligi sabablari bilan investitsiya summasi butunlay yo‘qolishi mumkin. Bunday xavf to‘lovga asoslangan yetkazib berish (Delivery versus Payment – DvP) mexanizmlarining zaifligi bilan bog‘liq bo‘ladi.

Tahlillardan ko‘rinib turibdiki, birja auksion savdolarining ilk bosqichida yuzaga keladigan risklar nafaqat yakkaxon operatorlar, balki butun birja ishtirokchilari uchun muhim xavf manbai hisoblanadi. Ayniqsa, manipulyativ faoliyatlar va kliring tizimidagi nomuvofiqliklar moliyaviy barqarorlikka tahdid soladi. Shu boisdan, birja savdo tizimini institutsional jihatdan mustahkamlash, fiktiv bitimlarga qarshi mexanizmlarni takomillashtirish va kliring jarayonlarining xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha chora-tadbirlarni ko‘rish dolzarb masala hisoblanadi.

Risklarni boshqarishda doimo biron bir axborotni tahlil qilish orqali risk hususiyati, darajasini aniqlash va xulosa chiqarish imkoniyatiga ega

bo‘lamiz. Shuning uchun axborot riskni boshqarishda risk-menejmenti uchun asosiy manba hisoblanadi va u menejmentning to‘g‘ri yo‘l tanlashi uchun imkoniyat yaratadi. Moliya bozoridagi axborotlarni etkazish, qabul qilish va kerakli xulosalar chiqarish 1950 yillarning eng asosiy muammolaridan hisoblangan. Birinchi bo‘lib, fan olamiga amerikalik olim Moriss Kendal aksiyalar narxi tushishi va ko‘tarilishi to‘g‘risidagi axborotni moliya bozoriga olib kirdi. Ko‘pchilik tomonidan kuzatilib bozorni boshqarishda, uni rivojlantirishda yaxshi natija berishi aniqlangan.

Bozorda narxning o‘zgarish holatini kuzatuvchilarni ekspertlar ikki toifaga ajratadilar:

1. Joriy tahlilchilar – bular qimmatli qog‘ozlar bozorida qatnashayotgan korxona va tashkilot, kompaniyalar chiqargan aksiyalarning joriy yildagi narxini o‘zgarish holatini tahlilini o‘rganadilar.

2. Texnik tahlilchilar – korxona va tashkilotlar, kompaniyalarning oldingi yillarda chiqargan aksiyalarining narxi o‘zgarishi holatini tahlilini o‘rganadilar.

Moliya bozoridagi operasiyalarni amalga oshirishda investor yoki emitent uchun samarali bozorni tashkil qilish, axborotlar asoslashning uch turi bo‘yicha o‘rganiladi:

1. Axborotni asoslashning o‘ta kuchsiz usuli – narxning o‘zgarish holati, kelayotgan axborotlarni hammasini qamrab olgan bo‘lib, bunda tahlilchilar oldingi yillarda sotilgan tovarning hajmi bozordagi o‘rnini bilgan holda, narxning o‘zgarishini oldindan aniqlaganlar. Agar bu asoslash to‘g‘ri bo‘lib chiqsa, u holda bozorda qatnashuvchilarga hamma statistik ma'lumotlar ma'lum bo‘lib, bozorda raqobatbordrshlikni susaytiradi, rivojlanish darajasini pasaytirib yuboradi.

2. Axborotni asoslashning kuchsiz usuli – bunda ham o‘ta kuchsiz usuliga o‘xshab, ma'lum ma'noda axborotlar oldindan to‘liq o‘rganib chiqilgan bo‘ladi. Tahlilchilar esa bozordagi o‘zgarishlarni oldindan hisoblab chiqib, qimmatli qohozlarning har qanday vaqt oralig‘idao‘zgarish chegarasini chizib berganlar. Kelayotgan axborotning mohiyatini bozor ishtirokchilari oldindan bilgan. Bu usulda ham bozor rivojlanishiga to‘sqinlik bo‘ladi, raqobat susayadi yoki ishlab

chiqarishdagi barqarorlik pasayadi.

3. Axborotni asoslashning kuchli usuli – bu usuldan hozirgi kunda rivojlangan fond bozorlarida foydalanilmoqda. Bu yo‘nalishdagi axborotlarni hech kim oldindan bashorat qila olmaydi, natijada bu ayrim korxona va tashkilot, kompaniyalarning daromadiga daromad qo‘shsa, ayrim kompaniya faoliyatining sustligi va chiqarayotgan mahsulotlari raqobatbordrsh emasligini oydinlashtirib qo‘yadi.

Axborotning bozordagi ikkinchi mumtoz shakli 1970 yillarda paydo bo‘lgan. Ejem Fom tomonidan fan olamiga kiritilgan va hozirgi kungacha bozorning eng asosiy bo‘g‘inlaridan hisoblanadi. Fom ta'kidlashicha “kelayotgan axborotlarda qimmatli qog‘ozlarning qiymati yoki bahosi o‘z aksini topadi” deydi.

6.4-§. Qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilgan mablag‘larning samaradorligi tahlili.

Qimmatli qog‘ozlar bozori bugungi kunda iqtisodiyotni moliyalashtirishning muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Investorlar tomonidan qimmatli qog‘ozlarga mablag‘ kiritish ularning moliyaviy resurslarini tejash, ko‘paytirish va risklarni diversifikatsiya qilish imkonini beradi. Biroq bunday investitsiyalar har doim ham yuqori rentabellikni kafolatlamaydi. Shu sababli, qimmatli qog‘ozlarga kiritilgan mablag‘larning samaradorligini tahlil qilish zarur.

Investorlar qimmatli qog‘ozlarga mablag‘ kiritishda quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydilar:

- Passiv daromad olish (dividendlar, kupon to‘lovlari);
- Kapital o‘sishini ta’minlash (aksiyalar narxining o‘sishi);
- Likvidlik darajasini oshirish;
- Soliq imtiyozlaridan foydalanish;
- Diversifikatsiya orqali riskni kamaytirish.

Shuningdek, davlat va korporativ obligatsiyalar, aksiyalar, investitsiya fondlari vositasida sarmoya qilish orqali iqtisodiy faoliyatda ishtirok etish imkoniyati mavjud.

Investitsiya samaradorligini baholash – bu mablag‘lar qo‘yilgan aktivlar kutilgan natijalarni qanday darajada ta’minlayotganini aniqlash

jarayonidir. Asosiy ko‘rsatkichlar quyidagilardir:

• Rentabellik darajasi (ROI – Return on Investment);

• Ichki daromadlilik normasi (IRR – Internal Rate of Return);

• To‘lov muddati (Payback Period);

• Net Present Value (NPV – Sof joriy qiymat);

• Sharpe koeffitsienti – rentabellik va risk o‘rtasidagi nisbatni baholaydi.

Bu ko‘rsatkichlar investorlar uchun investitsiyaning qanchalik foydali va xavfsiz ekanligini aniqlash imkonini beradi.

Qimmatli qog‘ozlarga kiritilgan mablag‘lar doimo risk ostida bo‘ladi. Shu bois, tahlilda xavf (risk) va rentabellik (foyda) o‘rtasidagi nisbat muhim ahamiyatga ega:

• Yuqori daromad – yuqori xavf: spekulyativ aksiyalar, rivojlanayotgan bozorlar aksiyalari;

• O‘rtacha daromad – o‘rtacha xavf: yirik kompaniyalar aksiyalari, obligatsiyalar;

• Past daromad – past xavf: davlat obligatsiyalari, depozit sertifikatlari.

Riskni baholashda dispersiya, standart og‘ish, beta koeffitsient, korrelyatsiya va diversifikatsiya mexanizmlaridan foydalaniladi.

Qimmatli qog‘ozlarga sarmoya kiritishdan avval quyidagilar amalga oshirilishi lozim:

• Emitent faoliyatining tahlili: moliyaviy ko‘rsatkichlar, auditorlik hisoboti, biznes modeli;

• Bozor sharoitlarini o‘rganish: iqtisodiy sikllar, sektor tendensiyalari, foiz stavkalari;

• Sarmoya portfelini shakllantirish: aktivlar diversifikatsiyasi, valyuta va muddatlar bo‘yicha taqsimot;

• Monitoring va qayta baholash: sarmoya samaradorligini muntazam tahlil qilish va zaruratga ko‘ra tuzatishlar kiritish.

Investorlar uchun eng muhim vazifa – maqsadlariga mos, risk darajasi maqbul bo‘lgan qimmatli qog‘ozlarni tanlashdir.

Qimmatli qog‘ozlarga kiritilgan mablag‘larning samaradorligini tahlil qilish – moliyaviy barqarorlik va sarmoyaning muvaffaqiyatli

natijalarini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. Investitsiya qarorlarini qabul qilishda faqat rentabellikka emas, balki riskga ham e'tibor qaratilishi zarur. Zamonaviy tahlil vositalari va yondashuvlar asosida sarmoya samaradorligini aniqlash investorlarning xatarlardan himoyalanishi va uzoq muddatli foyda olishiga xizmat qiladi.

6.5-§. Moliyaviy-iqtisodiy inqiroz mohiyati va uning vujudga kelishida fond bozorining tutgan o'rni.

Moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar zamonaviy global iqtisodiyotning ajralmas jihatlaridan biridir. Ular odatda kutilmagan holatda sodir bo'lib, butun moliyaviy tizim, ishlab chiqarish sektori, bandlik darajasi va investitsion faoliyatga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Fond bozori esa ushbu inqirozlarning boshlanishi, chuqurlashuvi va tarqalishida muhim rol o'ynaydi.

"Moliyaviy-iqtisodiy inqiroz – bu iqtisodiyotda keng ko'lamli beqarorlik, aktivlar qiymatining keskin pasayishi, to'lovga layoqatsizlik, ishsizlikning oshishi va umumiy iqtisodiy faollikning pasayishi holatidir. Ushbu holat bir nechta omillar ta'sirida yuzaga keladi:

• Bank tizimining beqarorligi – kreditlar haddan tashqari"[38] ko'payib, qamrovli to'lovga layoqatsizlikka olib keladi;

• Aktivalar narxining ortiqcha ko'tarilishi (ko'piklar) – ayniqsa fond va ko'chmas mulk bozorlari;

• Foiz stavkalari va inflyatsiyadagi keskin o'zgarishlar;

• Tashqi savdo disbalansi, valyuta zaxiralari tanqisligi;

• Siyosiy va geosiyosiy beqarorlik, huquqiy infratuzilmaning zaifligi.

Inqirozlar odatda sektoral ko'rinishda boshlanib, tizimli tus oladi va butun iqtisodiyotni qamrab oladi.

Fond bozori – bu aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa moliyaviy instrumentlar muomalada bo'lgan maydon bo'lib, iqtisodiyotning barometri sifatida qaraladi. Inqiroz jarayonida fond bozori quyidagi funksional rolni bajaradi:

---

[38] Kang L. The future development of credit derivatives in china from the view of financial crisis //2009 International Conference on Business Intelligence and Financial Engineering. – IEEE, 2009. – C. 799-802.

• Spekulyativ o‘sish orqali «ko‘pik»lar yaratadi – talab va taklif nomutanosibligi aksiyalar narxining sun’iy o‘sishiga olib keladi;

• Investorlar ishonchi pasayadi – xavotirli vaziyatlarda ommaviy savdo, aktivlarni sotish va narxlarning qulashiga olib keladi;

• Kreditlash va kapital jalb qilish imkoniyatlari qisqaradi – fond bozorida pasayish investitsiyalarning kamayishiga olib keladi;

• Multiplikator ta’siri – fond bozori yo‘qotishlari iste’mol va ishlab chiqarish darajasiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Masalan, 2008-yilgi global moliyaviy inqiroz AQSh fond bozorining ko‘chmas mulk bilan bog‘liq instrumentlari barbod bo‘lishi bilan boshlandi.

Quyidagi inqirozlar fond bozorining qanday rol o‘ynaganligini aniq ko‘rsatadi:

• 1929 yilgi Buyuk Depressiya – AQSh fond bozorining haddan tashqari spekulyatsiyalashgan bo‘lishi, investorlar orasida vahima va ommaviy savdolar natijasida sodir bo‘lgan;

• 1997 yilgi Osiyo inqirozi – valyuta risklari va qisqa muddatli kapital harakatlari tufayli birja indekslari keskin qulagan;

• 2008 yilgi global moliyaviy inqiroz – fond bozorida moliyaviy instrumentlar (CDO, subprime) bo‘yicha xavflarning noto‘g‘ri baholanishi inqirozga sabab bo‘lgan;

• 2020 yilgi COVID-19 pandemiyasi – sog‘liqni saqlash inqirozi fond bozorlari orqali tez sur’atda moliyaviy inqirozga aylandi.

O‘zbekiston fond bozori rivojlanishning boshlang‘ich bosqichida bo‘lib, nisbatan kichik hajm va past likvidlikka ega. Shunga qaramay, uni rivojlantirish bo‘yicha qator islohotlar olib borilmoqda:

• «Toshkent» Respublika fond birjasi faoliyati faollashtirilmoqda;

• Raqamli savdo tizimlari va xalqaro standartlarga mos qonunchilik joriy etilmoqda;

• Davlat obligatsiyalarining ochiq savdosi yo‘lga qo‘yilgan.

Ammo iqtisodiy sharoit o‘zgaruvchanligi, moliyaviy savodxonlik pastligi, institutsional investorlar ishtirokining cheklangani – inqirozga qarshi barqarorlikni zaiflashtiruvchi omillardir. Shu sababli, fond bozori xavflarini tahlil qilish, baholash va boshqarish strategiyalari ishlab

chiqilishi lozim.

Moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar va fond bozorining o‘zaro bog‘liqligi chuqur tahlilni talab qiladi. Fond bozori nafaqat iqtisodiy muammolarni aks ettiradi, balki ularni kuchaytirishi ham mumkin. Inqirozlarni oldini olish uchun barqaror moliyaviy boshqaruv, samarali regulyatsiya va investorlar ishonchini ta’minlovchi mexanizmlar zarur. O‘zbekiston uchun bu tajribalarni hisobga olgan holda fond bozorini rivojlantirish, unga ishonchni oshirish va tizimli monitoring tizimini joriy etish dolzarb vazifadir.

6.6-§. Moliyaviy-iqtisodiy inqirozga qarshi choralar va uni yumshatish masalalari.

“Moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar – bu iqtisodiy faollikning keskin pasayishi, moliyaviy tizimda ishonchsizlik, ishsizlikning oshishi, inflyatsiya yoki deflyatsiya, to‘lovlar balansi muvozanatining buzilishi kabi holatlarni o‘z ichiga oladi”[39]. Ushbu inqirozlar nafaqat milliy, balki global darajada ham salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu bois, bunday inqiroz holatlarining oldini olish yoki ularning salbiy ta’sirini kamaytirish – davlatlar va xalqaro tashkilotlar oldida turgan muhim strategik vazifadir.

Inqirozga qarshi choralar – bu davlat, markaziy bank, moliyaviy institutlar yoki xalqaro tashkilotlar tomonidan iqtisodiy tizim barqarorligini ta’minlash, moliyaviy ishonchni tiklash va yo‘qotishlarni minimallashtirish maqsadida amalga oshiriladigan kompleks harakatlar majmuidir. Ular qisqa muddatli va uzoq muddatli bo‘lishi mumkin.

Qisqa muddatli choralar:

• Likvidlikni oshirish uchun markaziy bank tomonidan moliyaviy tizimga mablag‘ quyilishi;

• Soliq kechikmalari yoki imtiyozlar orqali biznesni qo‘llab-quvvatlash;

• Aholining daromadlarini saqlab qolish uchun ijtimoiy to‘lovlar va subsidiyalar berish.

---

[39] Kang L. The future development of credit derivatives in china from the view of financial crisis //2009 International Conference on Business Intelligence and Financial Engineering. – IEEE, 2009. – C. 799-802.

Uzoq muddatli choralar:

• Moliyaviy tizimni isloh qilish;

• Bank sektori uchun kapitalni oshirish va ishonchni tiklash;

• Tashqi savdo va investitsiya muhitini yaxshilash.

Inqiroz sharoitida iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash uchun quyidagi yondashuvlar qo'llaniladi:

• Pul-kredit siyosati:

- Foiz stavkalarini pasaytirish orqali kreditlashni rag'batlantirish;
- Markaziy bank tomonidan obligatsiyalarni sotib olish (quantitative easing);
- Valyuta intervensiyalari.

• "Fiskal siyosat:

- Davlat xarajatlarini oshirish orqali iqtisodiy faollikni qo'llab-quvvatlash;
- Soliq imtiyozlari va daromad solig'ini kamaytirish;
- Infratuzilma loyihalarini"[40] moliyalashtirish orqali ish o'rinlari yaratish.

• Bank tizimini mustahkamlash:

- Banklar kapitalining qayta kapitalizatsiyasi;
- Problemali aktivlarni balansdan chiqarish (bad bank konsepti);
- Depozitlar sug'urtasini kengaytirish.

Inqirozga qarshi choralar bo'yicha turli mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar tomonidan qo'llangan strategiyalar quyidagilar:

• AQSh (2008 yildagi inqiroz) – TARP dasturi orqali banklar va avtomobil sanoatini qutqarish, Federal rezerv tizimining QE dasturi;

• Yevropa Ittifoqi – banklarning barqarorligini ta'minlash uchun ESM fondi tashkil etildi;

• Xitoy – yirik infratuzilmaviy loyihalar orqali iqtisodiy faollikni rag'batlantirdi;

• Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ) – muammoga duch kelgan mamlakatlarga moliyaviy yordam ko'rsatdi, masalan, Gretsiya, Ukraina.

Ushbu tajribalar inqirozga qarshi strategiyalarni har bir davlatning

[40] Юденков Ю., Тысячникова Н. Стратегическое планирование в коммерческих банках: концепция, организация, методология. – Litres, 2022.

o‘ziga xos iqtisodiy modeliga moslashtirish lozimligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston ham global inqirozlar sharoitida o‘zining moslashuvchan iqtisodiy siyosatini ishlab chiqmoqda. Pandemiya davrida quyidagi choralar amalga oshirildi:

• Markaziy bank tomonidan asosiy stavkaning pasaytirilishi;
• Kredit ta’tili va subsidiya mexanizmlarining joriy etilishi;
• «Inqirozga qarshi jamg‘arma» tashkil etilib, kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlash;
• Davlat budjeti xarajatlarining optimallashtirilishi.

Kelgusida davlat investitsiyalari samaradorligini oshirish, fiskal muvozanatni saqlash, tashqi qarzning optimal darajasini ta’minlash orqali inqirozlarga chidamli tizim yaratish maqsadga muvofiqdir.

Moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar doimiy ravishda yuzaga chiqadigan muammolar bo‘lib, ularga qarshi choralar ko‘rish va ularning ta’sirini yumshatish – har bir davlatning iqtisodiy strategiyasida muhim o‘rin egallaydi. Pul-kredit va fiskal siyosatning uyg‘unligi, moliyaviy sektor barqarorligini ta’minlash, aholi daromadlarini qo‘llab-quvvatlash kabi chora-tadbirlar inqirozning salbiy oqibatlarini kamaytirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, kompleks va oldindan rejalashtirilgan choralar orqali iqtisodiy o‘sishni saqlab qolish mumkin.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Bozor riski nima va uning qanday turlari mavjud?
2. Fond bozori riskini boshqarishda qanday strategiyalar qo‘llaniladi?
3. Investitsion portfellarni shakllantirishda fond bozori instrumentlari qanday tanlanadi?
4. Diversifikatsiyaning fond bozori risklarini kamaytirishdagi roli qanday?
5. Qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilish samaradorligi qanday tahlil qilinadi?
6. Moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar qanday holatlarda yuzaga keladi?

7. Fond bozorining inqirozdagi roli qanday bo‘lishi mumkin?
8. Inqirozga qarshi qanday choralar ko‘riladi?
9. Bozor riskini aniqlashda qanday ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi?
10. Aktivlarni to‘g‘ri taqsimlash investitsion xavfni qanday kamaytiradi?

VII BOB. BANKLAR VA ULARNI MUVOFIQLASHTIRUVCHILAR BILAN BOG`LIQ RISKLAR

7.1. Bank risklarining mohiyati va muhim jihatlari.
7.2. Bank faoliyatida risklar vujudga kelish sabablari.
7.3. Banklarda risk darajasining oshib ketish omillari.
7.4. Bank risklarini boshqarish strategiyasi.
7.5. Banklarda risklarning namoyon bo‘lishi va ahamiyati.
7.6. Bank faoliyatidagi potensial tahdidlar.
7.7. Banklarni risklar orqali tartibga solish.
7.8. Banklar boshqaruvi tartibga solish kategoriyalari.
7.9. Banklarning boshqarish tizimidagi moliyaviy harajatlarni tejash.

Tayanch so‘z va iboralar. *Bank risklari; kredit riski; likvidlik riski; operatsion risk; foiz stavkasi riski; valyuta riski; tartibga soluvchi organlar; prudensial nazorat; moliyaviy muvofiqlashtirish; kapital adekvatligi; basel me’yorlari (basel i, ii, iii); riskga asoslangan nazorat; stress-testlash; regulyator siyosati; markaziy bank; komplayens (compliance); bank nazorati; bank auditlari; kapitalni boshqarish; ichki nazorat tizimi.*

7.1-§. Bank risklarining mohiyati, muhim jihatlari va vujudga kelish sabablari.

Risk — bu aniq maqsadlarga erishish yo‘lida amalga oshirilayotgan iqtisodiy faoliyat natijalarining noaniqligini aks ettiruvchi holat bo‘lib, u salbiy oqibatlar, ya’ni ehtimoliy yo‘qotishlar bilan tavsiflanadi. Masalan, tijorat banklari misolida, qarz oluvchilar tomonidan kredit majburiyatlarining bajarmasligi daromadlarning kamayishiga olib kelishi mumkin, shuningdek, kafolat xatlari bo‘yicha majburiy to‘lovlar bank resurslari bazasining qisqarishiga sabab bo‘ladi.

Bank tizimida risklar miqdoriy jihatdan baholanadigan ko‘rsatkichlar sifatida qaraladi, ular ko‘pincha bajarilgan moliyaviy operatsiyalar natijasida yuzaga kelgan zararlar yoki yo‘qotilgan foyda miqdori bilan ifodalanadi. Risk va rentabellik o‘rtasida muhim iqtisodiy

bog‘liqlik mavjud: operatsion faoliyatdagi risk darajasining ortishi, odatda, yuqoriroq foyda olish imkoniyati bilan bog‘liq bo‘ladi. Aksincha, xavfi past bo‘lgan operatsiyalar, odatda, past daromadlilik bilan tavsiflanadi. Shu sababli, banklar risk va foyda o‘rtasidagi optimal muvozanatni topish orqali moliyaviy barqarorlikni saqlashga intiladilar.

Moliya-kredit lug‘atida bank riski “kredit muassalari tomonidan amalga oshiriluvchi bank operasiyalari xarakretidan kelib chiquvchi zarar ko‘rish xavfi”[41] deb qaraladi. Yuqoridagi ta'riflar asosida xulosa qilish mumkinki, risk tushunchasi doimo noaniqlik omili bilan chambarchas bog‘liqdir. Noaniqlik esa, odatda, oldindan aniq prognozlash imkoniyatining mavjud emasligi yoki cheklanganligi bilan xarakterlanadi. Bunday holatlar natijasida yuzaga keladigan voqealar turlicha yo‘nalishga ega bo‘lib, ular nafaqat salbiy, balki ijobiy oqibatlarga ham olib kelishi mumkin.

Xususan, bank faoliyatida risklar turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi: ular bank daromadlarining oshishi yoki kamayishi, resurs bazasining kengayishi yoki qisqarishi, kredit portfelidagi kechiktirilgan yoki to‘lanmagan qarzlar ulushining o‘zgarishi, foiz to‘lovlarining to‘liq yoki qisman undirilmasligi kabi ko‘rsatkichlarda ifodalanadi.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, risk bilan bog‘liq qarorlar uch xil natijani keltirib chiqarishi mumkin:

- ijobiy natija — kutilgan foydaning oshishi;
- salbiy natija — moliyaviy yo‘qotishlarning yuzaga kelishi;
- neytral natija — iqtisodiy holatning o‘zgarishsiz saqlanishi.

Demak, risk — bu faqat xavf-xatar emas, balki muayyan imkoniyatlarni ham o‘z ichiga olgan murakkab hodisadir. Unga ongli yondashuv asosida baho berilishi va strategik qarorlar qabul qilinishi lozim. “Bank tavakkalchiligi – bank faoliyatiga ta'sir qiluvchi iqtisodiy, moliyaviy, ijtimoiy, siyosiy, texnologik ichki va (yoki) tashqi omillarga bog‘liq bo‘lgan holatlar natijasida bank faoliyatiga xos bo‘lgan moliyaviy zararlar ko‘rish va (yoki) bank likvidligi (bankm o‘z majburiyatlarini vaqtida bajarish qobiliyati)ni to‘liq yoki qisman yo‘qotish xavfining

[41] Финансово-кредитный словарь; В 3 т, 2-е изд,, стереотип / гл,ред Н,В,Гаретовский, -М,: Фынансы и статистика, 1994, -С,69

mavjudligi”[42].

“Bank risklari va ularning turlari”[43]

Turlanish belgilari	Risk turlari
Vujudga kelish sohasi bo‘yicha	1. Ichki risklar: – tijorat banklari turi bo‘yicha – mijozlar tarkibi bo‘yicha – bank operasiyalari turi bo‘yicha – balansdan tashqari operasiyalar bo‘yicha – moliyaviy xizmatlarni amalga oshirish bilan bog‘liq operasiyalar bo‘yicha 2. Tashqi risklar: – siyosiy – ijtimoiy – tabiiy
Qamrab olish darajasi bo‘yicha	– makro darajadagi risklar – mego darajadagi risklar – mezo darajadagi risklar – mikro darajadagi risklar
Ta'sir qilish vaqti bo‘yicha	– retrospektiv risklar – joriy risklar – istiqbolli risklar
Passiv operasiyalar bo‘yicha	– diversifikasiya riski – inflasiya riski – jamg‘armalar riski – depozitlar riski – foiz stavkalarining o‘zgarishi riski
Aktiv operasiyalar bo‘yicha	– kredit riski – hisob-kitob risklari – kassa riski – bozor riski – valyuta riski – lizing operasiyalari riski – faktoring riski – investisiya riski

[42] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2011 yil 7 maydagi 14/2-sonli “Tijorat banklarining bank tavakkalchilikllarini boshqarishga nisbatan qo‘yiladigan talablar to‘g’risida”gi Nizomi

[43] Y.Abdullayev, T.Qoraliyevavboshqalar. “Bank ishi”. O‘quv qo‘llanma. T: Iqtisod moliya. 2010. 404-405 b

	– bank portfeli riski – kliring riski – barter riski
Balansdan tashqari operasiyalar bo‘yicha	– bankrotlik riski – balanslashmagan likvidlik riski – foiz riski – foyda ololmaslik riski – suiiste'mol riski yoki iqtisodiy bilim va tashkilotchilik darajasi riski
Moliyaviy xizmatlarni amalga oshirish bo‘yicha	– operasion va texnologik risklar – innovasiya riski – bank xavfsizligi riski va boshqalar

Risk — bu ma'lum bir maqsadga erishish jarayonida yuzaga keladigan noaniqlik bilan bog‘liq bo‘lgan, faoliyat natijasining qoniqarsiz tugashi oqibatida ehtimoliy yo‘qotishlar ehtimolini bildiruvchi holatdir. Bank amaliyotida risklar moliyaviy yo‘qotishlar, daromadlarning kamayishi yoki aktivlar qiymatining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, risk darajasi oshgan sayin, bankning kutilayotgan foydasi ham ortadi. Biroq, risk past bo‘lgan operatsiyalar, odatda, kam daromadli hisoblanadi.

Risk har doim noaniqlik bilan bevosita bog‘liq. Noaniqlik esa oldindan taxminlab bo‘lmaydigan voqealar tufayli yuzaga keladi. Bu voqealar ijobiy (foyda olish), salbiy (zarar ko‘rish) yoki neytral (o‘zgarishsiz) natijalarga olib kelishi mumkin. Bank faoliyatida bunday risklar, masalan, kredit to‘lovlarining kechikishi, foiz stavkalari o‘zgarishi, depozitlar hajmining o‘zgarishi orqali namoyon bo‘ladi.

P.S. Rouz tomonidan ilgari surilgan klassifikatsiyaga ko‘ra, bank risklari quyidagi asosiy turlarga bo‘linadi:

- Kredit riski;
- Foyda olmaslik riski;
- Likvidlik riski;
- Foiz stavkalari riski;
- To‘lovga qodir emaslik riski;
- Bozor riski (raqobat, talab-taklif, inflyatsiya va h.k.).

Shuningdek, ikkinchi darajadagi risklar sifatida quyidagilar keltiriladi:

- Siyosiy risk;
- Valyuta riski;
- Suiste'mol riski.

Risklar quyidagi ikki asosiy turga bo‘linadi:

Sof (obyektiv) risklar — tabiiy ofatlar, ekologik xavflar, transport yoki ayrim tijorat risklari. Ular salbiy yoki nol natijaga olib keladi.

Sun'iy (subyektiv) risklar — inson omiliga bog‘liq bo‘lib, ijobiy natija ehtimolini ham o‘z ichiga oladi. Ular, asosan, bozorni noto‘g‘ri baholash, noto‘liq ma'lumotlar, tajribasizlik yoki noto‘g‘ri strategiyalar natijasida yuzaga keladi.

Tizimli risklar — umumiy iqtisodiy sharoitlar, makroiqtisodiy siyosat va monetar boshqaruv bilan bog‘liq bo‘ladi. Ular butun bank tizimiga ta'sir qiladi.

Tizimsiz (nomuntazam) risklar — alohida bank yoki operatsiyalar darajasida yuzaga keladi. Bular, masalan, kredit riski, likvidlik riski, valyuta riski va boshqalarni o‘z ichiga oladi.

Bank risklari quyidagi darajalarda tahlil qilinadi:

- Past darajadagi risklar
- O‘rtacha darajadagi risklar
- Yuqori darajadagi risklar

Risklar ko‘rsatkichlar, foizlar yoki koeffitsiyentlar yordamida baholanadi. Mamlakatimiz bank tizimida esa aktivlar asosida risk darajalari aniqlanadi.

Ichki risklar — bankning o‘z faoliyati, strategiyasi va mijozlar bilan munosabatlariga bog‘liq. Bu risklar bank rahbariyati, marketing siyosati, operatsion samaradorlikka bevosita ta'sir qiladi.

Tashqi risklar — bank faoliyatidan mustaqil, makromuhit omillari (siyosiy, iqtisodiy, tabiiy, ijtimoiy) bilan bog‘liq. Masalan, urush, tabiiy ofatlar, davlat siyosati o‘zgarishi va boshqalar.

Bank operatsiyalariga ko‘ra risklar quyidagicha tasniflanadi:

a) Balans operatsiyalari riski:

- Aktiv operatsiyalar riski
- Passiv operatsiyalar riski
- Aktiv va passivlar muvozanatini boshqarish riski

b) Balansdan tashqari operatsiyalar riski:
- Berilgan kafolatlar bo‘yicha to‘lov majburiyatlari.

c) Moliyaviy xizmatlar bilan bog‘liq risklar:
- Xizmat ko‘rsatish jarayonidagi xatoliklar, texnologik va inson omillari.

“Bankning aktiv operasiyalari risklari”[44]

Aktiv operasiyalar risklari	Izoh
Kredit riski	– bu risk mijoz tomonidan asosiy qarz summasini va kredit bo‘yicha foizlarni to‘lay olmaslik ehtimoli bo‘lganda yuzaga keladi.
Hisob-kitob risklari	– bu risklar bankning kelishilgan shartnoma bo‘yicha mijozning talabiga binoan hisob-kitoblarni o‘z vaqtida o‘tkaza olmasligi sharoitida yuzaga keladi.
Kassa risklari	– bu risklar bank kassasi orqali o‘tuvchi naqd pullarni saqlanishi bilan bog‘liq xavfli holatlar natijasida yuzaga chiqadi.
Bozor riski	– bu risklar nisbiy bozor narxlari darajasining keskin o‘zgarishi natijasida bank aktivlari haqiqiy qiymatining pasayishini anglatadi. Bu bozor narxlari nomaqbul o‘zgarishi oqibatida ehtimoliy zarar ko‘rilishi tufayli ro‘y beradi.
Valyuta riski	• bu risk valyuta almashtirish kursining o‘zgarishi natijasida chet el valyutasida olib boriladigan operasiyalar bo‘yicha yo‘qotishlar yoki yuqori foyda olish ehtimolini ifodalaydi.
Investisiya riski	• bu risk qimmatli qog‘oz emitentining moliyaviy holati yomonlashishi oqibatida investisiyalar portfelining kamayishi yoki qo‘yilgan mablag‘larni yo‘qotish riskini ifodalaydi.
Lizing operasiyalari	• bu risk ijarachining bankdan olgan mulkidan samarali foydalana olmasligi, shuningdek, shartnomada ko‘rsatilgan

[44] Y.Abdullayev, T.Qoraliyev va boshqalar. “Bank ishi”. O‘quv qo‘llanma. T: Iqtisod moliya. 2010. 410-411 b

bo‘yicha risk	to‘lovni o‘z vaqtida amalga oshira olmasligi natijasida yuzaga keladi.
Faktoring operasiyalari bo‘yicha risk	• bu risk bankning uchinchi shaxsdan sotib olgan qarzdorning majburiyatlari bo‘yicha to‘lovni o‘z vaqtida amalga oshira olmaslik natijasida yuzaga keladi.
Bank portfeli riski	• bu risklar qimmatli qog‘ozlarning ayrim turlari hamda ssudalarning barcha kategoriyalari bo‘yicha zarar ko‘rish ehtimolligi bilan bog‘liq holda yuzaga keladi.

Ma’lumki, banklar o‘z faoliyatida moliyaviy resurslar bilan ta’minlanishning asosiy manbasi sifatida passiv operatsiyalardan foydalanadilar. Aynan ushbu operatsiyalar orqali ular kreditlash, investitsiya va boshqa aktiv operatsiyalarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bunda ustav kapitalini shakllantirish yoki uni ko‘paytirish maqsadida banklar foydaning bir qismini zaxiraga ajratadi, boshqa yuridik subyektlardan moliyaviy resurslar (masalan, qarz mablag‘lari) jalb qiladi yoki aholidan hamda tashkilotlardan depozitlar qabul qiladi. Shunga qaramay, resurslar bazasini shakllantirish bilan bog‘liq bo‘lgan bu jarayon murakkabligi va ko‘p omillarga bog‘liqligi sababli, passiv operatsiyalar banklar uchun muayyan darajadagi moliyaviy xatarlarni, xususan, likvidlik, rentabellik va foiz stavkalari bilan bog‘liq risklarni yuzaga keltiradi.

“Aktivlar va passivlarni boshqarish sifati bilan bog‘liq risklar”[45]

Risk turlari	Izoh
Bankrotlik riski	• bu risk o‘z kapitali va resurslarini yo‘qotish oqibatida o‘z majburiyatlari bo‘yicha to‘lovga layoqasiz bo‘lish va faoliyatni to‘xtatish natijasida vujudga keladigan riskdir.
Balanslashmagan likvidlik riski	• bu risk bankning resurs sifatida jalb qilgan mablag‘lari bilan kreditga bergan mablag‘lari summasi, muddati, foiz stavkasining darajasi bo‘yicha mos kelmasligi tufayli yuzaga keladi.
Foiz riski	• bu risk bankning kreditga bergan mablag‘lari bo‘yicha oladigan foiz stavkasiga nisbatan jalb qilgan resurslari bo‘yicha yuqori stavkalar bilan to‘lashga majbur bo‘lgan holda yuzaga keladi.

[45] Y.Abdullayev, T.Qoraliyev va boshqalar. “Bank ishi”. O‘quv qo‘llanma. T: Iqtisod moliya. 2010. 410-411 b

Foyda ololmaslik riski	• bu risk bankning o‘z resurslarini yo‘qotishi, ulardan samarali foydalana olmasligi natijasida yuzaga keladi.
Suiste'mol riski	• bu risk bank boshqaruvchilari, xodimlari yoki mijozlari o‘z vazifalarini suiiste'mol qilib, shaxsiy manfaatlari yo‘lida amaldagi qonunchilikka, bank faoliyatini tartibga solib turuvchi me'yoriy hujjatlar talablariga zid ravishda faoliyat ko‘rsatishlari natijasida bank katta yo‘qotishlarga uchrashi hatto, inqirozga uchrashi mumkin.
Likvidlik riski	• bu risk bankning o‘z majburiyatlari bo‘yicha o‘z vaqtida pul to‘lashga qobil emasligi bilan bog‘liq bo‘lib, buning oqibatida majburiyatlar oshganda ham qisqa muddatlarda maqbul narxlarda aktivlarni sotishda ham, mablag‘ olish imkoni bo‘lmaganligi sababli zarar ko‘riladi.

”Moliyaviy xizmatlarni amalga oshirish bilan bog‘liq risklar”[46]

Risk turlari	Izoh
Operasion va texnologik risklar	• bu risklar bank texnika-texnologiyasida uchrab turadigan axborot tizimidagi uzilishlar, kompyuter tizimidagi yo‘qotishlar, hujjatlarning yo‘qotilishi, bank xodimlari faoliyatida yo‘l qo‘yilgan xatolar tufayli vujudga keladi.
Innovasiya riski	• bu risk ma'lum bir sabablar tufayli bankning innovasiyaga yo‘llagan mablag‘lari mo‘ljallangan samara bermasa yoki yo‘qotilgan hollarda yuzaga keladi.
Bank xavfsizligi riski	• bu risk bank binosi, undagi mavjud axborot g‘amlamasi, kompyuter tarmoqlarining xavfsizligi bilan bog‘liq omillar ta'sirida yuzaga keladi.

Bank amaliyotida muhim va dolzarb masalalardan biri – bu risklarni aniq va ishonchli baholash masalasidir. Moliyaviy xavf-xatarlarni kompleks tahlil asosida baholash ularning yuzaga kelish ehtimolini oldindan aniqlash, shuningdek, potentsial salbiy oqibatlarning oldini olishga qaratilgan samarali choralarni ishlab chiqish imkonini beradi. Risklarni samarali boshqarish jarayoni ularni aniqlash bosqichidan boshlanadi, bunda har bir risk turining tabiatini anglash va uning amalga oshish ehtimoli hamda keltirishi mumkin bo‘lgan zarar darajasini hisoblash muhim ahamiyat kasb etadi.

[46] Y.Abdullayev, T.Qoraliyev va boshqalar. “Bank ishi”. O‘quv qo‘llanma. T: Iqtisod moliya. 2010. 413 b

7.2-§. Bank faoliyatida risklar vujudga kelish sabablari.

Bank tizimi mamlakat iqtisodiy hayotining ajralmas va muhim qismlaridan biridir. Banklar orqali nafaqat mablag‘larning aylanishi, balki investitsiyalarni jalb qilish, to‘lovlar va kreditlash operatsiyalarining bajarilishi ham ta’minlanadi. Shu bilan birga, banklar faoliyatida yuzaga keladigan noaniqliklar va tavakkalchiliklar ularning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ushbu risklarning kelib chiqish sabablari, ularning manbalari va turlari bank faoliyatini chuqur o‘rganish uchun dolzarb masalalardan biridir.

Bank faoliyatida "risk" deganda kutilgan foyda yoki natijaning amalga oshmasligi, zarar yoki yo‘qotish ehtimoli tushuniladi. Risklar bankning moliyaviy barqarorligi, to‘lovga layoqatliligi, mijozlar bilan ishonchli munosabatlari va bozor imijiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. ”Shuning uchun banklar faoliyatida mavjud risklarni aniqlash, ularni tahlil qilish va ularning oldini olish uchun choralar ishlab chiqish muhim vazifalardan biridir”.

Bank faoliyatida uchraydigan asosiy risklar quyidagilar:

- Kredit riski — mijoz tomonidan o‘z majburiyatlarini bajarmasligi ehtimoli.

- Likvidlik riski — bankning o‘z vaqtida majburiyatlarni bajarolmasligi.

- Foiz riski — foiz stavkalaridagi o‘zgarishlar natijasida bank daromadining ”kamayishi.

- Valyuta riski — chet el valyutalari kurslarining o‘zgarishi bilan bog‘liq yo‘qotishlar.

- Operatsion risk — texnik, insoniy yoki tizimli xatoliklar tufayli yuzaga keladigan risklar”[47].

- Huquqiy risk — qonunchilikdagi o‘zgarishlar yoki noto‘g‘ri huquqiy bitimlar bilan bog‘liq xavflar.

Bank risklarining yuzaga kelishiga quyidagi asosiy sabablarni ko‘rsatish mumkin:

1. Makroiqtisodiy omillar

[47] Парамонов Я. В. Финансовые риски корпораций //Автореф. дисс. насоиск. уч. степ, к. э. н. М. – 2005.

- Inflyatsiyaning ortishi, real daromadlar pasayishi va iqtisodiy o‘sishning susayishi kreditlar bo‘yicha to‘lovlar kechikishiga olib keladi.

- Valyuta kurslarining beqarorligi import va eksport bilan shug‘ullanuvchi mijozlar faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

- Markaziy bank siyosatidagi o‘zgarishlar — stavkalar, majburiy zaxiralar me’yorlari bank likvidligiga bevosita ta’sir qiladi.

2. “Ichki boshqaruv va xodimlar malakasi

- Bank ichida ichki nazorat va audit tizimlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi operatsion risklarning kuchayishiga”[48] olib keladi.

- Xodimlar tomonidan noto‘g‘ri baholash, hujjatlarda xatoliklar yoki firibgarlik holatlari bank faoliyatini izdan chiqarishi mumkin.

- Kredit siyosatining noaniqligi yoki xavfli kreditlar portfelining shakllanishi.

3. Texnologik omillar

- Raqamli transformatsiya davrida banklar IT infratuzilmasiga qaram bo‘lib qolmoqda. Har qanday nosozlik, viruslar, kiberhujumlar yoki ma’lumotlar yo‘qotilishi operatsion faoliyatga katta zarar yetkazishi mumkin.

- Yangi texnologiyalarni joriy qilishdagi xatoliklar bank xizmatlarining sifatini pasaytiradi.

4. Siyosiy va huquqiy omillar

- Qonunchilikdagi tez-tez o‘zgarishlar, nazorat organlari tomonidan talablarning kuchayishi bank faoliyatiga bosim o‘tkazadi.

- Mamlakatdagi siyosiy beqarorlik investorlar va omonatchilarning ishonchiga salbiy ta’sir qiladi.

Misol tariqasida, 2008-yilgi global moliyaviy inqiroz davomida ko‘plab banklar yuqori darajadagi kredit risklari sababli bankrot bo‘lgan. Ayniqsa, AQShda ipoteka kreditlari bo‘yicha to‘lovlar kechikkan, bu esa bank kapitalining kamayishiga olib kelgan.

Yoki O‘zbekistondagi ayrim banklarda kredit siyosati yetarli darajada baholanmagani uchun to‘lovga layoqatsiz mijozlarga katta miqdordagi kreditlar berilgan. Bu esa bank portfeli sifati pasayishiga

---

[48] Пашков, Роман Викторович. Корпоративное управление в банке [Текст] монография. — Москва : Русайнс, 2016. — 301 с..

sabab bo‘lgan.

- Kreditlarni berishdan avval mijozlarni chuqur o‘rganish va baholash tizimini yo‘lga qo‘yish;
- Ichki audit va monitoring tizimini kuchaytirish;
- Raqamli xavfsizlikka alohida e’tibor qaratish;
- Moliyaviy zaxiralarni shakllantirish orqali yo‘qotishlarning oldini olish;
- Xodimlar malakasini oshirish va zamonaviy boshqaruv tamoyillarini joriy etish.

Bank faoliyatida risklar muqarrar bo‘lib, ularni boshqarish samaradorligi bank barqarorligini belgilab beradi. Risklarning kelib chiqish sabablari makroiqtisodiy, texnologik, siyosiy va ichki boshqaruv omillari bilan chambarchas bog‘liq. Har bir bank ushbu omillarni doimiy monitoring qilish, aniqlik va tezkorlik bilan ularga javob berish orqali o‘z moliyaviy xavfsizligini ta’minlashi lozim. Risklar — bu xavf emas, balki ularga tayyor bo‘lish zarurati banklar uchun muvaffaqiyat omili bo‘lib xizmat qiladi.

7.3-§. Banklarda risk darajasining oshib ketish omillari.

Banklar moliyaviy tizimning yuragi hisoblanib, ularning barqaror ishlashi butun mamlakat iqtisodiyoti uchun muhimdir. Shu bilan birga, banklar o‘z faoliyatida turli xildagi moliyaviy, operatsion, bozor va boshqa tavakkalchiliklar bilan yuzma-yuz keladilar. Risklarning mavjudligi bank faoliyatining ajralmas qismi bo‘lsa-da, ularning darajasining ortib borishi bankni barbod bo‘lish xavfiga olib keladi. Aynan shu sababli risk darajasining oshishiga sabab bo‘luvchi omillarni tahlil qilish katta ahamiyatga ega.

1. Makroiqtisodiy omillar

1.1. Inflyatsiya va foiz stavkalarining o‘zgaruvchanligi

Inflyatsiyaning yuqoriligi aholining xarid qobiliyatiga, shuningdek, mijozlarning kredit bo‘yicha qarzlarini o‘z vaqtida qaytarish imkoniyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Foiz stavkalarining tez-tez o‘zgarishi esa bankning daromadlariga salbiy ta’sir etib, foiz risklarini oshiradi.

1.2. Iqtisodiy o‘sish sur’atlarining pasayishi

Mamlakat iqtisodiyotidagi turg‘unlik, sanoat ishlab chiqarishining qisqarishi, ishsizlikning ortishi – bularning barchasi korxonalar va aholi daromadlariga ta’sir qiladi. Bu esa, o‘z navbatida, kredit portfelining sifatsizlanishiga olib keladi.

1.3. Valyuta kurslarining beqarorligi

Banklarda xorijiy valyutada olingan kreditlar yoki depozitlar mavjud bo‘lsa, valyuta kurslaridagi o‘zgarishlar ularning balansiga salbiy ta’sir qiladi. Bu valyuta riskining kuchayishiga sabab bo‘ladi.

2. Ichki boshqaruv omillari

2.1. Noto‘g‘ri strategik qarorlar

Bank rahbariyati tomonidan noto‘g‘ri investitsiyaviy qarorlar, yangi va xavfli yo‘nalishlarga mablag‘ yo‘naltirish, noaniq strategik rejalashtirish risk darajasining oshishiga olib keladi.

2.2. Ichki nazorat va audit tizimining zaifligi

Ichki nazorat tizimining yetarli darajada ishlamasligi yoki audit mexanizmlarining samarasizligi noto‘g‘ri qarorlar qabul qilinishiga, firibgarlik holatlarining ko‘payishiga sabab bo‘ladi.

2.3. Kadrlar malakasining pastligi

Bank xodimlarining malaka darajasi past bo‘lsa, ularning risklarni aniqlash, baholash va oldini olish bo‘yicha imkoniyatlari cheklangan bo‘ladi. Bu esa bank faoliyatida xatoliklar va yo‘qotishlarga olib keladi.

3. Texnologik va operatsion omillar

3.1. Axborot texnologiyalarining eskirganligi

Zamonaviy texnologiyalarning bank tizimida yetarli darajada joriy etilmagani bank operatsiyalarining sekinlashuviga, xatoliklar yuzaga kelishiga va mijozlar noroziligiga olib keladi.

3.2. Kiberxavfsizlikka e’tibor yetarli emasligi

Raqamli bank xizmatlari rivojlanib borar ekan, bank tizimiga bo‘lgan kiberxavf-xatarlar ham ortib bormoqda. Agar bank axborot xavfsizligiga e’tibor bermasa, bu katta moliyaviy zararlar va obro‘ to‘kilishiga olib kelishi mumkin.

3.3. “Operatsion tizimdagi nosozliklar

Bank operatsiyalari to‘g‘ridan-to‘g‘ri texnik tizimlarga bog‘liq.

Dasturiy ta’minotdagi xatoliklar, uzilishlar, noto‘g‘ri ishlovchi algoritmlar bank risklarini oshiradi.

4. Huquqiy va normativ”[49] omillar

4.1. Qonunchilikdagi tez-tez o‘zgarishlar

Banklar faoliyatini tartibga soluvchi qonun va me’yoriy hujjatlarning tez-tez o‘zgarib turishi banklar uchun huquqiy riskni oshiradi. Bu esa ularning moliyaviy holatiga bevosita ta’sir qiladi.

4.2. Regulyatorlar tomonidan qo‘yiladigan talablar

Markaziy bank yoki boshqa nazorat organlari tomonidan qo‘yiladigan yangi talablarga moslashish jarayonida banklar qo‘shimcha xarajatlarga duch keladilar. Ba’zida bu talablar bank faoliyatini cheklashi va daromadlarni qisqartirishi mumkin.

4.3. Huquqiy nizolar va da’volar

Mijozlar, investorlar yoki uchinchi tomonlar bilan yuzaga keladigan huquqiy nizolar bank uchun katta moliyaviy va imijiy risklarni keltirib chiqaradi.

5. Raqobat muhiti

5.1. Bozordagi kuchli raqobat

Bozorda ko‘plab moliyaviy institutlar mavjudligi sababli, mijozlarni jalb qilish uchun banklar riskli shartlarda kreditlar berishga majbur bo‘lishlari mumkin. Bu esa kredit portfelining sifatsizlanishiga olib keladi.

5.2. Yangi texnologik platformalarning paydo bo‘lishi

Fintech kompaniyalar va raqamli platformalar an’anaviy bank xizmatlariga raqobatchi bo‘lib, ularning daromad bazasini qisqartiradi. Banklar esa innovatsiyalarga katta sarmoya kiritishga majbur bo‘ladilar, bu esa moliyaviy xavf tug‘diradi.

Banklarda risk darajasining oshib ketishiga olib keluvchi omillar ko‘p qirrali va kompleks xarakterga ega. Iqtisodiy, texnologik, siyosiy, ichki boshqaruv va tashqi regulyatorlik omillarining har biri bank xavfsizligiga tahdid soladi. Har bir bank o‘zining risk boshqaruv strategiyasini qayta ko‘rib chiqishi, zamonaviy yondashuvlarga tayanishi,

[49] Андреянова Е. В. Развитие региональных кредитных организаций как фактор повышения внутренней конкуренции банковской системы (на примере Республики Татарстан) //Москва. – 2011. – Т. 1. – №. 2.

xodimlarni muntazam o‘qitishi va axborot xavfsizligini ta’minlashi zarur. Aks holda, risk darajasining oshishi bankning moliyaviy barqarorligiga putur yetkazadi va uni inqirozga olib keladi.

7.4-§. Bank risklarini boshqarish strategiyasi.

Bank tizimi faoliyatida eng muhim omillardan biri bu risklarni aniqlash, ularni baholash va samarali boshqarishdan iboratdir. Har qanday moliyaviy muassasa, xususan, banklar, doimo turli shakldagi moliyaviy va operatsion xavf-xatarlarga duch keladilar. Risklar noto‘g‘ri boshqarilganda bankning nafaqat moliyaviy barqarorligi, balki bozordagi ishonchliligi va obro‘-e'tiboriga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

1. Bank faoliyatidagi asosiy risk manbalari. Banklar o‘z faoliyatlarini amalga oshirishda passiv operasiyalar orqali kerakli resurslarni jalb qiladilar. Ustav kapitalini shakllantirish, foyda hisobidan chegirmalar, kreditlar va depozit operasiyalari shular jumlasidandir. Biroq, aynan shu jarayonda, ya‘ni resurs bazasini shakllantirish bosqichida passiv risklar yuzaga keladi.

Banklar resurs yetishmovchiligi, to‘lovga qobiliyatsizlik va moliyaviy faoliyatning to‘xtashi xavfi ostida qolmaslik uchun risklarni oldindan aniqlashi va baholashi lozim. Masalan, kredit so‘rovlarini chuqur tahlil qilmasdan yirik miqdorda kreditlar berilishi, ularning qaytmaslik ehtimolini kuchaytiradi va bu esa bank uchun sezilarli moliyaviy yo‘qotishlarga sabab bo‘lishi mumkin.

2. Bank likvidligi va kapitaliga tahdid soluvchi risklar. Banklar tomonidan jalb qilingan depozit mablag‘larining qaytarilishi yoki kreditlash faoliyati uchun yetarli likvid mablag‘lar mavjud emasligi holati "muvozanatlanmagan likvidlik riski" deb ataladi. Bu holatda banklar yuqori foiz stavkalari evaziga qo‘shimcha mablag‘ jalb qilishga majbur bo‘ladilar. Natijada esa bank daromadining kamayishi, kapital salohiyatining susayishi va mijozlar ishonchining pasayishi kuzatiladi.

3. Bank risklarini boshqarishning mazmuni va ahamiyati. Riskni boshqarish bank faoliyatida to‘liq yo‘q qilish emas, balki ularning ehtimolini kamaytirish, salbiy ta‘sirini minimallashtirish va ularni oldindan prognozlashni anglatadi. Risklarni boshqarish:

- ehtimoliy tahdidlarni aniqlash;
- ularning moliyaviy oqibatlarini baholash;
- oldini olish va yumshatish choralarini ishlab chiqish;
- noxush holatlar yuz berganda kompensatsiya mexanizmlarini ishga solishni o‘z ichiga oladi.

4. Bank risklarini boshqarish tamoyillari. Risklarni samarali boshqarish quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- o‘z kapitalidan ortiq riskka bormaslik;
- daromad salohiyati past bo‘lgan operatsiyalarda yuqori riskka yo‘l qo‘ymaslik;
- yirik kreditlar berishda konsentratsiya xavfini cheklash;
- bir qarz oluvchiga beriladigan kredit miqdorini bank kapitalining 10 foizidan oshirmaslik;
- blankali (ta'minotsiz) kreditlar bo‘yicha riskni 5 foiz darajasida cheklash.

5. Risklarni segmentlash va turlari bo‘yicha baholash. Bank faoliyatida risklarni quyidagi asosiy turlar bo‘yicha segmentlash maqsadga muvofiq:

- Depozitlar riski: depozit bazasining kamayishi yoki qimmatlashuvi;
- Kredit riski: qarzdorlar tomonidan moliyaviy majburiyatlarning bajarmasligi;
- Foiz riski: bozor foiz stavkalaridagi o‘zgarishlar;
- Valyuta riski: valyuta kurslarining o‘zgarishi natijasida yuzaga keluvchi zararlar;
- Bozor riski: qimmatli qog‘ozlar narxlarining pasayishi;
- Yangi faoliyat turi riski: yangi moliyaviy instrumentlar bilan bog‘liq tahdidlar.

6. Ixtisoslashgan banklar va kredit riskining cheklanishi. O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan banklarning aksariyati ma‘lum bir soha bo‘yicha ixtisoslashgan. Sh.Abdullaeva fikriga ko‘ra, bitta soha doirasida beriladigan kreditlar miqdori bankning umumiy kredit portfelining 35 foizidan oshmasligi lozim. Bu amaliy yondashuv kredit

riskini diversifikatsiya qilish orqali kamaytirishga xizmat qiladi.

7. Risklarni boshqarish vositalari. Bank risklarini boshqarishda quyidagi choralar muhim o‘rin tutadi:

- umumiy va maxsus zaxira fondlarini shakllantirish;
- zararni hisobdan chiqarish va moliyaviy hisobotlarga o‘z aksini to‘liq kiritish;
- kredit foiz stavkalarini vaqtincha to‘xtatish yoki qayta ko‘rib chiqish.

Banklar o‘z faoliyatlarida risklarni to‘g‘ri aniqlash, baholash va boshqarish orqali nafaqat o‘z barqarorligini ta'minlaydilar, balki mijozlar va investorlar ishonchini mustahkamlashga erishadilar. Shunday ekan, har bir moliyaviy institut riskni tahdid emas, balki strategik boshqaruv vositasi sifatida ko‘rib chiqishi lozim.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar turli xil moliyaviy xatarlar, xususan, foiz stavkalarining o‘zgarishiga bog‘liq risklarga duch keladi. Ayniqsa, foiz riski bank faoliyati uchun muhim omillardan biri bo‘lib, u bozor sharoitlaridagi o‘zgarishlarga sezgir bo‘lgan daromad va xarajatlar o‘rtasidagi tafovutni shakllantiradi.

Foiz riski – bu foiz stavkalaridagi tebranishlar natijasida bank daromadining kamayish ehtimolidir. Bank kredit va depozit shartnomalarini tuzishda bozor sharoitlarini inobatga olmaslik natijasida yo‘qotishlarga uchrashi mumkin. Masalan, ilgari jalb qilingan resurslar qiymati yuqori bo‘lsa, ammo aktiv operatsiyalar bozor stavkalari past bo‘lgan davrda amalga oshirilsa, bank zarar ko‘rishi ehtimoli ortadi.

Foiz riskini boshqarishning asosiy vazifasi – foiz stavkalarining o‘zgarishidan bank rentabelligiga tushadigan salbiy ta’sirni kamaytirishdir. Ushbu risk bank uchun ikki tomonlama ta’sirga ega bo‘lib, u nafaqat zarar, balki qo‘shimcha foyda manbai ham bo‘lishi mumkin. Shuning uchun foiz riskini hisoblash va tahlil qilish bank strategiyasining ajralmas qismidir.

Risklarni boshqarish usullari.

Diversifikasiya siyosatini o‘tkazish;

Depozit sertifikatlarini joriy qilish;

O‘zgaruvchan, suzib yuruvchi foiz stavkalari asosida kredit berish;

Kreditlarni va depozitlarni sug‘urtalash;

Garov asosida kreditlarni kengaytirish;

Banklarning hisobga olish operasiyalarini kengaytirish;

Yirik kreditlarni faqat konsorsional asosda berish (banklararo bitimlarga asosan risklarni taqsimlash);

Real shaxsiy kafolatlar asosida kreditlashni qo‘llash;

Tashqi risklar (tarmoq, tarmoqlararo, mintaqaviy va boshq.)ni hisobga olish;

Bank mijozining moliyaviy ahvolini muntazam nazorat qilib borish, to‘lovga layoqatliligi, reytingini baholab borish;

Risklarni boshqarishda e'tiborga olish zarur bo‘lgan tamoyillar va talablarga rioya qilish;

Risklarni aniqlash usullari va ularning natijalarini risklarni boshqarishda keng qo‘llash va h.k.

Foiz riskining ta’sirini baholashda quyidagi ikki asosiy yondashuv qo‘llaniladi:

- GAP tahlil (taqsimot tafovuti usuli): Aktiv va passivlarning foiz stavkalariga sezgirlik darajasi tahlil qilinadi.
- Davomiylik tahlili (duration): Foiz stavkalarining o‘zgarishi portfel qiymatiga qanday ta’sir qilishini aniqlash imkonini beradi.

Bank foiz riskini boshqarishda ikki asosiy strategiyadan foydalanishi mumkin:

1. Bozor stavkalarining dinamikasini prognoz qilish.
2. Prognoz natijalariga ko‘ra bank portfeli tarkibini qayta ko‘rib chiqish.

Agar bozor stavkalari beqaror va bashorat qilib bo‘lmaydigan bo‘lsa, bank "mudofaa strategiyasi"ni tanlashi mumkin. Bu passiv yondashuv emas, balki barqaror va puxta o‘ylangan boshqaruv mexanizmini anglatadi.

Banklar foiz riskini quyidagi moliyaviy vositalar orqali minimallashtiradi:

1. **Sug‘urta qilish:** Foiz riski tegishli sug‘urta tashkilotlariga o‘tkaziladi.
2. **Suzuvchi foiz stavkali kreditlar:** Bozor sharoitlariga mos ravishda stavkalarni o‘zgartirish imkonini beradi.
3. **Forvard bitimlari:** Oldindan kelishilgan shartlarda kredit ajratilishi bankni bozor tebranishlaridan himoya qiladi.
4. **Foizli fyucherslar:** Bozor stavkalaridagi o‘zgarishlardan himoyalovchi moliyaviy instrument.
5. **Opsionlar:** Belgilangan muddat ichida ma’lum stavkada qarz olish yoki berish huquqini ta’minlaydi.
6. **Svoplar:** Banklar o‘rtasida turli shartlardagi kreditlar bo‘yicha foiz to‘lovlarini almashtirish orqali riskni kamaytiradi.

Banklar nafaqat foiz, balki boshqa turdagi bozor risklarini ham quyidagi usullar yordamida cheklaydi:

Fyuchers shartnomalari: Qimmatli qog‘ozlarni oldindan belgilangan narxda sotish yoki sotib olish huquqini beradi.

Fond opsionlari: Aksiyalar va boshqa moliyaviy aktivlarni kelishilgan muddatda sotish yoki olish imkonini yaratadi.

Diversifikatsiya: Investitsiya portfelini turli aktivlar bo‘yicha taqsimlash orqali risklarni muvozanatlash.

Bank faoliyatida foiz stavkalarining o‘zgarishiga bog‘liq risklar – boshqaruv tizimining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Ularni aniqlash, tahlil qilish va samarali boshqarish bankning moliyaviy barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Risklarni boshqarish vositalarining to‘g‘ri qo‘llanilishi bankning uzoq muddatli strategik muvaffaqiyatining kalitidir.

7.5-§. Banklarda risklarning namoyon bo‘lishi va ahamiyati.

Bank tizimi har bir mamlakat iqtisodiyotining barqaror ishlashida muhim o‘rin egallaydi. Banklar nafaqat moliyaviy resurslarni muomalaga kiritadi, balki investitsion faollik, to‘lovlar tizimi, kreditlash jarayonlarini ham amalga oshiradi. Shu bilan birga, banklar faoliyatida doimo tavakkalchilik mavjud bo‘lib, bu risklar bank barqarorligiga va umumiy moliyaviy tizimga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bank risklari ularning harakatlari natijasida yoki tashqi omillar ta’sirida yuzaga keladi.

Kredit riski – bu bank mijozlariga berilgan qarz mablag‘larining o‘z vaqtida va to‘liq qaytarilmaslik xavfidir. Kredit riski ko‘pincha mijozning moliyaviy holatining yomonlashuvi, noto‘g‘ri baholash, ta’minot yetishmasligi yoki iqtisodiy sharoitlarning o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Ayrim banklar korxonalarga yirik miqdordagi kreditlar bergan va bu korxonalar iqtisodiy inqiroz sababli bankrot bo‘lgan. Natijada, kreditlar qaytmagan va banklar zarar ko‘rgan.

Likvidlik riski. Bank o‘zining qisqa muddatli majburiyatlarini bajarolmasligi ehtimoli. Mijozlarning katta miqdorda pul yechib olishga bo‘lgan talabi yoki likvid aktivlarning yetishmasligi bu riskni keltirib chiqaradi.

Foiz stavkalari riski. Bozor foiz stavkalarining o‘zgarishi bankning daromad va xarajatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, foiz stavkalari ortganda, bank tomonidan berilgan kreditlar bo‘yicha to‘lovlar kamayib ketadi.

Valyuta riski. Bu chet el valyutalari bilan bog‘liq operatsiyalar natijasida yuzaga keladigan zarar ehtimolidir. Valyuta kurslarining keskin o‘zgarishi bank balansiga salbiy ta’sir qiladi. Xalqaro operatsiyalarda qatnashayotgan bank xorijiy valyutada o‘z aktivlarini saqlagan. Milliy valyuta qadrsizlangach, bank aktivlari qiymati kamaygan.

“Operatsion risk. Bank ichki jarayonlaridagi xatoliklar, xodimlarning noto‘g‘ri harakatlari, texnik nosozliklar yoki tashqi tahdidlar natijasida yuzaga keladigan yo‘qotishlar”. Ular kiberhujumlar, noto‘g‘ri kodlash, noto‘liq hujjatlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Texnik tizimdagi xatolik sababli mijozlar hisob raqamlaridan noto‘g‘ri

mablag‘lar yechilgan. Bu holat bank obro‘siga putur yetkazib, mijozlar ishonchini kamaytirgan.

Yuridik va regulyativ risklar. Qonunchilikdagi o‘zgarishlar, yangi talablar, yuridik nizolar yoki litsenziyaviy cheklovlar tufayli yuzaga keladigan xavflar. Bu bank faoliyatini to‘xtatishga qadar olib kelishi mumkin.

Risklarni aniqlash va boshqarish bank barqarorligining asosiy omillaridan biridir. Risklar nazoratsiz qoldirilsa, bank moliyaviy qiyinchiliklarga duch keladi.

Risklarni samarali boshqara olgan banklar mijozlar oldida ishonchli ko‘rinadi. Bu esa yangi mijozlarni jalb qilish va mavjud mijozlarni saqlab qolishda muhim ahamiyatga ega.

Risklarni boshqarish tizimi mukammal bo‘lgan banklar bozordagi o‘zgarishlarga tez moslasha oladi, bu esa ularni raqobatbardosh qiladi.

Bankning risklarga yondashuvi Markaziy bank va boshqa nazorat organlari nazarida muhim omil hisoblanadi. Riskni to‘g‘ri baholagan banklarga nisbatan regulyativ ishonch ortadi.

Risklarni boshqarish darajasi bankning moliyaviy foydaliligi va uzoq muddatli rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Yaxshi boshqarilgan risk — bu imkoniyatga aylangan xavfdir.

Banklarda risklarning namoyon bo‘lishi ularning faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Kredit riski, likvidlik, foiz stavkasi, valyuta, operatsion va yuridik risklar bank faoliyatining eng muhim va xavfli jihatlaridan hisoblanadi. Ularni aniqlash, baholash va boshqarish jarayonlari orqali banklar moliyaviy barqarorlikni ta’minlay oladilar. Risklarning ahamiyati ularning oqibatlarida emas, balki ularga tayyorlik darajasida aks etadi. Shu bois har bir bank o‘z risk boshqaruv strategiyasini muntazam ravishda yangilab, zamonaviy metodologiyalarga asoslanishi lozim.

7.6-§. Bank faoliyatidagi potensial tahdidlar.

Banklar zamonaviy iqtisodiy tizimda moliyaviy vositachilar sifatida muhim rol o‘ynaydi. Ular orqali resurslar qayta taqsimlanadi, aholi va korxonalar o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlar amalga oshiriladi,

jamg‘armalar investitsiyalarga aylantiriladi. Biroq ushbu murakkab moliyaviy tizim o‘z ichiga turli xildagi potensial tahdidlarni ham oladi. Tahdidlar bank faoliyatining har bir bosqichida yuzaga kelishi mumkin: strategik rejalashtirishdan tortib to kundalik operatsiyalargacha. Ular bankning moliyaviy barqarorligi, mijozlar ishonchi va umumiy iqtisodiy muvozanatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

1. Strategik va siyosiy tahdidlar

1.1. Strategik rejalashtirishdagi xatolar. Bank tomonidan noto‘g‘ri tanlangan strategik yo‘nalishlar (masalan, xavfli sohalarga investitsiyalar, bozorga noto‘g‘ri kirish va boshqalar) uzoq muddatli yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin. Bu xatolar bozor ehtiyojlarini noto‘g‘ri tahlil qilish yoki raqobatni baholay olmaslik natijasida yuzaga keladi.

1.2. Siyosiy beqarorlik. Mamlakatdagi siyosiy beqarorlik, qonunchilikdagi tez-tez o‘zgarishlar, moliyaviy institutlarga nisbatan ishonchsizlik tahdidlar sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holatlar xorijiy investorlar oqimini kamaytiradi va bank sektorining rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi.

2. Iqtisodiy va bozor tahdidlar

2.1. Makroiqtisodiy beqarorlik. Inflyatsiyaning oshishi, milliy valyutaning qadrsizlanishi, iqtisodiy o‘sish sur’atlarining pasayishi banklar oldida yangi tahdidlarni yuzaga keltiradi. Bu kredit portfeli sifatsizlanishiga, mijozlar daromadining kamayishiga olib keladi.

2.2. Bozor muvozanatining buzilishi. Banklar o‘rtasidagi raqobat keskinlashganda, foyda olish imkoniyatlari kamayadi. Bu banklarni tavakkal darajasi yuqori bo‘lgan operatsiyalarga jalb qiladi. Bozordagi soxta raqobat (demping narxlar, nohalol reklama) ham bank obro‘siga putur yetkazadi.

2.3. Aktivlar narxining keskin o‘zgarishi. Ko‘chmas mulk, qimmatli qog‘ozlar yoki boshqa investitsion aktivlar narxining beqarorligi bank balansida katta yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin. Aktivlar bahosining tushib ketishi bank kapitalini kamaytiradi.

3. Moliyaviy va kredit tahdidlar

3.1. Kredit riskining kuchayishi. Bank tomonidan berilgan kreditlar mijozlar tomonidan o‘z vaqtida qaytarilmasa, bu kredit riskini oshiradi.

Ayniqsa, yirik korxonalarga berilgan kreditlar bank uchun katta tahdid hisoblanadi.

3.2. To‘lovga layoqatli bo‘lmagan mijozlar. Demografik o‘zgarishlar, ish bilan ta’minlanishdagi muammolar, iqtisodiy qiyinchiliklar mijozlarning to‘lov imkoniyatiga ta’sir qiladi. Natijada bank balansida “muammoli kreditlar” salmog‘i ortadi.

3.3. Moliyaviy firibgarliklar. Soxta hujjatlar asosida kredit olish, ichki xodimlar ishtirokidagi moliyaviy jinoyatlar, raqamlar manipulyatsiyasi – bularning barchasi banklar uchun katta xavf tug‘diradi.

4. Texnologik va axborot tahdidlari

4.1. Kiberhujumlar va texnik nosozliklar. Zamonaviy banklar faoliyatida axborot texnologiyalari hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Biroq bu jarayonlar kiberhujumlar, viruslar, dasturiy xatoliklar va texnik uzilishlarga duchor bo‘lishi mumkin. Bu tahdidlar mijozlar ma’lumotlari va bank operatsiyalarining xavfsizligiga putur yetkazadi.

4.2. Ma’lumotlar bazasi bilan bog‘liq xatoliklar. Ma’lumotlar bazasining noto‘g‘ri yuritilishi, zahira nusxalarining yetarli emasligi, shaxsiy ma’lumotlarning himoyasizligi bank uchun ishonch muammosini keltirib chiqaradi.

4.3. Raqamli texnologiyalarga moslashuvdagi kechikish. Yangi texnologiyalarni joriy etishda sustkashlik bank xizmatlarining raqobatbardoshligini pasaytiradi. Bu esa bozorda o‘z o‘rnini yo‘qotishiga olib keladi.

5. Huquqiy va regulyativ tahdidlar

5.1. Nazorat organlarining qattiq talablari. Markaziy bank yoki boshqa moliyaviy nazorat organlari tomonidan qo‘yiladigan qattiq cheklovlar bank faoliyatini cheklashi mumkin. Bu kredit siyosatini o‘zgartirish, kapital talablarini oshirish kabi cheklovlarni o‘z ichiga oladi.

5.2. Litsenziyani yo‘qotish tahdidi. Moliyaviy qoidabuzarliklar, qonunbuzarliklar yoki auditda aniqlangan jiddiy kamchiliklar bank litsenziyasining bekor qilinishiga olib kelishi mumkin.

5.3. Yuridik da’volar. Mijozlar, investorlar, davlat organlari bilan yuzaga keladigan sud jarayonlari moliyaviy resurslarning muzlatilishiga

yoki imijga zarar yetkazilishiga sabab bo‘ladi.

Bank faoliyatida mavjud bo‘lgan potensial tahdidlar ko‘plab manbalardan kelib chiqadi: strategik, iqtisodiy, texnologik, moliyaviy va huquqiy. Har bir tahdid bank barqarorligiga va mijozlar ishonchiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun har bir bank ushbu tahdidlarni aniqlash, baholash va boshqarish bo‘yicha zamonaviy tizimlarni joriy etishi, xavf-xatarlarni minimallashtiruvchi mexanizmlarni ishlab chiqishi lozim. Potensial tahdidlar to‘g‘ri boshqarilsa, ular bank uchun yangi imkoniyatlarga aylanishi mumkin.

7.7-§. Banklarni risklar orqali tartibga solish.

Bank tizimi har qanday iqtisodiyotning asosiy tayanchlaridan biri bo‘lib, uning barqaror ishlashi moliyaviy xavfsizlikni ta’minlaydi. Shu sababli banklar faoliyati qat’iy tartibga solinadi. Ushbu tartibga solish tizimi ichida risklar asosiy omillardan biri sifatida qaraladi. Risklar orqali tartibga solish deganda, banklarning duch keladigan moliyaviy, kredit, bozor va boshqa tavakkalchiliklarni aniqlash, baholash va ularni boshqarish orqali ularning faoliyatini nazorat qilish tushuniladi.

Moliyaviy tizim barqarorligini ta’minlash. Agar banklar o‘z risklarini to‘g‘ri boshqara olmasalar, ularning moliyaviy ahvoli yomonlashadi. Bu esa butun moliyaviy tizimga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois markaziy banklar va nazorat organlari banklar faoliyatini risklar asosida tartibga soladi.

“Mijozlar manfaatlarini himoya qilish. Banklar omonatchilar mablag‘larini boshqaradi. Risklarning noto‘g‘ri boshqarilishi mijozlarning mablag‘larini xavf ostiga qo‘yadi. Risk asosidagi”[50] tartibga solish esa mijozlar huquqlarini himoya qilishda muhim vosita hisoblanadi.

Banklarning raqobatbardoshligini ta’minlash. Risklar orqali samarali boshqarilayotgan banklar iqtisodiy o‘zgarishlarga tez moslashadi va raqobatbardosh bo‘lib qoladi.

Riskga asoslangan yondashuv. Barcha banklar uchun yagona

[50] Khusainova E. A., Timergazizova E. R., Serkina N. A. Financial Engineering as an Enterprise Management Tool //2025 7th International Youth Conference on Radio Electronics, Electrical and Power Engineering (REEPE). – IEEE, 2025. – C. 1-5.

standart emas, balki har bir bankning o‘ziga xos risk darajasiga qarab individual talablar qo‘yiladi. Masalan, yirik va yuqori xavfga ega banklar uchun kapital yetarliligi talablari kuchaytiriladi.

“Profilaktik nazorat. Risklarni erta bosqichda aniqlash va ularni oldini olishga yo‘naltirilgan yondashuv. Bu doimiy monitoring, audit, stress-testlar va boshqa” vositalar orqali amalga oshiriladi.

Shaffoflik va hisobdorlik. Banklar o‘z risklari va ularni boshqarish mexanizmlari haqida regulyatorlarga aniq va to‘liq ma’lumot taqdim etishga majbur. Bu orqali nazorat organlari o‘z vaqtida aralashib, zarur choralarni ko‘rishlari mumkin bo‘ladi.

Kapitalga qo‘yiladigan talablar. Banklar o‘z risklariga qarab yetarli miqdorda kapitalga ega bo‘lishi kerak. Bu Basal me’yorlari orqali belgilanadi. Masalan, Basal III talablariga ko‘ra, banklar “kapital yetarliligi ko‘rsatkichi”ni ma’lum darajada saqlashi zarur.

Likvidlik talablarini belgilash. Banklar qisqa muddatli majburiyatlarini bajara olishini ta’minlash maqsadida ularga nisbatan likvid aktivlar hajmi bo‘yicha talablar qo‘yiladi. Bu likvidlik riskini kamaytiradi.

Stress-testlar. Stress-testlar banklarning salbiy iqtisodiy sharoitlarga qanday munosabat bildirishini aniqlashga yordam beradi. Markaziy banklar banklar tomonidan doimiy ravishda ushbu testlarni o‘tkazishni talab qiladi.

Ichki risk boshqaruvi tizimlariga qo‘yiladigan talablar. Banklar o‘z ichki risk boshqaruv tizimlariga ega bo‘lishi va ularni samarali ishlatishi kerak. Bu tizimlar kredit, bozor, operatsion va boshqa risklarni aniqlab, ularni kamaytirish bo‘yicha choralarni belgilaydi.

Ma’lumotlarni oshkor qilish. Banklar o‘zlarining moliyaviy holati, risk darajasi va risklarni boshqarish strategiyalari haqida muntazam ravishda jamoatchilikka va regulyatorlarga hisobot berib borishlari shart.

2008-yilgi global moliyaviy inqiroz risklarni yetarlicha baholamaslik va tartibga solishning sustligi sababli yuzaga kelgan. Ayniqsa, AQSh va Yevropa banklarining kapital yetarliligi past bo‘lgani moliyaviy inqirozni kuchaytirgan.

Basel III me’yorlarining joriy etilishi xalqaro standart banklar uchun

yangi risk asosidagi talablarni belgiladi. Unda kapital yetarliligi, likvidlik va moliyaviy qarshilikka barham beruvchi choralar aks ettirilgan.

O‘zbekiston Markaziy banki oxirgi yillarda bank tizimida risk asosida tartibga solish tizimini kuchaytirdi. Yangi reglament va normativlar joriy etilib, banklardan ichki risk boshqaruv tizimlarini kuchaytirish talab qilinmoqda.

“Banklarni risklar orqali tartibga solish ularning barqaror ishlashini, mijozlar manfaatlarining himoya qilinishini va butun moliyaviy tizim xavfsizligini” ta’minlaydi. Ushbu yondashuv banklar faoliyatini yanada shaffof, ishonchli va mas’uliyatli qilishga xizmat qiladi. “Kapitalga bo‘lgan talablar, likvidlik me’yorlari, stress-testlar, ichki audit va risk boshqaruv tizimlari orqali banklar faoliyatida yuzaga keladigan tahdidlar oldindan aniqlanadi va minimallashtiriladi”[51].

7.8-§. Banklar boshqaruvi tartibga solish kategoriyalari.

Bank tizimi – bu moliyaviy resurslarni jamlash, taqsimlash va iqtisodiy muomalaga kiritishda muhim rol o‘ynaydigan kompleks institutlar yig‘indisidir. Banklarning samarali faoliyat yuritishi nafaqat iqtisodiyotning barqarorligini ta’minlaydi, balki fuqarolarning moliyaviy huquq va manfaatlarini ham himoya qiladi. Shu sababli banklar faoliyatining tartibga solinishi davlat va xalqaro moliyaviy institutlar uchun ustuvor masala hisoblanadi. Bank boshqaruvi tizimini tartibga solish bo‘yicha ishlab chiqilgan yondashuvlar banklar faoliyatini aniq, mas’uliyatli va xavfsiz yuritishga xizmat qiladi.

Banklarni tartibga solishning asosiy maqsadlari moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, mijozlar manfaatlarini himoya qilish va kredit tizimining samaradorligini oshirishdan iboratdir. Banklar tomonidan olib borilayotgan faoliyat nazorat ostida bo‘lmasa, bu moliyaviy xavf-xatarlarning kuchayishiga olib keladi. Ayniqsa, to‘lovga layoqatli bo‘lmagan qarzdorlar, noto‘g‘ri investitsiyalar yoki past darajadagi kapital bank tizimiga tahdid tug‘diradi. Shu sababli tartibga solish – bank faoliyatining ajralmas qismi bo‘lib qolmoqda.

---

[51] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – C. 481-484.

Banklarni tartibga solish jarayonida bir nechta asosiy kategoriyalar mavjud. Ularning eng muhimlaridan biri prudensial tartibga solish bo‘lib, u banklarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashga qaratilgan. “Bunday tartibga solish banklardan kapital yetarliligini ta’minlashni, risklarni aniq baholash va samarali boshqarish tizimiga ega bo‘lishni talab etadi. Kapital yetarliligi deganda bank faoliyatining xavf darajasiga mos ravishda zaxira va ustav kapitalining mavjudligi”[52] tushuniladi. Shuningdek, likvidlik talablari, kredit portfeli sifati va risklarni monitoring qilish tizimi ham prudensial yondashuvning tarkibiy qismlaridir.

Normativ tartibga solish esa banklar faoliyatini qonuniy me’yorlar asosida boshqarishni nazarda tutadi. Bu yo‘nalishda minimal ustav kapitali miqdori, foiz stavkalarining maksimal darajasi, omonatlarni sug‘urtalash ko‘lamlari va boshqa cheklovlar belgilanadi. Bunday yondashuv orqali banklar orasida sog‘lom raqobat muhitini yaratish, moliyaviy intizomni saqlash va ishonch muhitini mustahkamlashga erishiladi.

Funksional tartibga solish bank faoliyatining alohida turlari bo‘yicha maxsus talablar joriy etilishini anglatadi. Masalan, chakana bank xizmatlari, investitsion faoliyat yoki valyuta operatsiyalariga nisbatan alohida me’yorlar belgilanadi. Bu esa banklar faoliyatini yanada ixtisoslashtirilgan va samarali yuritishga xizmat qiladi.

Yana bir muhim jihat – bu yuridik va etik tartibga solishdir. Bank xodimlari va rahbarlari etik kodeksga qat’iy amal qilishlari, qonunchilik asosida faoliyat yuritishlari lozim. Bu bilan banklarda korruptsiya, suiiste’mollik va noto‘g‘ri boshqaruv holatlarining oldi olinadi.

Xalqaro miqyosda banklar boshqaruvi bo‘yicha Basel qo‘mitasi muhim rol o‘ynaydi. Basel I, II va III me’yorlari orqali banklar uchun kapital yetarliligi, risklarni hisoblash va moliyaviy xavfsizlikka doir standartlar ishlab chiqilgan. Xalqaro Valyuta Fondi (IMF), Jahon banki va boshqa moliyaviy institutlar ham rivojlanayotgan mamlakatlarda bank tizimini isloh qilish va tartibga solish tizimini mustahkamlash bo‘yicha ko‘mak berib kelmoqda.

[52] Пашков Р.В., Юденков Ю.Н. Корпоративное управление в банке (монография). - "РУСАЙНС", 2016 г.

O‘zbekiston Respublikasida ham banklarni tartibga solish tizimi bosqichma-bosqich xalqaro standartlarga moslashtirilmoqda. “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun asosida barcha banklar faoliyati tartibga solinadi. Markaziy bank tomonidan prudensial me’yorlar, risklar monitoringi va audit tizimlari doimiy ravishda takomillashtirilib borilmoqda. Korporativ boshqaruv tamoyillarini joriy etish orqali banklarning ichki tuzilmasi mustahkamlanmoqda, kuzatuv kengashlari va ichki nazorat organlari faoliyati kuchaytirilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, banklarni tartibga solish kategoriyalari ularning xavfsiz, samarali va shaffof faoliyat yuritishini ta’minlaydi. Prudensial, normativ, funksional va etik tartibga solish yondashuvlari bank tizimining barqarorligi, mijozlar ishonchi va raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. O‘zbekistonda ham ushbu yondashuvlar bosqichma-bosqich joriy qilinmoqda va banklar faoliyatini xalqaro moliyaviy talablar bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qilmoqda.

7.9-§. Banklarning boshqarish tizimidagi moliyaviy harajatlarni tejash.

Bank tizimining samarali faoliyat yuritishi nafaqat daromad olishga qaratilgan, balki ichki boshqaruv xarajatlarini oqilona rejalashtirish va optimallashtirishga ham asoslanadi. “Moliyaviy xarajatlarni tejash – bu bank faoliyatida mablag‘lardan eng kam yo‘qotishlar bilan foydalanish, resurslar samaradorligini oshirish va iqtisodiy samaraga erishish”[53] demakdir. Ayniqsa, bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida banklar o‘z ichki boshqaruv tizimini zamonaviy talablar asosida tashkil etishi, bu boshqaruvning moliyaviy harajatlarini tejashga imkon yaratadi.

Moliyaviy xarajatlarni tejash birinchi navbatda byudjet siyosatini to‘g‘ri yuritish, resurslarni oqilona taqsimlash va ortiqcha harajatlarning oldini olish orqali amalga oshiriladi. Buning uchun banklarda ichki moliyaviy nazorat tizimlari, ichki audit va monitoring mexanizmlari samarali ishlashi lozim. Masalan, ortiqcha xodimlar soni, maqsadsiz

[53] Тысячникова Н.А., Юденков Ю.Н. Стратегическое планирование в коммерческих банках: концепция, организация, методология: учебное пособие. - "КНОРУС: ЦИПСиР", 2013 г.

xarajatlar yoki samarasiz loyihalarga yo‘naltirilgan investitsiyalar bank xarajatlarini keskin oshirib yuboradi.

Banklarning boshqaruv tizimida xarajatlarni kamaytirishning muhim yo‘nalishlaridan biri bu raqamli texnologiyalarni joriy etishdir. Masalan, onlayn bank xizmatlari, masofaviy boshqaruv, mobil ilovalar va avtomatlashtirilgan tizimlar orqali ko‘plab operatsiyalar inson resurslarisiz amalga oshiriladi. Bu esa xodimlar sonini qisqartirish, xizmat ko‘rsatish vaqtini kamaytirish va mijozlarga tezkor xizmat ko‘rsatish imkonini beradi. Raqamlashtirish orqali qog‘oz hujjatlar aylanishi kamayadi, bu esa ofis harajatlarini sezilarli darajada kamaytirishga imkon beradi.

Moliyaviy tejashda energiya va resurslardan foydalanish samaradorligi ham katta rol o‘ynaydi. Elektr energiyasini tejash, isitish va sovitish tizimlarini optimallashtirish, ofis maydonlarini ijaraga olishda byudjet imkoniyatlarini inobatga olish – bular bankning umumiy xarajatlarini kamaytiradi. Shuningdek, xizmat avtomobillaridan foydalanish, kuryerlik xizmatlarini elektron vositalar bilan almashtirish, xizmat safarlarini optimallashtirish orqali ham tejamkorlikka erishish mumkin.

Xarajatlarni kamaytirishning yana bir samarali usuli bu tashqi xizmatlar (outsourcing) tizimidan foydalanishdir. Bank ayrim funksiyalarni – axborot texnologiyalari xizmati, mijozlar qo‘llab-quvvatlash markazi, xavfsizlik xizmatlari va boshqa texnik yordam xizmatlarini tashqi mutaxassislarga topshirib, ichki resurslarni asosiy faoliyat yo‘nalishlariga yo‘naltirishi mumkin.

Ichki audit va tahlil mexanizmlari yordamida doimiy ravishda xarajatlar tarkibi o‘rganilib borilishi lozim. Har bir bo‘lim yoki xizmat turi bo‘yicha sarflangan mablag‘lar tahlil qilinadi, ularning rentabelligi baholanadi. Natijada, samarasiz faoliyat olib borayotgan bo‘linmalar isloh qilinadi yoki birlashtiriladi. Bu orqali nafaqat tejamkorlik, balki sifatli boshqaruv tizimi ham shakllanadi.

Shuningdek, bank xodimlarini moliyaviy savodxonlikka o‘rgatish, iqtisodiy samaradorlik mezonlariga tayangan holda faoliyat yuritishga undash orqali ham ichki xarajatlarni kamaytirish mumkin. Xodimlar

ongida tejamkorlik madaniyatini shakllantirish, har bir xarajat ustidan javobgarlik hissini kuchaytirish samarali boshqaruv muhitini yaratadi.

Moliyaviy harajatlarni tejash – bu faqatgina xarajatlarni qisqartirish emas, balki ularni maqsadga muvofiq rejalashtirish, ichki tartib-intizomni kuchaytirish, zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda har bir so‘mning samaradorligini oshirishdir. Banklar o‘z faoliyatida bu tamoyillarga asoslangan holda harakat qilsalar, ularning moliyaviy ko‘rsatkichlari barqaror bo‘ladi, mijozlar ishonchi ortadi va raqobatbardoshlik darajasi oshadi.

Shunday qilib, bank boshqaruv tizimida moliyaviy harajatlarni tejash ko‘p qirrali yondashuvni talab etadi. Bunga raqamlashtirish, byudjet nazorati, resurslarni tejash, tashqi xizmatlar, audit, xodimlar savodxonligi va samarali boshqaruv strategiyalari kiradi. Bu usullar kompleks ravishda qo‘llanilsa, bankning nafaqat moliyaviy barqarorligi ta’minlanadi, balki uzoq muddatli rivojlanishiga ham poydevor yaratiladi.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Banklar faoliyatida qanday asosiy risklar mavjud?
2. Kredit riski va likvidlik riski o‘rtasidagi farq nimada?
3. Banklardagi risklarni boshqarish uchun qanday vositalar qo‘llaniladi?
4. Foiz stavkasi va valyuta risklari qanday yuzaga keladi?
5. Moliyaviy muvofiqlashtiruvchilar deganda kimlar tushuniladi?
6. Basel me’yorlari bank risklarini boshqarishda qanday rol o‘ynaydi?
7. Stress-testlash nima va banklar uni qanday amalga oshiradi?
8. Markaziy bankning bank risklarini nazorat qilishdagi funksiyalari nimalardan iborat?
9. Banklar uchun prudensial me’yorlar qanday belgilangan?
10. Ichki nazorat va komplayens tizimi bank xavfsizligiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

VIII BOB. KREDIT RISKLARINI BOSHQARISH

8.1. Kredit riski va uning xususiyatlari.
8.2. Kredit riskini baholash.
8.3. Kredit risklarini boshqarishning taktik usullari.
8.4. Davlat yoki bank kafolati.
8.5. Baholash koeffitsiyentlari tizimi.
8.6. Ssuda bo‘yicha yo‘qotishlarni bartaraf etish zaxirasini shakllantirish.
8.7. Kredit derivativlari tushunchasi va ularning turlari.
8.8. Kredit risklarini boshqarishda kredit derivativlarining o‘rni.
8.9. Faktoring xizmati.

Tayanch so‘z va iboralar. *Kredit riski; kreditga layoqatlilik; kredit reytingi;kredit tahlili; riskni baholash; baholash koeffitsiyentlari; zaxira; kafolat (garantiya); davlat kafolati; bank kafolati; kredit derivativlari; kredit defolt svoplari (CDS); kredit riskni transfer qilish; faktoring; kredit portfeli; yo‘qotishlar ehtimoli; kredit siyosati; qarzdorlik darajasi; kredit monitoring; qayta moliyalashtirish.*

8.1-§. Kredit riski va uning xususiyatlari.

Banklar faoliyatining samaradorligini ta'minlashda eng muhim vazifalardan biri – bu kredit risklarini aniqlash, ularning xususiyatlarini baholash va chuqur tahlil qilish orqali bunday xavflarni minimallashtirishdan iborat.

Kredit riski – bu qarz oluvchining kredit shartnomasida belgilangan majburiyatlarni bajarmaslik ehtimoli bilan bog‘liq bo‘lib, u kredit summasining to‘liq yoki qisman qaytarilmasligi hamda foiz to‘lovlarining belgilangan muddatda amalga oshirilmasligi tarzida namoyon bo‘ladi.

Shu boisdan, kredit risklarini boshqarish har qanday tijorat bankining strategik barqarorligi va moliyaviy mustahkamligini ta’minlovchi asosiy vositalardan biri sanaladi. Kredit risklarini aniqlash va ularni samarali boshqarish banklarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun zarur bo‘lgan kompleks yondashuvlar tizimida muhim o‘rin egallaydi.

Kredit riskining dolzarbligi shundaki, u mavjud bo‘lgan sharoitda banklar qarz oluvchining o‘z majburiyatlarini vaqtida bajara olishiga nisbatan ishonchsizlik hissini his qiladi. Aynan kredit operatsiyalari orqali olingan foiz to‘lovlari banklar uchun asosiy daromad manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday ekan, qarz oluvchining o‘z vaqtida asosiy qarz va foizlarni to‘lamasligi bank daromadlarining kamayishiga, bu esa o‘z navbatida bank mablag‘larining kamayishiga va likvidlik muammolariga olib kelishi mumkin.

Natijada, banklar kreditlash jarayonida qarz oluvchining moliyaviy holatini har tomonlama o‘rganib, kredit ajratilishidan oldin hamda ajratilganidan keyingi bosqichlarda kreditdan foydalanish samaradorligini kuzatib borish orqali kredit risklarini kamaytirishga intiladi.Riskni minimallashtirish maqsadida kreditor kredit berishdan oldin riskni aniqlashga harakat qiladi.

Bank faoliyatida kredit risklari alohida o‘rin tutadi va ular kredit operatsiyalari natijasida yuzaga keluvchi yo‘qotishlar bilan bog‘liqdir. Kredit risklari tarkibida quyidagi asosiy risk turlari ajratib ko‘rsatiladi:

Kreditni o‘z vaqtida qaytarmaslik riski – qarz oluvchining kredit shartnomasida belgilangan majburiyatlarni bajarmasligi, ya’ni kredit summasi yoki unga hisoblangan foizlarni belgilangan muddatlarda to‘lamasligi ehtimoli.

Likvidlik riski – kredit va foiz to‘lovlarining vaqtida qaytarilmasligi natijasida bankning erkin likvid mablag‘lari kamayib, moliyaviy barqarorligiga tahdid tug‘ilishi ehtimoli.

Kredit ta’minoti bilan bog‘liq risk – garov yoki boshqa ta’minot vositalarining qiymati ajratilgan kreditni qoplash uchun yetarli bo‘lmasligi. Bu holatda bank kreditning to‘liq qaytarilishini ta’minlay olmaydi.

Qarz oluvchining ishbilarmonlik faoliyati bilan bog‘liq risk – qarz oluvchining xo‘jalik yurituvchi subyekt sifatida ishlab chiqarish, sotish yoki xizmat ko‘rsatish faoliyatida yuzaga keladigan noaniqliklar. Bu risk tashqi omillarga, jumladan soha kon’yunkturasi va iqtisodiy sharoitlarga bog‘liq.

Kapital tuzilmasi bilan bog‘liq risklar – qarz oluvchining moliyaviy barqarorligi va passivlarining tarkibiy tuzilmasi bilan bog‘liq bo‘lib, bu risklar ishbilarmonlik risklari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Bankdagi kredit riskining yuqori yoki past darajada bo‘lishiga quyidagi omillar bevosita ta’sir ko‘rsatadi:

- Kreditlash faoliyatining muayyan sohalarda haddan tashqari markazlashuvi;
- Moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelayotgan mijozlarga xizmat ko‘rsatish ulushining yuqoriligi;
- Innovatsion, yangi yoki noan’anaviy sohalarga yo‘naltirilgan kredit strategiyasi;
- Bank siyosatiga tez-tez va keskin o‘zgartirishlar kiritilishi;
- Yangi va noma’lum mijozlarning ulushining ortishi;
- Qisqa muddatda ko‘plab yangi bank xizmatlarining joriy etilishi;
- Bozor narxining tez o‘zgaruvchan yoki likvidligi past bo‘lgan aktivlarning garov sifatida qabul qilinishi.

Banklar kredit riskini baholashda ko‘pincha quyidagi beshta asosiy mezonga (5C) asoslanadi:

1. *Reputatsiya (Character)* – qarz oluvchining obro‘-e’tibori, avvalgi tajribasi, kreditorlar va mijozlar bilan munosabatlarining ishonchliligi.
2. *Imkoniyatlar (Capacity)* – qarz oluvchining qarzni o‘z vaqtida va to‘liq qaytarish imkoniyati, ya’ni moliyaviy oqimlarni boshqarish salohiyati.
3. *Kapital (Capital)* – qarz oluvchining loyiha xavfini o‘z zimmasiga olishga tayyorligi, o‘z mablag‘lari bilan ishtirok etish darajasi.
4. *Shart-sharoitlar (Conditions)* – qarz oluvchining faoliyati amalga oshiriladigan iqtisodiy muhit: mahalliy, mintaqaviy va milliy iqtisodiyot holati.
5. *Ta’minot (Collateral)* – kredit bo‘yicha taqdim etilgan garov yoki kafillikning qiymati va likvidligi. Garov faqat qo‘shimcha

kafolat sifatida qaraladi, asosiy qaror moliyaviy tahlil asosida qabul qilinadi.

Bank amaliyotida kredit risklarining ortishiga olib keluvchi bir qator omillar mavjud bo‘lib, ularni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- Kredit siyosatining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi;
- Juda agressiv kreditlash strategiyasining olib borilishi;
- Tarmoqlar bo‘yicha diversifikatsiyaning yo‘qligi;
- Ishonch asosida berilgan kreditlarning salmoqli ulushi;
- Insayderlar bilan tuzilgan bitimlarning ortiqligi;
- Bank mutaxassislarining yuridik va moliyaviy tajriba yetishmovchiligi;
- Noto‘g‘ri baholangan yoki realizatsiyasi mushkul garovlarni qabul qilish;
- Mijozlar haqidagi ma’lumotlarning to‘liq bo‘lmasligi;
- Korxona rahbariyatining tez-tez o‘zgarishi;
- Kredit portfelining muayyan bir tarmoqqa haddan tashqari bog‘liqligi;
- Moliyaviy hujjatlarni yuzaki tahlil qilish;
- Mijoz tomonidan so‘ralgan kredit summasining asoslanganligini noto‘g‘ri baholash;
- Kredit muddatlarini noto‘g‘ri belgilash;
- Kredit nazorat mexanizmlarining yetarli darajada tashkil etilmaganligi.

Bugungi kunda kredit risklarini aniqlash, baholash va ularni samarali boshqarish masalasi respublikamizdagi barcha tijorat banklari uchun ustuvor va dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki kredit riskining mavjudligi banklarning moliyaviy barqarorligi, ishonchliligi va foydalilik darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Kredit riskining yuzaga kelishiga quyidagi omillar sabab bo‘lishi mumkin:

a) Mamlakatdagi makro va mikroiqtisodiy ko‘rsatkichlardagi beqarorlik, iqtisodiy qonunchilik va normativ-huquqiy bazadagi tez-tez o‘zgarishlar;

b) Qarz oluvchining faoliyatiga ta’sir qiluvchi tashqi iqtisodiy va siyosiy muhitdagi salbiy o‘zgarishlar natijasida u barqaror pul oqimini shakllantira olmasligi;

v) Kredit ta’minoti sifatida olingan garovning qiymati yoki likvidligi yuzasidan to‘liq ishonchning yo‘qligi;

g) Bank tizimidagi kadrlarning kasbiy bilim va malaka darajasining yetarli emasligi;

d) Qarz oluvchi subyektning jamoatchilik yoki davlat miqyosidagi obro‘sining pasayishi, uning biznes faoliyatidagi noaniqliklar va moliyaviy barqarorlikning izdan chiqishi.

Shuni ta’kidlash joizki, banklar boshqa kreditor subyektlarga nisbatan ancha ehtiyotkor va riskdan himoyalangan bo‘lishi kerak. Sababi, banklar o‘z mablag‘laridan emas, balki jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan vaqtincha saqlovga qo‘yilgan jalb qilingan resurslar asosida faoliyat yuritadilar. Banklar o‘z zimmasiga bu mablag‘larni har qanday vaqtda egalari talabiga binoan qaytarib berish majburiyatini olganligi sababli, kredit siyosatida risklarni hisobga olish hayotiy zaruratdir.

Kredit riskining yuqori darajasi bankni ehtiyotkor kredit siyosatini yuritishga, pul bozoridagi operatsiyalarni konservativ tarzda amalga oshirishga undaydi. Shu bilan birga, kredit risklarini chuqur tahlil qilish nafaqat qarz oluvchining moliyaviy holatini o‘rganish, balki bankning ichki boshqaruv tizimini takomillashtirish va xavfsizlik strategiyasini mustahkamlash uchun muhim axborot manbai hisoblanadi.

Kredit risklarini tahlil qilish va baholash, ularni darajalar bo‘yicha toifalarga ajratish va har bir toifadagi xavflarni minimallashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish bank manfaatlarini himoya qilishda va barqaror rivojlanishni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Xususan, bir soha yoki bir qarz oluvchiga haddan ziyod miqdorda kredit ajratilishi, kredit portfelining diversifikatsiya qilinmaganligi xavfni yanada kuchaytiradi. Shu sababli kreditlar risk darajasiga ko‘ra toifalarga ajratilib, qaysi kredit qo‘yilmalari “normal”, qaysilari esa yuqori xavf zonasida ekani aniqlab borilishi zarur.

Shuni ham unutmaslik kerakki, kredit riskining kuchayishi

ko‘pincha bank likvidligi bilan bog‘liq risklarni, jumladan to‘lovga qobiliyatsizlik riski, bankning ma’muriy va xo‘jalik xarajatlarini qoplay olmaslik riski kabi muammolarni keltirib chiqaradi. Albatta, foiz stavkalari bilan bog‘liq risk mustaqil risk turi sifatida qaralsa-da, u kredit riski va boshqa moliyaviy risklar zanjirini yanada murakkablashtirib boradi.

Tijorat banklari oldida turgan dolzarb muammolardan biri bu – balans ko‘rsatkichlari hamda kredit portfelini chuqur tahlil qilish orqali kredit risklarini samarali boshqarish masalasidir. Kreditlarni turli risk darajalariga ajratish, ularni tizimli tarzda tahlil qilish va kamaytirish strategiyalarini ishlab chiqish, shuningdek bank manfaatlarini himoyalash mexanizmlarini yo‘lga qo‘yish kredit risklarini sezilarli darajada pasaytirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ishlab chiqarish sur’atlari pasaygan tarmoq yoki sohalarda kredit portfeli haddan ziyod to‘planib qolishining oldini olish muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, mashhur xalq naqli – “Hamma tuxumni bitta savatga solma” qoidasi asosida har bir qarz oluvchiga to‘g‘ri keluvchi kredit riskining yuqori chegarasiga qat’iy amal qilish kredit risklarini kamaytirish va muvozanatli portfel shakllantirish imkonini beradi.

8.2-§. Kredit riskini baholash.

Bank tizimida kreditlash faoliyati asosiy daromad manbalaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, kreditlash jarayoni banklar uchun eng yuqori darajadagi tavakkalchilik – kredit riskini yuzaga keltiradi. “Kredit riski bu bank tomonidan ajratilgan kredit mablag‘larining mijozlar tomonidan belgilangan muddatda va to‘liq hajmda qaytarilmasligi ehtimolidir. Ushbu risk bankning likvidligiga, moliyaviy barqarorligiga va umumiy imijiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli kredit riskini baholash bank faoliyatining ajralmas va muhim qismidir”[54].

Kredit riskini baholash bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Dastlab, mijozning moliyaviy holati chuqur tahlil qilinadi. Bunga uning daromad manbalari, mavjud majburiyatlari, aktiv va passivlar balansi,

[54] Азизов У., Каралиев Т., Бобокулов Т. Банковское дело: Учебное пособие. – Т.:«Iqtisod-Moliya», 2018. - 544 с.

soliq va moliyaviy hisobotlari kiradi. Yuridik shaxslar uchun bu hisobotlar tahlili, faoliyat yo‘nalishi, raqobatbardoshlik darajasi va bozor sharoitlari bilan to‘ldiriladi. Jismoniy shaxslar uchun esa ish joyi, daromad doimiyligi va kredit tarixiga e’tibor qaratiladi.

Kredit riskini baholashda mijozning kredit tarixi muhim ahamiyatga ega. Mijoz avvalgi kreditlar bo‘yicha o‘z majburiyatlarini qanday bajargan, to‘lovlarni kechiktirganmi yoki vaqtida to‘lab borganmi – bular kredit skoring tizimi orqali o‘lchanadi. Kredit skoring – bu mijozga ballar asosida tavakkal darajasini beruvchi avtomatlashtirilgan baholash tizimi bo‘lib, u qaror qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ballar qancha past bo‘lsa, kredit riski shuncha yuqori bo‘ladi.

Baholashda ko‘rib chiqiladigan navbatdagi omil bu kreditning maqsadi va muddati hisoblanadi. Qisqa muddatli iste’mol kreditlari bilan uzoq muddatli investitsion kreditlar o‘rtasida risk darajasi farq qiladi. Iste’mol kreditlari odatda daromad hisobidan qaytariladi va iqtisodiy muhitga sezgir bo‘ladi. Uzoq muddatli kreditlar esa ko‘p hollarda garovlar bilan ta’minlanadi, lekin ularning qaytarilish muddati uzoq bo‘lgani sababli iqtisodiy sharoit o‘zgarishlariga ko‘proq ta’sirchan bo‘ladi.

“Ta’minot (garov) kredit riskini kamaytiruvchi muhim vositalardan biridir. Baholash jarayonida ta’minot obyekti – ko‘chmas mulk, avtotransport vositasi, depozit yoki boshqa aktivlar”[55] – o‘z qiymatiga ko‘ra mustahkam va likvid bo‘lishi zarur. Agar mijoz kreditni qaytara olmasa, bank ushbu aktivni realizatsiya qilish orqali yo‘qotishlarini qoplay oladi. Shu sababli garov baholovchilari xolis, mustaqil va professional bo‘lishi lozim.

Kredit riskini baholashda tarmoq va soha xatarlarini ham inobatga olish lozim. Masalan, iqtisodiy inqiroz davrida qurilish, chakana savdo va xizmat ko‘rsatish sohalarida tavakkalchiliklar yuqori bo‘ladi. Banklar ushbu sohalarga kredit berishda konservativ yondashuvni tanlaydi. Aksincha, barqaror va davlat qo‘lloviga ega sohalar – masalan, energetika yoki oziq-ovqat sanoati – nisbatan past riskli deb hisoblanadi.

---

[55] Пашков Р.В., Юденков Ю.Н. Управление рисками и капиталом банка (монография, том второй). - "РУСАЙНС", 2019 г.

Kredit riskini baholashda foydalaniladigan yana bir yondashuv – bu keltirilgan daromad usuli (discounted cash flow method). Ushbu metod mijozning kelajakdagi daromadlarini bugungi kunda qanchalik qiymatli ekanligini aniqlashga xizmat qiladi. Bu yondashuv ko‘pincha yirik va korporativ kreditlar uchun qo‘llaniladi, chunki bu yerda kelajakdagi pul oqimlari asosiy mezon sifatida qaraladi.

Zamonaviy bank amaliyotida kredit riskini baholash uchun turli reyting va modellardan foydalaniladi. Masalan, Z-modellari, Altman koeffitsientlari, Moody’s va S&P reyting agentliklarining baholari, shuningdek, banklarning ichki reyting tizimlari. Har bir model kredit riskini aniqlashda o‘ziga xos yondashuvga ega bo‘lib, turli ko‘rsatkichlar asosida tavakkal darajasini belgilaydi.

Kredit riskini baholash nafaqat kredit ajratishdan oldingi jarayon, balki butun kredit davri mobaynida monitoring olib borish bilan uzviy bog‘liq. Banklar har oy yoki har chorakda mijozlarning moliyaviy ahvolini qayta ko‘rib chiqadi, kechikkan to‘lovlar va moliyaviy ko‘rsatkichlardagi o‘zgarishlar asosida kredit portfeli sifati baholanadi. Shu yo‘l bilan kredit riskini kamaytirish va bank balansining sifati saqlanadi.

Xulosa qilib aytganda, kredit riskini baholash bank faoliyatining eng muhim komponentlaridan biridir. Bu jarayon mijozning moliyaviy holati, to‘lov intizomi, kredit maqsadi, muddati, ta’minoti, faoliyat sohasi va boshqa omillar asosida chuqur tahlil qilishni talab etadi. Baholash natijalari asosida bank kredit qarorini qabul qiladi: kredit ajratiladimi, shartlari qanday bo‘ladi yoki rad qilinadimi. Kredit riskini to‘g‘ri baholash – bu bank faoliyatining xavfsizligi va moliyaviy barqarorligining asosi hisoblanadi.

8.3-§. Kredit risklarini boshqarishning taktik usullari.

Tijorat banklarida muammoli kreditlarning shakllanishiga turli omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ular orasida bankning ichki faoliyati bilan bog‘liq omillar ham, tashqi muhitdan kelib chiqadigan omillar ham mavjud. Jumladan, Amerika tijorat banklari o‘tkazgan tahlillarga ko‘ra, korxona va qarzdorlarning bankrotlik holatiga yuz tutishiga quyidagi

asosiy omillar sabab bo‘ladi:

Boshqaruv tizimining zaifligi – agar korxona yoki firma faoliyati samarali boshqarilmasa, noto‘g‘ri qarorlar va resurslardan noo‘rin foydalanish bankrotlikka olib kelishi mumkin.

Birlamchi kapitalning yetarli darajada shakllanmaganligi – ko‘plab kompaniyalar boshlang‘ich kapitalni to‘g‘ri rejalashtirmaslik yoki noto‘g‘ri baholash oqibatida moliyaviy muammolarga duch kelmoqda.

Ishlab chiqarish va taklif hajmining bozor talabidan oshib ketishi – mahsulotlar ko‘p ishlab chiqarilgan, ammo bozorda ularga nisbatan talab past bo‘lgan holatlarda, tovarlar aylanmasi sekinlashadi va bu kreditlarni qaytarish qobiliyatiga salbiy ta’sir qiladi.

Raqobatning kuchayishi – yangi kompaniyalarning bozorga kirib kelishi raqobat muhitini keskinlashtiradi. Shuning uchun har qanday korxona bozordagi raqobat sharoitlarini chuqur o‘rganib, strategiyasini mos ravishda shakllantirishi lozim.

Makroiqtisodiy sharoitlar – mamlakatdagi iqtisodiy barqarorlik darajasi past bo‘lsa, bu holat korxonalar faoliyatiga bevosita salbiy ta’sir ko‘rsatadi va ularning moliyaviy barqarorligini zaiflashtiradi.

“Xalqaro amaliyotda bank faoliyatida kredit risklarini baholash uchun bir qancha me’yorlar qo‘yilgan. Bular quyidagilardan iborat:

1. Bitta qarzdor uchun risk darajasining maksimal qiymati:

K = (Bitta qarzdorning kreditlar bo‘yicha majburiyatlarining yig‘indisi) / (Bank kapitali) * 100%

Bu ko‘rsatkichning qiymati 25 % dan oshmasligi kerak.

2. Yirik kreditlar me’yori:

K = (Yirik kreditlar yig‘indisining miqdori) / (Bank kapitali) *100%

Bu ko‘rsatkiyaning qiymati o‘z kapitalining 8 barobaridan katta bo‘lmasligi kerak.

2. Xalqaro kreditlarning maksimal miqdori:

K = (bank tomonidan berilgan xalqaro kreditlarning umumiy summasi) / (Bank kapitali) * 100 %

Bu ko‘rsatkichning maksimal qiymati 200 % ga teng".

Bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlarda kredit risklarini boshqarish borasida mavjud muammolar bir qator tizimli va tashkiliy

omillar bilan bog‘liq. Jumladan, quyidagi kamchiliklar tijorat banklarining samarali kredit faoliyatiga to‘sqinlik qilmoqda:

- Kredit siyosatining yetarlicha puxta ishlab chiqilmaganligi;
- Kreditlash sohalarini chuqur va har tomonlama tahlil qila olmaslik;
- Qarzdorlarning moliyaviy holati va to‘lov qobiliyatini etarli darajada o‘rganmaslik;
- Mijozlar bilan aloqa va axborot almashuvining sustligi;
- Kreditlar ustidan muntazam va tizimli nazoratning yetishmasligi;
- Qarzdorlarga oid hujjatlar ustidan nazoratning zaifligi;
- Kredit ajratish jarayonidagi hujjatlarning to‘liq emasligi;
- Kreditlar bo‘yicha zararlarni qoplash uchun mo‘ljallangan rezervlarning noto‘g‘ri shakllantirilganligi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish va kredit risklarini samarali boshqarish uchun tijorat banklari quyidagi chora-tadbirlarni ko‘rishi maqsadga muvofiq:

- Kredit siyosatini aniq, izchil va strategik asosda ishlab chiqish;
- Kredit risklariga oid tezkor va samarali qarorlar qabul qilish mexanizmini joriy etish;
- Qarzdor tomonidan kreditning qaytarilmasligi ehtimolini chuqur tahlil qilish;
- Har bir qarzdor faoliyatini muntazam ravishda monitoring qilish va baholash;
- Muddati o‘tgan va muammoli kreditlar bo‘yicha zaruriy choralarni ko‘rish, jumladan, restrukturizatsiya, da’vo arizalari yoki kompensatsiya mexanizmlarini ishga tushirish.

Banklarning kredit faoliyati ularni boshqa moliyaviy va bank bo‘lmagan institutlardan ajratib turuvchi asosiy mezonlardan biridir. Jahon bank amaliyotida ishonch bilan ta’kidlash mumkinki, tijorat banklari foydasining katta qismi aynan kredit operatsiyalari hisobiga shakllanadi. Shu jihatdan yirik kreditlarning qaytarilmasligi holatlari nafaqat bankning likvidligini izdan chiqaradi, balki uning moliyaviy barqarorligiga jiddiy putur yetkazadi hamda ba’zan to‘liq bankrotlik

holatiga olib kelishi mumkin.

Bank faoliyatini samarali tashkil qilishda kredit risklarini boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, risklarni oldindan aniqlash, ularning darajasi va salbiy ta'sirini tahlil qilish orqali potentsial xavflarni minimallashtirish bugungi bank amaliyotining ajralmas qismidir.

Ta'kidlab o'tilganidek, kredit riski deganda qarz oluvchining kredit shartnomasida belgilangan majburiyatlarni bajarmasligi, ya'ni kredit summasini to'liq yoki qisman qaytarmasligi, shuningdek, unga hisoblangan foizlarni o'z vaqtida to'lamasligi holatlari tushuniladi. Bunday risklar bank uchun moliyaviy yo'qotishlarga olib keladi va kredit portfelining sifati pasayishiga sabab bo'ladi. "Kredit riskini aniqlashda quyidagi formulalardan keng foydalaniladi:

$$K_{r_1} = \frac{H_{bla}}{Ya_{kh} + L_{bm}}$$

$$K_{r_2} = \frac{H_{chk}}{S_{kh} + L_{bm}}$$

Bu yerda:

Kr_1 va Kr_2 – kredit riski darajalari;

Hbla– harakatda bo'lmagan aktivlar;

Yakh– yalpi kredit hajmi;

S_{kh}– sof kredit hajmi;

L_{bm} – lizing bo'yicha majburiyatlar;

Hchk– hisobdan chiqarilgan kreditlar.

Harakatda bo'lmagan aktivlar – 90 kundan kam bo'lmagan va undan ortiq muddat ichida daromad keltiruvchi aktivlar, shu jumladan, kredit qo'yilmalari kiritiladi.

Hisobdan chiqarilgan kreditlar – bankka qaytarilishidan butunlay umid uzilgan va zararlar sifatida hisobdan chiqarilgan kreditlar.

Real kredit riskini aniqlash uchun, yeng avvalo, kredit sarf qilinishi mo'ljallanayotgan loyihani yashashga qobiliyatliligi kafolatlanishi lozim. Agar tahlil natijasida loyihaning kelajagi yaxshi deb topilsa, unda kredit uchun taklif qilinayotgan garovning sifati va bahosi tahlil qilinadi. Garovni tahlil qilish jarayonida risk darajasi aniqlanadi. Chunki

garovning qiymati va hujjatlari muhim rol o‘ynaydi.

Kredit riskining haqiqiy darajasi (K_{rh}) quyidagicha aniqlanadi:

$$K_r = \frac{TMK}{BK}$$

Bu yerda:

K_r – kredit riskining haqiqiy darajasi;

TMK – to‘lanmagan kreditlar;

BK – berilgan kreditlar.

Kredit riskining haqiqiy darajasini aniqlashda risk koeffitsentidan foydalanish mumkin”.

Halokatli risk bank uchun aniq moliyaviy yo‘qotishlarning muqarrarligini anglatadi va, odatda, foydaning kamayishi yoki mulkiy zarar bilan yakunlanadigan holatlar bilan ifodalanadi. Bu kabi xavflarning oldini olishda kreditlarni risk zonalari bo‘yicha turkumlash muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u kredit portfelining xavfli hududlarga kirib borishini cheklashga, shuningdek, kredit risklarining umumiy darajasini kamaytirishga xizmat qiladi.

Tijorat banklari quyidagi omillar tufayli yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan to‘lovga qobiliyatsizlik va moliyaviy barqarorlikning buzilishi kabi xavflarga qarshi ehtiyot choralarini ko‘rishlari zarur:

- Bank mablag‘larining yetishmasligi;
- Moliyaviy va xo‘jalik faoliyatining davom ettirilolmasligi;
- Kredit tahlilining yuzaki yuritilishi natijasida katta miqdordagi ishonchsiz kreditlarning berilishi.

Agar bank kredit arizasini chuqur o‘rganmasdan turib, yuqori miqdordagi mablag‘larni ajratgan bo‘lsa, va ushbu kreditlarning qaytmaslik ehtimoli mavjud bo‘lsa, bu holat bankka sezilarli zarar yetkazishi mumkin. Amaliyotda bunday qarzlar ko‘pincha “yomon kreditlar” deb nomlanadi va ular kredit portfelining sifatini yomonlashtiradi.

Bundan tashqari, bank aktivlarining bozor qiymati pasayib ketgan taqdirda, ularni sotish jarayonida bank katta moliyaviy yo‘qotishlarga duch keladi. Bunday vaziyatda bankning moliyaviy ahvoli izdan chiqib, investorlar va omonatchilar o‘z mablag‘larini qaytarib olish harakatini

boshlaydilar. Bu esa bank likvidligining yanada pasayishiga olib keladi.

Natijada, moliyaviy barqarorligi izdan chiqqan bunday banklar ustidan nazorat olib boruvchi tartibga soluvchi organlar uni to‘lovga qobiliyatsiz deb e’lon qilishga majbur bo‘lishadi. Bu holat nafaqat bankning o‘ziga, balki uning aksionerlari, omonatchilari va umuman moliyaviy tizimga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Bank ishonchliligi pasayganda:

- Bank aksiyalari bozorda keskin arzonlashadi;
- Bank omonatchilarni jalb qilish maqsadida yuqori foizli depozit stavkalarini taklif qilishga majbur bo‘ladi;
- Bu esa xarajatlarning ortishiga olib keladi va bankning inqiroz holatidan chiqishini yanada murakkablashtiradi.

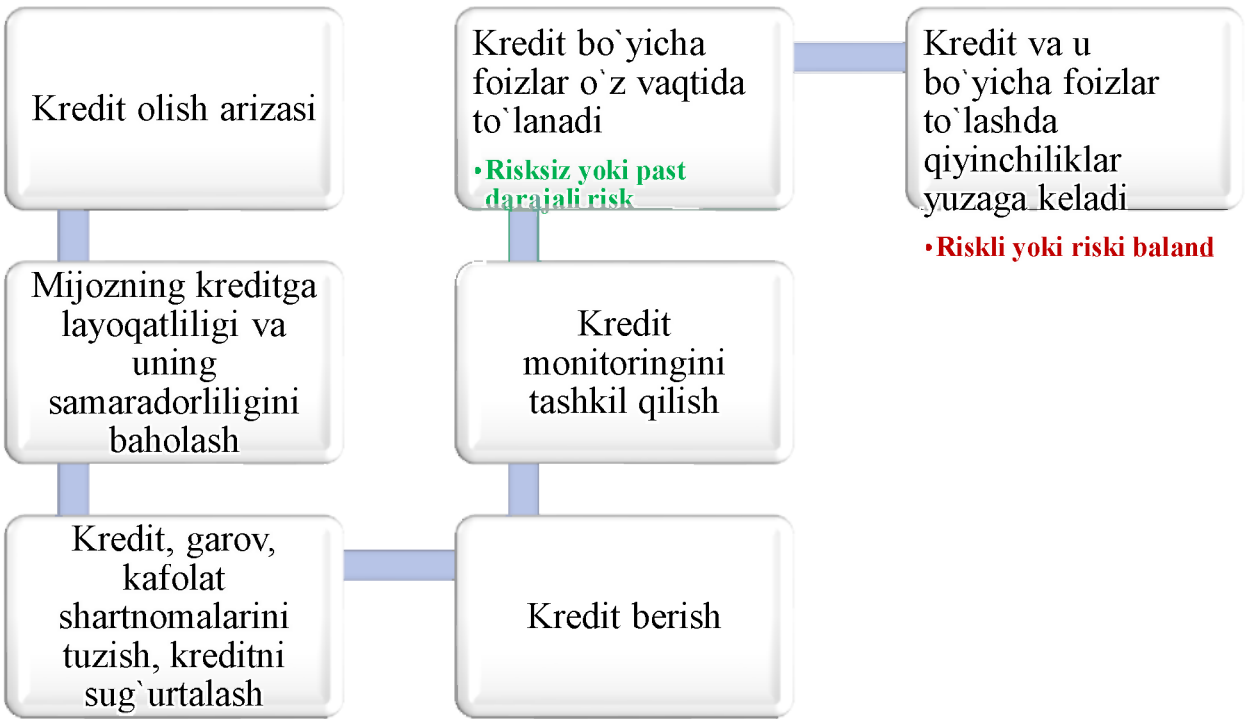

Kreditlash jarayoni va riskli holatlarni aniqlash chizmasi.

Bank amaliyotida kredit berish barcha operatsiyalar tarkibida yeng salmoqli o‘rinni yegallaydi. Shu bois kredit riskini minimallashtirish bo‘yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish o‘ta dolzarb masala bo‘lib qolaveradi. Bu tadbirlar qatoriga quyidagilar kiradi.

Kredit riskini kamaytirish usullari[56]

№	Riskni kamaytirish choralari	Izoh
1.	Mijozning kreditga layoqatliligini baholash	Bu usul mijozning reytingini aniqlashni ko‘zda tutadi. Qarzdorni baholash mezonlari har bir bank uchun qattiq individuallashgan bo‘lib, uning amaliyotdagi mavqeyidan kelib chiqishi va vaqti-vaqti bilan qayta ko‘rib chiqilishi lozim.
2.	Bitta qarz oluvchiga beriladigan kreditning summasini kamaytirish	Bu usul mijozning kreditga layoqatliligiga to‘liq amin bo‘lmagan hollarda qo‘llaniladi.
3.	Kreditlarni sug‘urtalash	Kreditni sug‘urtalash uning qaytmaslik riskini to‘liq sug‘urtalash bilan shug‘ullanuvchi tashkilot zimmasiga yuklanishini nazarda tutadi.
4.	Etarli ta’minotni talab qilish	Bu usul bankdan berilgan summaning qaytishini va foiz olinishini kafolatlaydi.
5.	Diskontli ssudalar berish	Bu ssudalar unchalik katta bo‘lmagan darajada kredit riskini pasaytirishga yordam beradi. Bunday usullarda kredit berish kreditga minimum to‘lov olishni ta’minlaydi.

Kredit risklarining bank faoliyatidagi dolzarb muammoligini shundan ko‘rish mumkinki, risk mavjud bo‘lgan vaziyatda bank (kreditor) qarz oluvchining kredit shartnomasida ko‘zda tutilgan majburiyatlarini o‘z vaqtida va to‘liq bajarishiga nisbatan ishonchsizlik hissini boshdan kechiradi. Aynan shu noaniqlik kredit riskining asosiy mohiyatini tashkil etadi.

Bank amaliyotida daromadning asosiy manbai — mijozlarga berilgan kreditlar bo‘yicha olinadigan foiz daromadlari hisoblanadi. Shunday ekan, qarz oluvchining kreditga xizmat ko‘rsatish (ya’ni, foizlar va asosiy qarzni to‘lash) bo‘yicha o‘z majburiyatlarini belgilangan muddatlarda bajarmasligi yoki umuman bajarmasligi quyidagi salbiy oqibatlarga olib keladi:

- Bankning foiz daromadlari kamayadi;

[56] Y.Abdullayev, T.Qoraliyevavboshqalar. “Bank ishi”. O‘quv qo‘llanma. T: Iqtisod moliya. 2010.

- Kredit portfeli sifatining yomonlashuvi kuzatiladi;
- Bankning mavjud likvid mablag‘lari qisqaradi;
- Uzoq muddatda bankning moliyaviy barqarorligi izdan chiqishi mumkin.

Bundan tashqari, to‘lov intizomining buzilishi nafaqat mavjud daromad manbalarining kamayishiga, balki bankning kelajakdagi investitsiyaviy va kreditlash salohiyatining pasayishiga, ya’ni umumiy moliyaviy resurslar salmog‘ining qisqarishiga olib keladi. Natijada, bank faoliyatining rentabelligi pasayib, uning moliyaviy xavfsizligiga tahdid tug‘iladi.

8.4-§. Davlat yoki bank kafolati.

Moliyaviy munosabatlar tizimida ishtirok etuvchi shaxslar o‘rtasida ishonch muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, kreditlash, investitsiya kiritish yoki bitim tuzishda tomonlar o‘rtasida yuzaga keladigan tavakkalchiliklarni kamaytirish uchun kafolat mexanizmlarining mavjudligi muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan davlat yoki bank tomonidan beriladigan kafolatlar iqtisodiy tizimda muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Kafolat – bu uchinchi shaxs tomonidan asosiy qarzdorning majburiyatlarini bajarish bo‘yicha javobgarlikni zimmasiga olishidir. Ushbu mexanizm bitim ishtirokchilariga qo‘shimcha ishonch bag‘ishlaydi va risklarni boshqarish imkonini beradi. Ayniqsa, moliyaviy bozorlarda notinchlik yoki noaniqlik mavjud bo‘lgan vaziyatlarda davlat kafolatlari yoki bank kafolatlari iqtisodiy faollikni rag‘batlantiruvchi omil sifatida xizmat qiladi.

Davlat kafolati – bu hukumat yoki vakolatli davlat organlari tomonidan beriladigan rasmiy hujjat bo‘lib, unda muayyan qarzdorning majburiyatlari bajarilmasligi holatida davlat ushbu majburiyatlarni o‘z zimmasiga olishini bildiradi. Davlat kafolati odatda katta hajmdagi investitsion loyihalar, infratuzilma qurilishlari yoki xalqaro moliyaviy bitimlar doirasida taqdim etiladi. Bunday kafolatlar investorlar uchun xavfsizlik darajasini oshiradi, loyihalarning moliyalashtirilishini osonlashtiradi va mamlaka mamlakatga xorijiy kapital oqimini jalb qilishga xizmat qiladi.

Davlat kafolatlari nafaqat moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, balki strategik sohalarda amalga oshiriladigan loyihalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ham muhim vosita hisoblanadi. Ular orqali investorlar va kredit beruvchilar o‘z mablag‘larini yo‘naltirayotgan loyihalarning ishonchliligiga amin bo‘lishadi.

Shuningdek, davlat kafolatlari iqtisodiy siyosatning bir qismi sifatida ishlatiladi. Ular orqali hukumat ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishga yo‘naltirilgan tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, bunday kafolatlar davlat moliyaviy majburiyatlarini orttirishi mumkinligi sababli, ularni taqdim etishda ehtiyotkorlik bilan yondashish talab etiladi.

Bank kafolati esa tijorat banklari tomonidan taqdim etiladi. Bu holatda bank mijoz (asosan yuridik shaxs) majburiyatlarini bajarishiga kafolat beradi. Agar mijoz o‘z majburiyatini bajarmasa, bank kafolat summasi doirasida bu majburiyatni qoplaydi. Bank kafolati odatda tenderlarda qatnashishda, shartnomalar tuzishda, bojxona yoki soliq majburiyatlarini ta’minlashda keng qo‘llaniladi. Bu instrument ishonchli vosita sifatida har ikkala tomonning manfaatini himoya qiladi.

Davlat va bank kafolatlari huquqiy jihatdan majburiy kuchga ega bo‘lib, ularni berish tartibi qonunchilik bilan tartibga solinadi. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat kafolati to‘g‘risida”gi va “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunlarida ushbu mexanizmga doir asosiy normalar keltirilgan. Davlat kafolatlarini berish bo‘yicha yakuniy qaror O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti yoki Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi. Bank kafolatlari esa bankning ichki siyosatiga, mijozning moliyaviy holatiga va risk darajasiga qarab belgilanadi.

Bank kafolatlari, odatda, uchinchi shaxs foydasiga beriladi va muayyan shartlar asosida bajarilishi kerak bo‘lgan majburiyatlar bajarilmasa, bank ushbu majburiyatlarni o‘z zimmasiga olishni kafolatlaydi. Bu turdagi kafolatlar savdo bitimlari, tender jarayonlari, bojxona yoki soliq to‘lovlariga oid majburiyatlarni ta’minlashda keng qo‘llaniladi.

Shu bilan birga, bank va davlat kafolatlarining huquqiy asoslari, ularni berish shartlari, amal qilish muddati va to‘lov tartibi aniq hujjatlar bilan mustahkamlangan bo‘lib, bu moliyaviy tizimda ishonchlilik va

shaffoflikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Bank kafolatlarining turlari bir nechta asosiy yo‘nalishlarga bo‘linadi: ijro kafolati, to‘lov kafolati, tender kafolati va bojxona kafolati. Ijro kafolati bo‘yicha bank mijozning shartnoma shartlarini bajarmagan taqdirda uni bajarishga mas’ul bo‘ladi. To‘lov kafolati esa mijoz tomonidan amalga oshirilishi lozim bo‘lgan pul to‘lovining kafolatidir. Tender kafolati tenderda qatnashuvchi ishtirokchining shartlarni bajarmasligi holatida qo‘llaniladi. Bojxona kafolati esa bojxona to‘lovlarining ta’minoti uchun taqdim etiladi va tovarlar bojxona hududiga kirganda yoki undan chiqishda to‘lovlar o‘z vaqtida amalga oshirilmagan taqdirda bank ushbu majburiyatlarni bajarishni zimmasiga oladi.

Har bir turdagi bank kafolati o‘ziga xos maqsad va qo‘llanish sohasiga ega bo‘lib, ular moliyaviy bitimlar ishtirokchilari uchun qo‘shimcha xavfsizlikni ta’minlaydi. Bu kafolatlar risklarni kamaytirish, bitimlarning ishonchli bajarilishini ta’minlash va xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida barqaror moliyaviy aloqalarni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Davlat kafolatlari esa ko‘pincha strategik ahamiyatga ega loyihalar bo‘yicha xorijiy investorlarga, xalqaro moliya institutlariga yoki yirik kontraktorlarga taqdim etiladi. Masalan, O‘zbekistonda yirik energetika yoki transport infratuzilmasi loyihalari bo‘yicha xorijiy investorlar davlat kafolati asosida kreditlar yoki investitsiyalar oladi. Bu investitsiyaviy muhitni yaxshilaydi va mamlakatning xalqaro maydondagi ishonchliligini oshiradi.

Kafolatlar berilishida asosiy mezon bu majburiyatni bajarmaslik xavfining mavjudligi va uni baholashdir. Davlat kafolatini berishda loyiha samaradorligi, iqtisodiy foydasi, budjetga yuklamasi va xorijiy qarz strategiyasiga ta’siri chuqur o‘rganiladi. Bank kafolatida esa mijozning moliyaviy hisobotlari, kredit tarixi, hozirgi moliyaviy ahvoli va shartnoma predmeti tahlil qilinadi. Har ikki holatda ham tavakkalchiliklar minimallashtiriladi.

Biroq kafolatlar o‘zida tavakkalni ham yashiradi. Agar bank yoki davlat tomonidan ko‘plab kafolatlar berilib, ularning asosiy qarzdorlari

majburiyatni bajarmasa, bu katta moliyaviy yo‘qotishlarga sabab bo‘ladi. Shu bois, kafolatlar muvozanatli, ehtiyotkor va puxta tahlil asosida taqdim etilishi lozim. Davlat uchun bu budjet barqarorligiga, banklar uchun esa likvidlik va kapital yetarliligiga ta’sir qiladi.

Xulosa qilib aytganda, davlat yoki bank kafolati – bu zamonaviy moliyaviy tizimning ishonch yaratishga xizmat qiluvchi muhim institutidir. Ular iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari o‘rtasida ishonchni mustahkamlaydi, moliyaviy bitimlarning amalga oshishini kafolatlaydi va investitsiya muhiti barqarorligiga xizmat qiladi. Biroq bu vositalardan foydalanishda mutanosiblik, ehtiyotkorlik va aniq tahlillarga asoslangan yondashuv zarur. hundagina kafolatlar iqtisodiyot rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsata oladi va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

Kafolat mexanizmlarining oqilona qo‘llanilishi, “ularni berishdagi huquqiy va moliyaviy me’zonlarga qat’iy rioya qilinishi, shuningdek, ularning iqtisodiy samaradorligini muntazam monitoring qilib borish davlat va moliyaviy institutlar zimmasidagi muhim vazifalardan biridir”[57].

Umuman olganda, davlat va bank kafolatlari – bu nafaqat moliyaviy risklarni kamaytiruvchi vosita, balki investitsion muhitni yaxshilovchi va iqtisodiy o‘sishga turtki beruvchi strategik instrument hamdir.

8.5-§. Baholash koeffitsiyentlari tizimi.

Moliyaviy va iqtisodiy tahlil jarayonida subyektlarning moliyaviy holati, samaradorlik darajasi, risklarni baholash hamda umumiy iqtisodiy salohiyatini aniqlash uchun ko‘plab baholash ko‘rsatkichlari qo‘llaniladi. Ushbu ko‘rsatkichlar asosida tuzilgan baholash koeffitsiyentlari tizimi moliyaviy tahlilning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Bu tizim yordamida banklar, investitsiya kompaniyalari, auditorlar va iqtisodchilar korxona yoki tashkilotning hozirgi va istiqboldagi holatini chuqur tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Baholash koeffitsiyentlari orqali subyektning likvidliligi, to‘lovga

[57] Михненко П.А. Теория менеджмента: учебник. - 2-е изд., перераб. и доп. - "Московский финансово промышленный университет "Синергия", 2014 г.

qobiliyligi, moliyaviy barqarorligi, foydalilik darajasi, aktivlardan foydalanish samaradorligi va boshqa muhim moliyaviy ko‘rsatkichlari aniqlanadi. Har bir koeffitsiyent ma’lum bir maqsadga xizmat qiladi va ular tahlilchi tomonidan vaziyatga qarab kompleks baholanadi.

Shuningdek, bu ko‘rsatkichlar solishtirma tahlil (gorizontal va vertikal tahlil) hamda tendensiyalarni aniqlash orqali strategik qarorlar qabul qilishda muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, moliyaviy koeffitsiyentlar “tizimi — bu moliyaviy tahlilning ajralmas qismi bo‘lib, subyektning hozirgi moliyaviy holatini baholash, risklarni aniqlash va kelajakdagi rivojlanish imkoniyatlarini prognoz qilishda ishonchli va samarali vosita hisoblanadi”[58].

Baholash koeffitsiyentlari – bu korxona yoki moliyaviy subyekt faoliyatini har tomonlama tahlil qilishda foydalaniladigan nisbiy moliyaviy ko‘rsatkichlar bo‘lib, ular turli o‘lchamdagi kompaniyalarni solishtirish, ularning rentabelligi, likvidligi, qarz yuklamasi, foydalilik darajasini aniqlashda ishlatiladi. Koeffitsiyentlar orqali raqamli ifoda o‘z mazmunan tahlilga aylantiriladi. Misol uchun, sof foydaning umumiy aktivlarga nisbati kompaniyaning aktivlardan qanday darajada foydalana olayotganini ko‘rsatadi va bu ko‘rsatkich “aktivlar rentabelligi” (ROA — Return on Assets) deb ataladi.

Shuningdek, boshqa muhim koeffitsiyentlarga “moliyaviy leverage”, “jami qarzlarning aktivlarga nisbati”, “joriy likvidlilik koeffitsiyenti”, “foydalilik marjasi” va “aktivlar aylanish koeffitsiyenti” kiradi. Ushbu ko‘rsatkichlar birgalikda tahlil qilinsa, subyektning moliyaviy barqarorligi, biznes modeli samaradorligi va bozor xavflariga nisbatan bardoshliligi haqida to‘liqroq tasavvur hosil qilish mumkin.

Baholash koeffitsiyentlari nafaqat hisobot davridagi holatni tahlil qilish, balki vaqt o‘tishi bilan yuz berayotgan o‘zgarishlarni kuzatish, ya’ni dinamik tahlil olib borish imkonini ham beradi.

Umuman olganda, baholash koeffitsiyentlari moliyaviy tahlilda

[58] Zhukevich S. et al. Analysis of the Financial State of Enterprises: a Complex Approach and Formalization of Evaluation for the Management System //2024 14th International Conference on Advanced Computer Information Technologies (ACIT). – IEEE, 2024. – C. 402-407.

asosiy vosita bo‘lib, ular orqali raqamlar tahliliy mazmunga ega bo‘ladi va boshqaruv qarorlarini asoslashda mustahkam poydevor yaratadi.Baholash koeffitsiyentlari odatda bir nechta asosiy guruhlarga bo‘linadi: likvidlik koeffitsiyentlari, rentabellik koeffitsiyentlari, moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari, faoliyat samaradorligi koeffitsiyentlari va bozor ko‘rsatkichlari. Har bir guruh o‘ziga xos maqsadga ega bo‘lib, moliyaviy tahlilning turli jihatlarini yoritadi.

Likvidlik koeffitsiyentlari tashkilotning qisqa muddatli majburiyatlarini bajarish imkoniyatini baholash uchun ishlatiladi. Eng mashhurlari quyidagilar: joriy likvidlik koeffitsiyenti (joriy aktivlar / joriy majburiyatlar) va tez likvidlik koeffitsiyenti (joriy aktivlardan zaxiralarni ayirib tashlagan holda / joriy majburiyatlar). Bu ko‘rsatkichlar kompaniyaning zudlik bilan pul mablag‘lariga aylantiriladigan aktivlari orqali qarzlarini qoplash salohiyatini aniqlaydi.

Rentabellik koeffitsiyentlari tashkilotning foyda olish qobiliyatini ko‘rsatadi. Ular orqali kompaniya qanday darajada foyda olayotgani aniqlanadi. Eng ko‘p ishlatiladigani – sof foydaning sotuv hajmiga nisbati (Net Profit Margin), aktivlar rentabelligi (ROA) va kapital rentabelligi (ROE). Bu ko‘rsatkichlar investorlar va tahlilchilar uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, investitsiyalarning daromadliligini baholashga yordam beradi.

Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari korxonaning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini baholash uchun ishlatiladi. Masalan, qarzlar va o‘z mablag‘lari nisbati (Debt-to-Equity ratio), moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti, foiz to‘lovlarini qoplash qobiliyati (Interest Coverage Ratio) kabi ko‘rsatkichlar korxonaning kreditorlar oldidagi ishonchliligini ifodalaydi.

Faoliyat samaradorligi koeffitsiyentlari kompaniyaning mavjud resurslardan foydalanish darajasini o‘lchaydi. Bu guruhga aktivlar aylanish koeffitsiyenti, zaxiralar aylanish tezligi, debitorlik qarzlarining aylanish muddati kiradi. Yuqori aylanish tezligi korxonaning resurslardan samarali foydalana olayotganini ko‘rsatadi.

Bozor ko‘rsatkichlari esa korxonaning aksiyalari va ularning narxiga bog‘liq ko‘rsatkichlarni o‘z ichiga oladi. Bu guruhga foyda va

aksiyalar sonining nisbati (EPS), narx/foyda koeffitsiyenti (P/E Ratio), dividend rentabelligi (Dividend Yield) kiradi. Bu koʻrsatkichlar fond bozori ishtirokchilari uchun muhim boʻlib, aksiyalar qiymatini tahlil qilishda qoʻllaniladi.

Baholash koeffitsiyentlari tizimi orqali tashkilotlar ichki va tashqi tahlilni oʻtkazishlari, ichki kamchiliklarni aniqlashlari, moliyaviy strategiyalarni shakllantirishlari mumkin. Misol uchun, agar kompaniya likvidlik koʻrsatkichlari past boʻlsa, u zudlik bilan pul oqimini yaxshilash choralarini koʻrishi lozim. Yoki agar rentabellik koʻrsatkichlari pasaygan boʻlsa, xarajatlarni tahlil qilish va optimallashtirish zarur boʻladi.

Shu bilan birga, har bir koeffitsiyentni oʻz holicha baholash yetarli emas. Ularni boshqa kompaniyalar yoki oʻtgan yillardagi koʻrsatkichlar bilan solishtirish, shuningdek, kompleks tahlil asosida xulosa chiqarish lozim. Chunki ayrim koʻrsatkichlar boʻyicha yuqori natijalar baʼzida boshqa salbiy holatlar bilan bogʻliq boʻlishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, baholash koeffitsiyentlari tizimi – “bu kompaniya moliyaviy holatini chuqur tahlil qilishda, strategik qarorlar qabul qilishda va investorlar eʼtiborini jalb etishda hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻlgan vositadir. Ular orqali kompaniyaning iqtisodiy kuchi, moliyaviy mustahkamligi va samaradorligi aniqlanadi”[59]. Shuning uchun har bir moliyachi, investor yoki menejer ushbu koʻrsatkichlarni toʻgʻri tushunib, ularni amaliyotda qoʻllash koʻnikmasiga ega boʻlishi zarur.

8.6-§. Ssuda boʻyicha yoʻqotishlarni bartaraf etish zaxirasini shakllantirish.

Banklar kreditlash faoliyatida tavakkalchiliklar bilan bevosita bogʻliq boʻladi. Ajratilgan ssudalar (kreditlar) mijozlar tomonidan oʻz vaqtida va toʻliq qaytarilmasligi mumkin. Bunday holatlarda bank moliyaviy zarar koʻradi. Shu sababli har bir bank kredit portfelida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan yoʻqotishlarga tayyor boʻlishi lozim. Buning eng muhim usullaridan biri – ssuda boʻyicha yoʻqotishlarni bartaraf etish

[59] Zhukevich S. et al. Analysis of the Financial State of Enterprises: a Complex Approach and Formalization of Evaluation for the Management System //2024 14th International Conference on Advanced Computer Information Technologies (ACIT). – IEEE, 2024. – C. 402-407.

zaxirasini shakllantirish hisoblanadi. Bu zaxira – bu ehtimoliy zararlarni qoplashga mo‘ljallangan moliyaviy resurs bo‘lib, kreditlar bo‘yicha risklarni kamaytirishning asosiy vositasidir.

Mazkur zaxira bankning aktivlari tarkibida alohida ko‘rsatilib, u kreditning sifatiga qarab — ya’ni mijozning to‘lovga qobiliyati, kechikish muddati va boshqa mezonlarga asoslanib — bir necha toifaga ajratiladi. Odatda, ssudalar standart, nazorat ostidagi, substandart, shubhali va umidsiz toifalarga bo‘linadi. Har bir toifaga muayyan foizda zaxira ajratiladi.

Bu zaxiralarni shakllantirish orqali banklar nafaqat o‘z moliyaviy barqarorligini saqlaydi, balki moliyaviy hisobotlarda risklarni aniq aks ettirishga erishadi. “Shu bilan birga, bu tartib bank faoliyatining shaffofligi va ishonchliligini ta’minlaydi, investorlar va tartibga soluvchi organlar uchun muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi”[60].

Xulosa qilib aytganda, ssudalar bo‘yicha yo‘qotishlarni bartaraf etish zaxirasi – bu kredit risklarini boshqarish, bank kapitalini himoya qilish va moliyaviy tizim barqarorligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega moliyaviy mexanizmdir.

Zaxira – bu bank balansida aks ettiriladigan va daromaddan ajratiladigan mablag‘ bo‘lib, u kreditlar bo‘yicha yuzaga keladigan tavakkalchiliklarni minimallashtirishga xizmat qiladi. Banklar uchun zaxira yaratish – bu moliyaviy intizomni ta’minlovchi asosiy vositalardan biridir. Chunki har bir ssuda kredit riskini o‘zida mujassamlashtiradi va bu risk miqdoriy ifodalanishi orqali zaxira shakllantiriladi. Zaxiraning mavjudligi bankni moliyaviy barqaror holatda ushlab turadi, investorlar va regulyatorlar uchun bank faoliyatining ishonchliligi va xavfsizligi haqida muhim signal bo‘lib xizmat qiladi.

Zaxira darajasining yetarliligi bankning kredit siyosati, mijozlar portfeli sifati va umumiy risklarni boshqarish strategiyasi bilan chambarchas bog‘liq. Agar zaxira yetarli bo‘lmasa, kutilmagan yo‘qotishlar bankning likvidligiga, foydaliligiga va hatto mavjudligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Aksincha, ortiqcha zaxira ajratilishi

[60] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – C. 481-484.

bankning daromadlarini kamaytirib, raqobatbardoshligini susaytiradi.

Shuning uchun ham zaxira miqdorini aniqlashda balansli, asosli va normativ talablarni inobatga olgan holda yondashish zarur. Bu esa bankning moliyaviy salohiyatini saqlab qolish, kredit risklarini samarali boshqarish va uzoq muddatli ishonchni mustahkamlash imkonini beradi.Zaxira shakllantirish jarayonida banklar qarzdorlarni to‘lovga layoqatliligi va moliyaviy intizomiga qarab sinflarga ajratadi. Odatda mijozlar quyidagi toifalarga bo‘linadi: normal, ehtiyotkorlik bilan kuzatiladigan, qoniqarsiz, shubhali va umidsiz ssudalar. Har bir toifaga muayyan foizda zaxira ajratiladi. Misol uchun, normal kreditlar uchun 1-2%, ehtiyotkor kreditlar uchun 5-10%, qoniqarsiz kreditlar uchun 20-25%, shubhali kreditlar uchun 50% va umidsiz kreditlar uchun 100% gacha zaxira yaratiladi.

Zaxira hajmi mijozning kredit tarixi, hozirgi moliyaviy holati, garov ta’minoti, kredit muddati va iqtisodiy sharoitlar asosida hisoblab chiqiladi. Har bir kredit bo‘yicha baholovchi xodim mijozning holatini muntazam monitoring qilib boradi. Bu monitoring natijalariga ko‘ra ssuda toifasi o‘zgartirilishi va zaxira miqdori qayta hisoblanishi mumkin. Demak, zaxira bu doimiy yangilanib boradigan moliyaviy ko‘rsatkichdir.

Zaxira shakllantirishda xalqaro va milliy me’yorlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, Basle II va Basle III standartlarida kapital yetarliligi va kredit risklarini qoplash uchun zaxiralarning mavjudligi talab qilinadi. O‘zbekistonda esa Markaziy bank tomonidan belgilangan normativlarga asosan barcha tijorat banklari zaxira shakllantirishga majburdir. Bu regulyator nazoratining muhim elementi hisoblanadi va bank tizimining umumiy barqarorligini ta’minlaydi.

Zaxira yaratish bank daromadlariga bevosita ta’sir qiladi, chunki ajratilgan mablag‘ daromad sifatida hisoblanmaydi va foyda kamayadi. Biroq bu qisqa muddatli zarar sifatida emas, balki uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlash vositasi sifatida qaraladi. Agar zaxiralar mavjud bo‘lsa, bank kutilmagan yo‘qotishlar bilan yuzma-yuz bo‘lganida ularga tayangan holda muammolarni yengillashtirishi mumkin bo‘ladi.

Zaxiralarning buxgalteriya hisobida to‘g‘ri aks ettirilishi ham

muhimdir. Ajratilgan zaxiralar balansda passivlar tarkibida ko‘rsatiladi yoki daromaddan ajratma sifatida xarajatlar qatorida aks ettiriladi. Har yili banklar zaxira hajmini qayta ko‘rib chiqib, kredit portfelining sifati va risk darajasiga qarab ularni optimallashtiradi. Bu amaliyot bank moliyaviy hisobotlarining real holatni aks ettirishi uchun zarur.

Shuningdek, ssuda bo‘yicha yo‘qotishlarni bartaraf etish zaxirasi investorlar, aksiyadorlar va regulyatorlar oldida bank ishonchliligining belgisi hisoblanadi. Agar bankda katta hajmdagi muammoli kreditlar mavjud bo‘lib, lekin zaxira ajratilmagan bo‘lsa, bu moliyaviy hisobotlarda noto‘g‘ri ko‘rsatkichlarni yuzaga keltiradi. Bunday holatlar esa nafaqat bank obro‘siga, balki butun moliyaviy tizimga xavf tug‘diradi.

Boshqacha qilib aytganda, ssuda bo‘yicha yo‘qotishlarni bartaraf etish zaxirasini shakllantirish – bu banklar uchun majburiy, strategik va moliyaviy jihatdan muhim jarayondir. U kredit risklarini minimallashtirish, moliyaviy barqarorlikni saqlash, regulyator talablariga javob berish va bank ishonchliligini oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Har bir bank bu mexanizmni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishi, ularni baholash va yangilash jarayonini tizimli olib borishi lozim. Faqat shunda kredit yo‘qotishlari bank faoliyatiga jiddiy ta’sir ko‘rsatmaydi va ularning salbiy oqibatlari oldindan yumshatiladi.

Shuningdek, zaxira mexanizmini samarali boshqarish orqali bank o‘zining riskga bardoshliligini oshiradi, bozordagi ishonchini mustahkamlaydi va moliyaviy hisobotlarning shaffofligini ta’minlaydi. Bu esa investorlar, regulyatorlar va boshqa manfaatdor tomonlar bilan sog‘lom moliyaviy munosabatlar o‘rnatish imkonini beradi.

8.7-§. Kredit derivativlari tushunchasi va ularning turlari.

Kredit risklarini boshqarish moliyaviy institutlar faoliyatining muhim jihatlaridan biridir. Ayniqsa, zamonaviy moliyaviy bozorlarda kredit risklarini ajratish, uzatish va diversifikatsiya qilish bo‘yicha ilg‘or vositalar mavjud bo‘lib, ular orasida kredit derivativlari alohida o‘rin egallaydi. Kredit derivativlari – bu moliyaviy instrumentlar bo‘lib, ular orqali bir tomon (xaridor) kredit riskini boshqa tomonga (sotuvchi) o‘tkazadi. Ular asosiy aktiv bilan bog‘liq kredit tavakkalchiligini zatish

imkonini beradi va shu orqali moliyaviy institutlar o‘z risklarini boshqarishning yanada moslashuvchan va samarali usullariga ega bo‘ladilar.

Kredit derivativlarining eng ko‘p tarqalgan turlaridan biri bu — kredit defolt svoplari (CDS) bo‘lib, ushbu vosita orqali kredit riskini sotuvchi tomon (ya’ni sug‘urtalovchi) xaridor tomon (ya’ni riskdan himoyalanayotgan) nomidan belgilangan to‘lovlarni amalga oshiradi, agar asosiy qarzdor majburiyatlarini bajarmasa. Bunda xaridor muntazam ravishda mukofot to‘lovi to‘lab boradi.

Bundan tashqari, boshqa kredit derivativlariga kredit opsionlari, kredit linyasi bilan bog‘langan obligatsiyalar (CLNs) va synthetic CDO’lar kiradi. Ushbu vositalar orqali banklar va investorlar riskni sotish, uni boshqa aktivlarga biriktirish yoki risk darajasiga qarab portfellarini tuzish imkoniga ega bo‘ladilar.Kredit derivativlarining asosiy vazifasi – bu kredit riskini moliyaviy bozorda qayta taqsimlashdir. Ya’ni, agar biror moliyaviy tashkilot kredit bergan bo‘lsa va u kreditning qaytmasligidan xavotirda bo‘lsa, bu riskni kredit derivativ vositasi orqali boshqa investor yoki moliyaviy subyektga sotishi mumkin. Bunday yondashuv moliyaviy tizim barqarorligini ta’minlaydi, likvidlikni oshiradi va risklarni diversifikatsiya qilish imkonini yaratadi.

Kredit derivativlarining eng ko‘p tarqalgan turi bu kredit defolt svopidir (CDS – Credit Default Swap). Bu instrument ikki tomon o‘rtasidagi bitim bo‘lib, unda bir tomon (CDS sotuvchisi) kredit hodisasi yuz berganda – ya’ni asosiy qarzdor defolt bo‘lsa – boshqa tomonga (CDS xaridori) to‘lovni amalga oshirish majburiyatini oladi. CDS xaridori esa bu xizmat evaziga davriy mukofot (premium) to‘laydi. Aslida bu, kredit sug‘urtasining bir ko‘rinishi bo‘lib, investorlarni kredit tavakkalidan himoya qilishga xizmat qiladi.

CDS bitimlarining asosiy afzalliklaridan biri — bu kredit riskini ajratish va mustaqil ravishda sotish yoki sotib olish imkoniyatidir. Ya’ni, investor asosiy aktivga egalik qilmasdan ham kredit riskiga pul tikishi yoki undan himoyalanishi mumkin. Bu esa moliyaviy bozorda risklarni faol boshqarish va qayta taqsimlash imkonini beradi.

Masalan, agar investor biror kompaniya obligatsiyasiga sarmoya

kiritgan bo‘lsa va u kompaniya to‘lovga qodir bo‘lmay qolish xavfidan xavotirda bo‘lsa, u CDS xarid qilib, o‘z sarmoyasini sug‘urtalashga o‘xshash mexanizm orqali himoya qilishi mumkin. Agar kompaniya defoltga uchrasa, CDS sotuvchisi investorga kompensatsiya to‘laydi.

Shuningdek, CDS bozori kredit riskining narxini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega. CDS mukofotlari (ya’ni to‘lanadigan foizlar) risk darajasining real va tezkor indikatorlari sifatida qaraladi. Risk ortganda, mukofot stavkalari ham oshadi.Yana bir turdagi kredit derivativ bu total return swap (TRS) bo‘lib, unda asosiy aktivning umumiy daromadi – ya’ni foiz to‘lovlari, narx o‘zgarishi va boshqa moliyaviy oqimlar – almashinuvga qo‘yiladi. Bu holatda risk faqat defolt holatiga emas, balki aktivning umumiy samaradorligiga bog‘liq bo‘ladi. TRS ko‘pincha spekulyativ yoki portfelni boshqarish maqsadlarida qo‘llaniladi.

Kredit opsionlari ham kredit derivativlar turkumiga kiradi. Bu vosita xaridorga ma’lum bir vaqt ichida yoki belgilangan muddatda kredit hodisasi yuz berganda sug‘urta to‘lovini talab qilish huquqini beradi. Kredit opsionlari boshqa moliyaviy derivativlar – valyuta va foiz stavkasi opsionlariga o‘xshab ishlaydi, lekin ular faqat kredit riskiga bog‘langan.

Kredit spread opsionlari esa kredit tavakkalining narxlanishidagi farq (spread) ga asoslanadi. Spread – bu xavfsiz aktivlar (masalan, davlat obligatsiyalari) va xavfli aktivlar (masalan, korporativ obligatsiyalar) o‘rtasidagi foiz stavkalari farqi hisoblanadi. Kredit spread opsionlar kredit bozorlaridagi narxlanish o‘zgarishlaridan foyda olish imkonini beradi.

Kredit derivativlarining yana bir turi synthetic CDO (Collateralized Debt Obligation) hisoblanadi. Bu turdagi vositalar kredit risklarini guruhlarga ajratib, ularni maxsus tuzilgan vositachilarga (SPV – special purpose vehicle) topshiradi. Bu vositachilar esa kredit risklarini bozor ishtirokchilari o‘rtasida qimmatli qog‘ozlar shaklida taqsimlaydi. Bu jarayon kredit portfelining bozorlashtirilgan (synthetic) shakliga olib keladi.

Kredit derivativlaridan foydalanishning ijobiy jihatlari ko‘p. Ular banklarga kredit riskini tashqi bozorlarga uzatish imkonini beradi, bu esa bank balansini yengillashtiradi. Shuningdek, bu vositalar risklarni boshqarish strategiyalarining xilma-xilligini ta’minlaydi, aktivlarning

likvidligini oshiradi va investorlarga qo‘shimcha daromad manbai yaratadi. Biroq bu vositalar bilan bog‘liq xatarlar ham mavjud. Asosiy xavf – bu kredit derivativlarning murakkabligi, yetarlicha tushunilmasligi va noto‘g‘ri qo‘llanilishi natijasida yuzaga keladigan tizimli moliyaviy xatarlardir.

Kredit derivativlari, ayniqsa, CDS’lar 2008-yilgi global moliyaviy inqirozda markaziy rol o‘ynagan bo‘lib, ularning haddan tashqari keng va shaffof bo‘lmagan tarzda qo‘llanilishi banklar va moliyaviy institutlar o‘rtasida murakkab risk zanjirlarini keltirib chiqargan. Bu esa o‘z navbatida, bozor ishtirokchilari uchun real tahdidlarga aylangan.

Boshqa bir muhim xavf – bu kontragent (qarshi tomon) riskidir. Agar kredit riskini sotib olgan tomon majburiyatni bajara olmasa, himoyalanish samarasiz bo‘lib qoladi. Bundan tashqari, bu vositalarning narxlari bozor sharoitlariga nisbatan juda sezuvchan bo‘lib, bozorlar beqaror bo‘lsa, ularning bahosi keskin o‘zgarishi mumkin.

Shu sababli, kredit derivativlaridan foydalanishda yuqori darajadagi professional bilim, shaffoflik, tartibga soluvchi nazorat va doimiy monitoring zarur.2008-yilgi global moliyaviy inqiroz davrida aynan kredit derivativlari – xususan, CDS va CDO’lar noto‘g‘ri qo‘llanilishi sababli moliyaviy bozorlar beqaror holatga tushdi. Bu holat ushbu vositalardan foydalanishda ehtiyotkorlik, shaffoflik va regulyativ nazorat muhimligini yana bir bor isbotladi. Shu sababli bugungi kunda ko‘plab davlatlar va xalqaro moliyaviy institutlar kredit derivativlar bo‘yicha qat’iy me’yorlar va hisobot standartlarini joriy etgan.

Xulosa qilib aytganda, kredit derivativlari – bu moliyaviy bozorlarda kredit risklarini boshqarish, taqsimlash va investitsion imkoniyatlarni kengaytirish vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega. Ularning turlari – kredit defolt svoplari, umumiy daromad svoplari, kredit opsionlari, kredit spread opsionlari va synthetic CDO’lar – har biri o‘ziga xos mexanizm va maqsadga ega. Ularni to‘g‘ri tushunish va ehtiyotkorlik bilan qo‘llash orqali moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va tavakkalchilikni kamaytirish imkoni mavjud.

Shu bilan “birga, kredit derivativlaridan foydalanishda yuqori darajadagi professionallik, risklarni baholashning aniq metodologiyasi,

shaffof hisobot yuritilishi va regulyator nazoratining mavjudligi muhim ahamiyatga ega". Bu vositalarning noto‘g‘ri yoki spekulyativ maqsadlarda qo‘llanilishi nafaqat alohida institutlar, balki butun moliyaviy tizim uchun salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Shuning uchun ham kredit derivativlari bilan ishlashda ularning texnik tuzilishi, iqtisodiy mazmuni va potentsial xavflari chuqur tahlil qilinishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, kredit derivativlari — bu zamonaviy moliyaviy menejmentning ilg‘or vositalaridan biri bo‘lib, ular to‘g‘ri yondashuv orqali moliyaviy tizimning barqarorligi, likvidligi va samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

8.8-§. Kredit risklarini boshqarishda kredit derivativlarining o‘rni.

Kredit risklarini boshqarish – bu banklar va moliyaviy institutlar faoliyatida eng muhim yo‘nalishlardan biridir. Kredit riski – bu qarzdor tomonidan majburiyatlar o‘z vaqtida va to‘liq bajarilmasligi xavfi bo‘lib, banklar daromadlarining pasayishiga va hatto moliyaviy yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin. Ushbu riskni boshqarish uchun an’anaviy vositalar bilan bir qatorda zamonaviy moliyaviy instrumentlar, jumladan kredit derivativlar keng qo‘llanilmoqda. Kredit derivativlari – bu moliyaviy risklarni boshqa tomonlarga o‘tkazish yoki ularni diversifikatsiya qilish imkonini beruvchi murakkab instrumentlardir.

Ular orqali banklar va investorlar kreditga oid xavflarni nazorat ostida ushlab turish, risklarni bozorda sotish yoki ularga qarshi sug‘urtalanish imkoniga ega bo‘ladilar. Masalan, kredit defolt svopi (CDS) yordamida bank o‘z kredit portfeli bo‘yicha defolt xavfini boshqa moliyaviy institutga o‘tkazishi mumkin.

Kredit derivativlarining qo‘llanilishi kredit riskini faqat kamaytirish bilan cheklanib qolmaydi, balki u yangi investitsion imkoniyatlar yaratadi, moliyaviy bozorlarning likvidligini oshiradi va kapitaldan foydalanish samaradorligini kuchaytiradi.

Shu bilan birga, ushbu vositalarning murakkabligi, baholashdagi noaniqliklar va noto‘g‘ri foydalanish xavfi mavjud. Shu sababli kredit derivativlardan foydalanishda professionallik, ehtiyotkorlik, regulyatorlar

tomonidan qat'iy nazorat va risklarni chuqur tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.Kredit derivativlarining asosiy vazifasi kredit riskini bir moliyaviy subyektdan boshqasiga o'tkazishdir. Bu, ayniqsa, banklar o'z kredit portfellaridagi yuqori riskli pozitsiyalarni kamaytirish istagida bo'lganida muhim ahamiyatga ega. Misol uchun, bank yirik korxonaga kredit bergan bo'lsa, lekin bu korxonaning to'lovga layoqatliligida shubha bo'lsa, bank kredit defolt svop (CDS) orqali bu riskni boshqa investor yoki institutsional subyektga uzatadi. Shu tariqa, bank balansida risk kamayadi va kapital yetarliligi ko'rsatkichlari yaxshilanadi. Bu esa bankka yangi kreditlar ajratish imkonini beradi va umumiy moliyaviy barqarorlikni saqlashga xizmat qiladi.

Kredit derivativlaridan foydalanish orqali banklar nafaqat mavjud kredit riskini kamaytiradilar, balki bozordagi talab va taklif asosida ushbu risklarni narxlash va ularni faol boshqarish imkoniyatiga ham ega bo'ladilar. Bu esa moliyaviy tizimda yanada moslashuvchan va samarali risk menejmentini shakllantirishga yordam beradi.

Biroq, kredit derivativlarning ommaviy va nazoratsiz qo'llanilishi tizimli risklarni kuchaytirishi, moliyaviy bozorlar o'rtasidagi bog'liqlikni murakkablashtirishi va real iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, ushbu vositalar bilan ishlashda qat'iy regulyatoriy nazorat, shaffoflik va javobgarlik tamoyillariga rioya qilish zarur.Kredit defolt svop (CDS) – bu eng keng tarqalgan kredit derivativ turidir. CDS orqali bir tomon (risk sotuvchisi) kredit hodisasi yuz berganda boshqa tomonga (risk xaridori) to'lovni amalga oshirish majburiyatini oladi. Risk xaridori esa bu himoya uchun doimiy mukofot to'lovlarini amalga oshiradi. Bu instrument banklarga kreditlar bo'yicha sug'urta mexanizmini yaratadi va kredit risklarini qayta taqsimlaydi.

Total return swap (TRS) esa kredit risklari bilan bir qatorda moliyaviy aktivning umumiy samaradorligiga bog'liq daromad va tavakkalchiliklarni ham uzatish imkonini beradi. Bu vosita ko'pincha investitsiya portfellarini boshqarishda qo'llaniladi. TRS orqali banklar o'z balansidagi aktivlardan daromad olishni davom ettirib, shu bilan birga ushbu aktivlar bilan bog'liq risklardan xalos bo'ladilar.

Kredit derivativlari nafaqat riskni uzatish, balki riskni narxlash,

aniqlash va boshqarish imkonini ham beradi. CDS spreadlari – ya'ni mukofot to'lovlari – kredit riskining bozordagi bahosini aks ettiradi. CDS narxining ko'tarilishi, kredit riskining ortishini anglatadi. Shu orqali banklar bozordagi risklarni tezda aniqlashlari va o'z strategiyalarini moslashtirishlari mumkin.

Kredit derivativlarining o'rni kredit portfelining diversifikatsiyasi jarayonida ham muhimdir. Banklar faqat kredit ajratish orqali emas, balki kredit risklariga asoslangan moliyaviy vositalarni sotib olish yoki sotish orqali ham portfellarini diversifikatsiya qilishadi. "Bu esa moliyaviy barqarorlikni oshiradi va tavakkalchilikni kamaytiradi.

Kredit derivativlar moliyaviy innovatsiyalar hisoblanib, global moliya bozorlarida muhim rol o'ynaydi. Ular orqali kredit bozorining"[61] ikkilamchi bozori shakllanadi, ya'ni kreditlar bilan bog'liq risklar likvid aktivlarga aylantiriladi. Bu esa moliyaviy muhitni faolroq qiladi va banklar o'rtasida resurslarning samarali taqsimlanishiga xizmat qiladi.

Biroq kredit derivativlar bilan bog'liq tavakkalchiliklar ham mavjud. Birinchidan, ushbu vositalarning murakkabligi sababli ulardan noto'g'ri foydalanish holatlari yuz berishi mumkin. Ikkinchidan, kredit hodisasi yuz berganda riskni o'z zimmasiga olgan tomon ham uni bajara olmasligi mumkin. Shu sababli kredit derivativlar bilan ishlovchi tomonlar moliyaviy jihatdan mustahkam va ishonchli bo'lishi zarur.

2008-yilgi global moliyaviy inqirozda aynan kredit derivativlarning noto'g'ri narxlanishi va haddan ortiq qo'llanishi asosiy sababchilardan biri bo'lgan edi. Shu bois bugungi kunda kredit derivativlar bo'yicha xalqaro standartlar va regulyativ talablar kuchaytirilgan. Misol uchun, CDS bitimlarini markazlashtirilgan kliring tizimi orqali o'tkazish, qat'iy hisobdorlik va hisobot yuritish majburiyati joriy etilgan.

Xulosa qilib aytganda, kredit derivativlari kredit risklarini boshqarishda strategik vosita sifatida muhim o'rin tutadi. Ular orqali banklar riskni boshqaradi, kredit portfelini optimallashtiradi, kapital samaradorligini oshiradi va moliyaviy bozordagi o'zgarishlarga tezkor

[61] Polteva T., Antipov D., Klassen N. The improvement of the market risk management mechanism at the automotive industry enterprises //2019 Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI). – IEEE, 2019. – C. 1005-1014.

moslasha oladi. Biroq bu vositalardan foydalanishda ehtiyotkorlik, tahliliy yondashuv va kuchli regulyativ nazorat talab etiladi. Faqat shundagina kredit derivativlar moliyaviy barqarorlikka xizmat qiluvchi samarali vosita bo‘lib shakllanishi va o‘z salohiyatini to‘liq namoyon qilishi mumkin.

“Ularning to‘g‘ri va maqsadga muvofiq qo‘llanilishi banklar va moliyaviy institutlarga nafaqat tavakkalchilikni kamaytirish, balki yangi investitsion imkoniyatlardan foydalanish, bozor likvidligini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirish imkonini beradi”[62].

Shu sababli, kredit derivativlari zamonaviy moliyaviy infratuzilmaning ajralmas qismi sifatida baholanadi. Ularni boshqarishda xalqaro standartlarga mos yondashuvlar, doimiy monitoring va xatarlarni oldindan aniqlash tizimlari muhim ahamiyatga ega.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, kredit derivativlari — bu yuqori imkoniyatlarga ega, ammo ehtiyotkorlik bilan yondashishni talab qiluvchi murakkab moliyaviy instrument bo‘lib, ularning samarali boshqaruvi orqali moliyaviy tizim barqarorligi va ishtirokchilar manfaatlari ta'minlanadi.

8.9-§. Faktoring xizmati.

Zamonaviy moliyaviy xizmatlar tizimida kichik va o‘rta biznes subyektlarining likvidlik bilan bog‘liq muammolarini hal qilishda faktoring xizmatining o‘rni katta. Faktoring – bu moliyaviy xizmat ko‘rsatish shakli bo‘lib, unda yetkazib beruvchi (yoki xizmat ko‘rsatuvchi) tomonidan xaridorga nisbatan vujudga kelgan to‘lanmagan debitorlik qarzlarini uchinchi tomon – faktoring kompaniyasiga (faktor) sotish orqali likvidlikni tezlashtirish imkonini beradi. Bu xizmat, ayniqsa, kechiktirilgan to‘lov bilan ish olib boradigan korxonalar uchun moliyaviy oqimni barqarorlashtirishda samarali vosita hisoblanadi.

Faktoring yordamida korxona tovar yoki xizmatni yetkazib berganidan so‘ng darhol naqd mablag‘ga ega bo‘ladi, chunki faktor kompaniya debitorlik qarzini sotib olib, uning bir qismini (odatda 70–90

[62] Guan B., Xie J. Research on Foreign Exchange Risk Management of China's Enterprises //2011 International Conference on Management and Service Science. – IEEE, 2011. – C. 1-4.

foizini) oldindan to‘laydi. Qolgan qismi esa xaridor qarzni to‘laganidan so‘ng, foiz va xizmat haqi ushlab qolingan holda to‘lab beriladi.

Faktoringning asosiy afzalliklari shundaki, u nafaqat likvidlikni oshiradi, balki qarzdorlar monitoringini osonlashtiradi, to‘lov intizomini yaxshilaydi va korxonaning moliyaviy risklarini kamaytiradi.

Turli shakllari mavjud: ochiq va yopiq faktoring, regressli va regresssiz, mahalliy va xalqaro faktoring — ularning har biri mijoz ehtiyojiga qarab tanlanadi.Faktoring xizmatining asosiy mohiyati shundaki, yetkazib beruvchi tovarni sotgach yoki xizmatni ko‘rsatgach, mijozdan keladigan to‘lovni kutmasdan, bu huquqni faktor kompaniyasiga sotadi. Faktor esa o‘z navbatida, hujjatlarni qabul qilib, summaning ma’lum qismini (odatda 70–90%) yetkazib beruvchiga darhol to‘laydi. Qolgan qismi esa xaridor tomonidan haq to‘langanidan keyin yetkazib beruvchiga yetkaziladi. Bunda faktor xizmat uchun komissiya oladi va shu bilan birga risklarni ham qisman o‘z zimmasiga oladi, ayniqsa regresssiz faktoringda.

Regresssiz (yoki qayta sotib olish shartisiz) faktoringda, agar xaridor qarzni to‘lamasa, bu risk faktor zimmasida qoladi. Aksincha, regressli faktoringda risk yetkazib beruvchi zimmasida bo‘lib, agar xaridor to‘lovni bajarmasa, faktor to‘langan mablag‘ni yetkazib beruvchidan qaytarib olish huquqiga ega.

Ochiq faktoringda xaridor faktoring bitimidan xabardor bo‘ladi va to‘lovni bevosita faktor kompaniyasiga amalga oshiradi. Yopiq faktoringda esa xaridor ushbu bitim haqida xabardor qilinmaydi, to‘lovlarni avvalgidek yetkazib beruvchiga amalga oshiradi, so‘ngra ular faktor tomonidan undiriladi.

Mahalliy faktoring bir mamlakat ichida amalga oshiriladi, xalqaro faktoring esa turli davlatlar o‘rtasida amalga oshiriladi va eksport-import operatsiyalarida keng qo‘llaniladi.Faktoringning bir nechta asosiy turlari mavjud: regressli va regresssiz faktoring, ochiq va yopiq faktoring, ichki va xalqaro faktoring. Regressli faktoringda, agar xaridor to‘lovni amalga oshirmasa, yetkazib beruvchi faktor oldidagi majburiyatni qayta zimmasiga oladi. Regresssiz faktoringda esa, butun risk faktor tomonidan qabul qilinadi. Bu shakl, odatda, to‘lovga layoqatli mijozlarga ega

yetkazib beruvchilar tomonidan qo‘llaniladi.

Ochiq faktoringda xaridor faktoring kelishuvidan xabardor bo‘ladi va to‘lovni bevosita faktor kompaniyasiga amalga oshiradi. Yopiq faktoringda esa xaridor bu jarayondan bexabar bo‘ladi va to‘lovni odatdagidek yetkazib beruvchiga amalga oshiradi, biroq faktor ichki mexanizm orqali ushbu mablag‘ni boshqaradi. Ichki faktoring bitta mamlakat ichidagi operatsiyalarni o‘z ichiga olsa, xalqaro faktoringda turli davlatlar o‘rtasidagi savdo operatsiyalarida ushbu xizmatdan foydalaniladi.

Faktoringning afzalliklari ko‘p. Avvalo, bu xizmat orqali kompaniyalar o‘z pul oqimini tezlashtiradi, bu esa ularning likvidligini oshiradi. Bu, ayniqsa, kichik biznes uchun dolzarbdir, chunki ularning aylanish kapitali cheklangan bo‘ladi. Ikkinchidan, faktoring kompaniyalarga debitorlik qarzlarini boshqarishda yordam beradi, ularni monitoring qiladi va ularning kechikish xavfini kamaytiradi. Uchinchidan, faktoring orqali kompaniyalar qarzdorlik darajasini oshirmagan holda moliyalashtiriladi, ya’ni bu an’anaviy kreditdan farqli o‘laroq, balans tashqarisidagi moliyalashtirish shaklidir. Bu esa kompaniyaning qarz ko‘rsatkichlarini yomonlashtirmasdan qo‘shimcha mablag‘ jalb qilish imkonini beradi. To‘rtinchidan, faktoring xizmatidan foydalanish orqali kompaniyalar o‘zining buxgalteriya va inkasso faoliyatini soddalashtiradi, chunki bu jarayonlarning bir qismini faktor kompaniyasi o‘z zimmasiga oladi. Bu esa operatsion xarajatlarni kamaytirishga va xodimlar ishini yengillashtirishga xizmat qiladi. Beshinchidan, regresssiz faktoring hollarda to‘lov risklarini faktor o‘z zimmasiga oladi, bu esa yetkazib beruvchining moliyaviy barqarorligini oshiradi va risklarni diversifikatsiya qilish imkonini yaratadi.Biroq faktoring xizmatining ayrim kamchiliklari ham mavjud. Eng avvalo, bu xizmat pullik va faktor komissiya hamda foizlar oladi, bu esa mahsulot tannarxini oshiradi. Ikkinchidan, regressli faktoringda to‘lov amalga oshirilmasa, risk yana yetkazib beruvchiga yuklanadi. Bundan tashqari, mijozlar bilan ishlashdagi ishonch muammolari, faktor kompaniyasi bilan tuzilgan shartnomadagi murakkab shartlar kabi holatlar ham faktoringni keng qo‘llashga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Faktoring xizmatining huquqiy asoslari har bir mamlakatda alohida tartibga solinadi. O‘zbekistonda bu xizmat O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi va tijorat banklari faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar orqali belgilangan. Bundan tashqari, xalqaro faktoring operatsiyalari bo‘yicha UNIDROIT konvensiyasi (1988) asosiy huquqiy manba hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda faktoring bozori juda keng rivojlangan bo‘lib, bu xizmatdan AQSH, Yevropa Ittifoqi davlatlari, Xitoy va boshqa rivojlangan mamlakatlar keng foydalanadi. Faktoring kompaniyalari ko‘pincha banklar tarkibida yoki alohida moliyaviy institut sifatida faoliyat yuritadi. Ular nafaqat moliyalashtirish, balki risklarni baholash, debitorlikni monitoring qilish, sug‘urta qilish xizmatlarini ham ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, faktoring xizmati – bu zamonaviy moliyaviy xizmatlar ichida kichik va o‘rta biznes uchun juda foydali bo‘lgan vositadir. U likvidlikni oshiradi, moliyaviy oqimni tezlashtiradi, debitorlik risklarini kamaytiradi va umumiy moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshiradi. Biroq bu xizmatdan foydalanishda xarajatlar, risklar va shartnomaviy majburiyatlar chuqur tahlil qilinishi zarur. Faqat shundagina faktoring xizmati iqtisodiy samaradorlikni ta’minlaydi va kompaniya raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

To‘g‘ri yondashuv va puxta tahlil asosida tanlangan faktoring strategiyasi kompaniyaga nafaqat qisqa muddatli likvidlik muammolarini hal qilishda, balki uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda ham yordam beradi. Shu sababli, faktoring xizmatidan foydalanishda hamkor faktor kompaniyasining ishonchliligi, xizmat shartlari va moliyaviy risklar to‘liq baholanishi lozim.

Yakuniy natijada, faktoring – bu nafaqat moliyaviy vosita, balki kichik va o‘rta biznes uchun strategik yechimdir.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Kredit riski nima va u qanday holatlarda yuzaga keladi?
2. Kredit riskining asosiy xususiyatlari va omillari nimalardan iborat?

3. Kredit riskini baholashda qanday yondashuvlar va ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi?

4. Kredit risklarini kamaytirish bo‘yicha qanday taktik usullar mavjud?

5. Davlat yoki bank kafolatining kredit riskini kamaytirishdagi roli qanday?

6. Baholash koeffitsiyentlari tizimi qanday tuziladi va nima uchun kerak?

7. Ssuda bo‘yicha yo‘qotishlarni bartaraf etish uchun qanday zaxira shakllantiriladi?

8. Kredit derivativlari nima va ularning asosiy turlari qaysilar?

9. Kredit risklarini boshqarishda kredit derivativlari qanday qo‘llaniladi?

10. Faktoring xizmati kredit riskini boshqarishga qanday yordam beradi?

IX BOB. VALYUTA RISKLARINI BOSHQARISH

9.1. Valyuta risklarining mazmuni va uning kelib chiqish sabablari.

9.2. Valyuta riskini keltirib chiqaruvchi omillar.

9.3. Valyuta risklarini baholash va boshqarish usullari.

Tayanch so‘z va iboralar. *Valyuta riski; kurs tebranishi (exchange rate volatility); konvertatsiya riski; translyatsion risk; operatsion risk; xedjerlash (hedging); forward bitimlar; futures shartnomalar; opsionlar; swoplar (swap); valyuta siyosati; xalqaro hisob-kitoblar; inflyatsiya; foiz stavkalari; xalqaro savdo; valyuta kursining o‘zgaruvchanligi; markaziy bank intervensiyalari; valyuta ekspozitsiyasi; riskni boshqarish strategiyasi; diversifikatsiya.*

9.1-§. Valyuta risklarining mazmuni va uning kelib chiqish sabablari.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda tovar va xizmatlar almashinuvi jarayonida ularning aniq ekvivalent qiymatini aniqlash muayyan murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Xususan, xalqaro savdo va to‘lov munosabatlari har doim valyuta harakati bilan bevosita bog‘liq bo‘lganligi sababli, hisob-kitoblar odatda chet el valyutasida amalga oshiriladi.

Turli iqtisodiy omillar ta’sirida shartnoma tuzilgan vaqtdan uning amalda bajarilishigacha bo‘lgan davr mobaynida valyuta kursining o‘zgarishi kuzatilishi mumkin. Bu esa bitim ishtirokchilaridan birining moddiy zarar ko‘rishiga olib keladi. Masalan, agar shartnoma tuzilgan valyutaning kursi boshqa valyutaga nisbatan pasaysa, shartnoma shartlarini bajaruvchi tomon salbiy moliyaviy oqibatlarga duch keladi. Ayniqsa, 1970-yillar boshida suzuvchi valyuta kursi rejimiga o‘tilishi xalqaro iqtisodiy aloqalarning barqarorligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi.

Keng ma’noda valyuta riski deganda, valyuta kurslarining tebranishi natijasida xalqaro xo‘jalik aloqalari ishtirokchilari faoliyatining moliyaviy natijalarida kutilmagan salbiy o‘zgarishlar yuzaga kelish ehtimoli tushuniladi. Ushbu riskga xalqaro iqtisodiy operatsiyalarda

ishtirok etuvchi barcha sub'yektlar – davlatlar, banklar, savdo va sanoat kompaniyalari, yuridik hamda jismoniy shaxslar duch keladilar.

Valyuta kurslarining beqaror o'zgarishi bir qator salbiy oqibatlarga olib keladi:

- Xalqaro mehnat taqsimotining buzilishi;
- Tovar va xizmatlarning ekvivalent almashuvini murakkablashtirishi;
- Xalqaro savdo hajmining qisqarishi va savdo balansining buzilishi;
- Eksportyor va importyorlar faoliyatining izdan chiqishi.

Misol uchun, importyor kelgusida valyuta kurslarining qanday o'zgarishini oldindan aniq bilmagani uchun valyuta riskidan xavfsirab, xorijdan mahsulot sotib olish o'rniga mahalliy bozordan xarid qilishni afzal ko'rishi mumkin. Xuddi shunday, eksportyorlar ham valyuta kursidagi noaniqliklar sababli tashqi bozorlar bilan ishlashdan voz kechishlari mumkin.

Xalqaro savdo aloqalarida tovar va xizmatlar almashinuvining ekvivalent qiymatini aniq belgilash ko'pincha muammoli bo'ladi. Sababi, bunday bitimlar ko'pincha xorijiy valyutada amalga oshiriladi va bu holat hisob-kitoblarni murakkablashtiradi. Shartnoma tuzilganidan to uning bajarilishigacha bo'lgan muddat oralig'ida valyuta kursining o'zgarib ketishi bitim ishtirokchilaridan birining moliyaviy yo'qotishlarga uchrashiga sabab bo'lishi mumkin. Ayniqsa, 1970-yillarning boshlarida suzuvchi valyuta kursi tizimiga o'tilishi ushbu xavf-xatarlarni yanada kuchaytirdi.

Valyuta riski deganda, xorijiy valyutalar kursining o'zgarishi natijasida xalqaro iqtisodiy munosabatlar subyektlari – davlatlar, banklar, korxonalar, yuridik va jismoniy shaxslar – uchun moliyaviy yo'qotishlar yoki kutilmagan foyda olish ehtimoli tushuniladi. Valyuta kurslarining beqarorligi xalqaro mehnat taqsimotini izdan chiqarishi, tovar va xizmatlar ekvivalent almashinuvini qiyinlashtirishi, savdo hajmini kamaytirishi va tashqi savdo balansiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Natijada, eksportyor va importyorlar o'z savdo faoliyatlarini cheklashga

majbur bo‘lishadi.

Xususan, eksportyor valyuta riskiga duch keladi, agar shartnoma importyor mamlakatining yoki uchinchi davlatning valyutasida tuzilgan bo‘lsa va to‘lov kechiktirilgan muddatda amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan bo‘lsa. Agar to‘lov muddati kelgunga qadar bu valyuta eksportyorning milliy valyutasiga nisbatan qadrsizlansa, eksportyor rejalashtirilgan daromadni ololmaydi. Aksincha, importyor uchun valyuta riski tovar bahosi xorijiy valutada belgilangan va u kurs oshib ketgan holatlarda yuzaga chiqadi. Bunday vaziyatda importyor o‘z milliy valyutasida ko‘proq mablag‘ to‘lashga majbur bo‘ladi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, shartnoma tuzilishi va uning bajarilishi orasidagi muddat qancha uzoq bo‘lsa, valyuta xavfining darajasi shuncha yuqori bo‘ladi. Valyuta riskining aniq ifodasi — bu bitim tuzilgan vaqtda kutilgan to‘lov yoki tushum miqdori bilan, real ravishda to‘langan yoki olingan miqdor o‘rtasidagi farqdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchi subyektlar – xususiy korxonalar, banklar, kooperativlar va fuqarolar – o‘z valyuta siyosatini mustaqil ravishda yuritish imkoniyatiga ega bo‘lsalar-da, xalqaro moliya bozorida faoliyat yuritish har doim muayyan xavflar bilan bog‘liq. Valyuta riskini to‘liq yo‘qotishning iloji yo‘q, ammo uni kamaytirish mumkin. Bu jarayonda banklarning roli alohida ahamiyat kasb etadi. Bank sektorini liberallashtirish va bank faoliyatini universallashtirish sharoitida risklarni baholash va nazorat qilish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Valyuta risklari asosan quyidagi holatlar bilan bog‘liq: xalqaro valyuta bozorlarida operatsiyalar bajarilishi, bank xizmatlari global miqyosda ko‘rsatilishi va transmilliy korporatsiyalarning faoliyati. Umuman olganda, valyuta riski – bu turli valyuta operatsiyalarini amalga oshirish davomida ayirboshlash kursining o‘zgarishi tufayli zarar ko‘rish yoki kutilmagan foyda olish ehtimolidir. Ushbu xavf ko‘lami xorijiy valyutaning sotib olish qobiliyatidagi o‘zgarish darajasi bilan belgilanadi.

Misol uchun, agar eksportyor shartnomani to‘lov valyutasining kursi tushishidan oldin imzolasa, kelgusida u milliy valutada kamroq tushum olishi mumkin. Importyor esa valyuta kursining ko‘tarilishi

natijasida xorijiy tovarni sotib olish uchun ko‘proq mablag‘ sarflashga majbur bo‘ladi.

9.2-§. Valyuta riskini keltirib chiqaruvchi omillar.

Milliy moliya bozorida risklarni bashorat qilish nisbatan oson bo‘lsa-da, xalqaro va mintaqaviy moliya bozorlarida bu jarayon murakkab kechadi. Valyuta kursiga bir nechta muhim omillar ta’sir ko‘rsatadi, jumladan:

- Foiz stavkalaridagi o‘zgarishlar;
- Joriy savdo balansining holati;
- Inflyatsiya darajasi;
- Iqtisodiy va siyosiy barqarorlik;
- Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi darajasi.

Valyuta riski odatda quyidagi uch asosiy toifaga bo‘linadi:

1. Translyatsion risk. Bu turdagi risk, odatda, kompaniya yoki bankning xorijiy valyutadagi aktivlari va majburiyatlarini milliy valyutaga konvertatsiya qilish jarayonida ayirboshlash kursi o‘zgarishidan kelib chiqadi. Masalan, agar xorijiy valyuta nisbatan qimmatlashsa, milliy valyutadagi ifodalanishi ortadi va aksincha. Natijada, balansdagi aktivlar va majburiyatlar qiymati o‘zgaradi.

2. Transaksion risk. Xalqaro hisob-kitoblardagi to‘lov va tushumlar xorijiy valutada bo‘lsa, u holda ayirboshlash kursining tebranishi korxona daromadlariga ta’sir qiladi. Agar bu riskni xedjirlash choralari bilan boshqarilmasa, valyuta kursidagi noaniqliklar firmaning moliyaviy natijalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli tijorat banklari o‘z mijozlariga transaksion xarajatlar tebranish ehtimolini xedjirlashni tavsiya etadi.

Bank menejmenti uchun valyuta risklarini boshqarish bo‘yicha quyidagi choralarni amalga oshirish muhimdir:

1. Mijozlar tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan transaksiyalar uchun valyuta bitimlarini chegaralash;
2. Valyuta kassalari uchun overnayt operatsiyalariga qat’iy limitlar belgilash;
3. Valyuta savdosida ishtirok etuvchi korporativ mijozlar uchun

kunlik va tunlik limitlarni joriy etish, shuningdek ularning faoliyatini doimiy monitoring qilish.

3. Iqtisodiy risk. Valyuta riskining eng muhim shakli bo‘lib, u xorijiy valyuta kurslaridagi uzoq muddatli o‘zgarishlar natijasida firmaning umumiy moliyaviy barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bu turdagi risk, ayniqsa, eksport-import operatsiyalarida faol ishtirok etuvchi kompaniyalar uchun dolzarbdir.

Shunday qilib, valyuta operatsiyalariga doir risklarni kamaytirish uchun banklar har bir valyuta bo‘yicha alohida limitlar belgilashlari, xorijiy valyutadagi aktiv va majburiyatlar hajmini tahlil qilib, muntazam ravishda monitoring olib borishlari zarur. Bu jarayon bankning umumiy kredit siyosati bilan uyg‘un holda tashkil etilishi kerak.

Ayni paytda O‘zbekistonda valyuta bozorini erkinlashtirish bo‘yicha muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu islohotlar valyuta operatsiyalarining hajmi va qulayligini oshirib, jahon moliyaviy tizimiga integratsiyalashuvni jadallashtirishga xizmat qilmoqda. Shu munosabat bilan, tegishli mutasaddi tashkilotlar xalqaro valyuta bozori mexanizmini chuqur o‘rganishlari va zamonaviy risklarni boshqarish vositalaridan to‘g‘ri foydalanishlari lozim. Aks holda, valyuta kursining tebranishi nafaqat banklar va kompaniyalar, balki butun iqtisodiyot uchun xavfli bo‘lishi mumkin.

9.3-§. Valyuta risklarini baholash va boshqarish usullari.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida tovar va xizmatlar almashinuvi ularning aniq va barqaror ekvivalent qiymatlarini belgilashni talab qiladi. Biroq, amaliyotda bu jarayon ko‘plab muammolarni yuzaga keltiradi. Xususan, xalqaro savdo va hisob-kitob munosabatlari doimiy ravishda xorijiy valyutalar bilan bog‘liq bo‘ladi. Natijada, xalqaro bitimlar odatda chet el valyutasida tuziladi va ijro etiladi. Bu holat valyuta kurslarining o‘zgarishiga bo‘ysunuvchi risklarni yuzaga keltiradi.

Xalqaro amaliyotda kuzatilishicha, bitim imzolangandan to uning amalda bajarilishigacha bo‘lgan vaqt mobaynida valyuta kursining salbiy tomonga siljishi ehtimoli mavjud bo‘lib, bu shartnoma tomonlaridan biri uchun bevosita yoki bilvosita moliyaviy yo‘qotishlarga olib kelishi

mumkin. Ayniqsa, 1970-yillarda suzuvchi (floating) valyuta kursi tizimiga o‘tilgach, xalqaro savdo operatsiyalarida valyuta risklarining keskin kuchaygani kuzatildi.

Valyuta riski – bu valyuta kurslarining o‘zgarishi natijasida iqtisodiy sub’yektlarning xalqaro iqtisodiy faoliyati va xo‘jalik operatsiyalari natijalariga salbiy ta’sir ko‘rsatish ehtimolidir. U keng ma’noda valyuta kursining tebranishi bilan bog‘liq har qanday moliyaviy yo‘qotish xavfini anglatadi. Ushbu risk xalqaro iqtisodiy operatsiyalarda ishtirok etuvchi barcha sub’yektlar – davlat idoralari, tijorat banklari, eksport-import bilan shug‘ullanuvchi savdo va sanoat kompaniyalari, shuningdek, boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga tegishlidir.

Valyuta kursining beqarorligi xalqaro mehnat taqsimotining izchil ishlashiga putur yetkazadi. Shu bilan birga, u tovar va xizmatlarning o‘zaro ekvivalent qiymatlarda almashinuvini qiyinlashtiradi, xalqaro savdo hajmini qisqartiradi va tashqi savdo balansini muvozanatli saqlashga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Valyuta kurslaridagi o‘zgaruvchanlik eksportyor va importyorlar uchun savdo rejalashtirishda noaniqliklarni keltirib chiqaradi. Misol uchun, importyor xorijiy valyuta kursining kelajakdagi holatini aniq bashorat qila olmagani sababli valyuta riskidan qochish maqsadida tovarni chet eldan xarid qilishdan ko‘ra, uni ichki bozordan xarid qilishni afzal ko‘rishi mumkin. Bu esa xalqaro savdo faolligining pasayishiga olib keladi.

Moliyaviy risklarni boshqarish metodlari ularning amalga oshirilish shakliga ko‘ra ikki asosiy guruhga ajratiladi: jismoniy himoya va iqtisodiy himoya. Investitsion faoliyatda risklarni kamaytirishga qaratilgan strategiyani tanlashda investor bir qator tamoyillarga asoslanishi lozim. Ulardan eng asosiylari quyidagilardir:

- o‘z kapitali hajmidan ortiq mablag‘ni xavf ostiga qo‘yishga yo‘l qo‘yilmaydi;
- kichik miqyosdagi operatsiyalar uchun yirik moliyaviy resurslarni xavf ostiga qo‘yish maqsadga muvofiq emas.

Amaliy nuqtai nazardan bu tamoyillar quyidagi tartibda amalga oshiriladi: avvalo, mavjud risk turiga nisbatan yuzaga kelishi mumkin

bo‘lgan maksimal zarar aniqlanadi va u investorning moliyaviy imkoniyatlari, ya’ni kapitali bilan taqqoslanadi. Keyinchalik, bu zarar miqdori umumiy moliyaviy resurslar hajmiga nisbatan baholanadi. Yakuniy bosqichda esa risk darajasining korxonani moliyaviy barqarorligidan mahrum etish ehtimoli, ya’ni bankrotlikka olib kelish salohiyati tahlil qilinadi. Shu tariqa, moliyaviy risklarni boshqarish tizimi rejalashtirishdan tortib nazoratgacha bo‘lgan barcha funksional bosqichlarni o‘z ichiga oladi.

Moliyaviy risklar ichida valyuta riski alohida o‘rin tutadi. Daromad va xarajatlar turli valyutalarda ifodalangan hollarda korxona valyuta kursi o‘zgarishiga bog‘liq risk ta’siriga tushadi. Valyuta kursining keskin tebranishi korxona uchun nafaqat yirik moliyaviy yo‘qotishlarga, balki kutilmagan foyda olish imkoniyatlariga ham sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois, valyuta riskini aniqlash, baholash va boshqarish korxona strategik faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi.

Valyuta riskini samarali boshqarish uchun korxonalar xedjirlash (hedging) usullaridan foydalanadilar. Xedjirlash — bu valyuta kursi tebranishiga qarshi moliyaviy himoya qilish vositasidir. Amaliyotda keng qo‘llanilayotgan vositalardan biri valyuta fyuchers bitimlaridir. Fyucherslar yordamida ishtirokchilar valyuta kursi o‘zgarishidan kelib chiqadigan salbiy oqibatlarni minimallashtirishga intiladilar.

Masalan, import qiluvchi korxona yaqin kelajakda xorijiy valyutada to‘lov amalga oshirishi zarurligini bilgan holda, valyuta kursining ko‘tarilish xavfini hisobga olib, oldindan fyuchers bitimini tuzadi. Agar fyuchers bitimi muddati tugagunga qadar valyuta kursi oshsa, korxona bitim orqali o‘zini yuqori narxli to‘lovdan himoya qiladi. Bitimdan olingan foyda esa to‘lov vaqtidagi amaldagi yuqori kursdan yuzaga kelgan zararlarni qoplashga xizmat qiladi.

Xuddi shunday, eksport qiluvchi korxona xorijiy valyutada tushadigan tushumning qiymati pasayishi xavfini sezsa, oldindan yuqori kurs bo‘yicha fyuchersni sotadi. Keyinchalik kurs pasaygan taqdirda esa arzon narxda kerakli valyutani sotib olib, oldingi bitim orqali foyda ko‘radi. Bu foyda valyuta kursi pasayganligi sababli yuzaga kelgan yo‘qotishni qoplashga imkon yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, moliyaviy va valyuta risklarini boshqarish — zamonaviy iqtisodiyot sharoitida korxona barqarorligi va moliyaviy xavfsizligini ta’minlovchi muhim strategik yo‘nalish bo‘lib, u puxta rejalashtirish, tahlil va professional yondashuvni talab etadi.

Xalqaro moliyaviy amaliyotda valyuta risklaridan himoyalanish maqsadida qo‘llaniladigan asosiy vositalardan biri — muddatli valyuta bitimlari hisoblanadi. Ular orasida forvard shartnomalari, valyuta opsionlari va valyuta svoplari alohida o‘rin tutadi.

Forvard shartnomasi — bu valyuta risklaridan xedjirlash (himoyalanish) maqsadida tuziladigan muddatli bitim bo‘lib, u ikki tomon — odatda tijorat banki va mijoz (eksportyor yoki importyor) o‘rtasida 1 yilgacha muddatga tuziladi. Bu shartnomada valyuta kursi bitim tuzilgan sanada oldindan belgilanadi, operatsiyaning bajarilishi esa kelajakdagi aniq sanada amalga oshiriladi.

Forvard bitimlari odatda 1, 3, 6 oy va 12 oy kabi muddatlar uchun tuziladi. Ularning kursi "Autrayt" (out-right) kursi deb yuritiladi va bu kurs spot kursga (darhol amalga oshiriladigan operatsiya bo‘yicha kurs) mukofot (premium) yoki chegirma (diskont) qo‘shish/ayirish orqali aniqlanadi.

Misol uchun, to‘g‘ri kotirovka (valyuta juftligi bevosita ko‘rsatilgan) asosida premium spot kursga qo‘shiladi, diskont esa ayriladi. Teskari kotirovka (aksincha ko‘rsatilgan) holatida esa buning aksi amalga oshiriladi. Forvard shartnomalari ayniqsa eksportyor va importyorlar uchun ahamiyatli bo‘lib, ular valyuta kurslarining beqarorligi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy yo‘qotishlardan himoyalanish imkonini beradi.

Fyuchers bitimlari ham valyuta risklarini kamaytirishga xizmat qiluvchi muddatli moliyaviy instrumentlardandir. Ular tashkil etilishi va bajartirilishi jihatidan forvard shartnomalariga o‘xshash bo‘lsa-da, bir qancha muhim jihatlar bilan farqlanadi.

Fyuchers shartnomasi oldindan belgilangan kursda kelajakda ma’lum bir sanada valyuta miqdorini yetkazib berishni nazarda tutadi. Biroq amaliyotda fyuchers bitimlari real tovar yetkazib berish emas, balki valyuta risklarini xedjirlash, ya’ni barqarorlashtirish maqsadida tuziladi.

Fyuchers bitimlari odatda birja asosida tuziladi va barcha hisob-kitoblar maxsus tashkilot — kliring palatasi orqali amalga oshiriladi. Bitim taraflari, ya'ni sotuvchi va xaridor, shartnoma imzolanganda kafolat depozit (marja) ko'rinishida oldindan mablag' to'lashadi. Bu depozit bitimni kafolatlash va kutilayotgan valyuta kursi o'zgarishlariga qarshi himoya vazifasini bajaradi.

Masalan, qiymati 25 000 AQSh dollariga teng bo'lgan fyuchers shartnomani tuzish uchun xaridor va sotuvchi har biri 1500 AQSh dollari miqdorida badal to'lashadi. Bu badallar fyuchers bitimining amal qilish muddati davomida yuzaga keladigan potentsial yo'qotishlarni qoplashga xizmat qiladi.

Fyuchers shartnomalarining muhim xususiyatlaridan biri — standartlashtirilgan (ya'ni oldindan belgilangan hajm va muddatga ega) bo'lishidir. Bu esa ularni ikkilamchi bozorda erkin sotish yoki sotib olish imkonini beradi.

Moliyaviy bozor ishtirokchilari, ayniqsa, banklar va yirik korporatsiyalar o'z faoliyatlarida valyuta risklarini boshqarishda turli moliyaviy instrumentlardan foydalanadilar. Ular orasida opsionlar va svop shartnomalari muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu vositalar valyuta kursining salbiy o'zgarishlaridan kelib chiqadigan zararlarning oldini olishda qo'llaniladi.

Opsion – bu kelgusida ma'lum bir valyutani oldindan belgilangan kurs (strayk baho) bo'yicha, belgilangan vaqtda yoki shu muddat ichida sotib olish yoki sotish huquqini (lekin majburiyatini emas) beruvchi ikki tomonlama shartnomadir. Opsion so'zi lotincha "optio" – tanlov so'zidan kelib chiqqan bo'lib, bu instrument investor yoki treyderga kelajakdagi noaniqlikdan himoyalanish imkonini beradi.

Ushbu instrumentda quyidagi ishtirokchilar bo'ladi.

Opsionni yozuvchi (sotuvchi) – valyutani sotish yoki sotib olish majburiyatini oladi;

Opsionni sotib oluvchi (egasi) – valyutani sotib olish yoki sotish huquqini qo'lga kiritadi, biroq bu huquqdan foydalanishi shart emas.

Opsionlar turli shakllarda mavjud.

Call opsion (sotib olish opsioni) – valyuta kursining o‘sishidan himoyalanish uchun foydalaniladi. Egasi valyutani oldindan belgilangan kursda sotib olish huquqiga ega bo‘ladi.

Put opsion (sotish opsioni) – valyutaning qadrsizlanishidan himoyalanish maqsadida qo‘llaniladi. Egasi belgilangan kursda valyutani sotish huquqiga ega bo‘ladi.

Stellaj opsioni – investorni valyutani ma’lum bir bahoda sotib olish yoki sotish huquqi bilan ta’minlaydi.

Opsion shartnomasida quyidagilar belgilanadi:

- Muddati – bu opsionni amalga oshirish mumkin bo‘lgan vaqt oralig‘i. Agar ushbu muddat o‘tib ketsa, opsion bekor bo‘ladi.
- Uslubi – yevropacha opsion faqat muddati tugaydigan sanada amalga oshiriladi, amerikacha opsion esa belgilangan muddat davomida istalgan vaqtda ishlatilishi mumkin.
- Strayk baho (kurs) – bu valyutani sotib olish yoki sotish mumkin bo‘lgan narxdir.
- Mukofot (prebiya) – opsion egasi tomonidan sotuvchiga to‘lanadigan komissiya to‘lovi bo‘lib, u xavf miqdorini cheklaydi.

Muhimi, opsion shartnomasi faqat opsion sotuvchisi uchun majburiy bo‘lib, opsion egasi bu huquqdan foydalanmaslik huquqiga ega. Shu sababli, noqulay bozor sharoitida u ushbu shartnomani bekor qilish huquqini saqlab qoladi.

Valyuta risklarini boshqarishda keng qo‘llaniladigan yana bir vosita bu svop shartnomasidir. Svop – bu bir vaqtning o‘zida ikkita qarama-qarshi valyuta operatsiyasini amalga oshirishga asoslangan bitimdir. Bunda valyuta avval sotib olinadi (yoki sotiladi), keyinchalik esa muayyan vaqtda qayta sotiladi (yoki qayta sotib olinadi). Asosan, ushbu bitim quyidagi ikki elementdan iborat bo‘ladi:

- joriy sanada bir valyutaning ikkinchisiga almashinuvi (spot operatsiya);
- kelajakdagi sanada teskari operatsiya bajarilishi (forward operatsiya).

Amaliyotda svoplar asosan banklar o‘rtasida tuziladi va ularning

asosiy maqsadi likvidlikni boshqarish yoki valyuta kursi bilan bog‘liq xavflarni xedjirlashdan iboratdir. Svop operatsiyalarida ikki shartnoma turli sanalarda hisob-kitob qilinadi, lekin ular bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi.

Bugungi global moliya tizimi sharoitida valyuta risklari tijorat banklari faoliyatida eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Xorijiy kredit liniyalari, xalqaro to‘lovlar va sarmoyalar bilan bog‘liq operatsiyalarning kengayishi banklarning valyuta risklariga bo‘lgan ta’sirini kuchaytirmoqda.

Banklar valyuta risklarini boshdan kechirayotganda quyidagi asosiy tahdidlar bilan yuzma-yuz keladilar:

1. Valyuta kursining noqulay o‘zgarishlari tufayli ochiq valyuta pozitsiyalari bo‘yicha zarar ko‘rish ehtimoli;
2. Kontragent risklari, ya’ni bitim tuzilgunga qadar ikkinchi tomonning majburiyatlarini bajara olmaslik ehtimoli (masalan, bankrot bo‘lishi).

Valyuta risklari bo‘yicha katta zarar ko‘rgan banklar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, ushbu muammolar asosan quyidagi sabablarga borib taqaladi:

- bank boshqaruvchilari tomonidan yetarlicha nazorat qilinmagan operatsiyalar;
- vakolatsiz yoki ortiqcha vakolatlar doirasida valyuta bo‘limi xodimlari tomonidan amalga oshirilgan bitimlar.

Valyuta risklarini kamaytirish uchun quyidagi choralarni ko‘rish zarur. Valyuta narxlarining to‘g‘ri tanlanishi – ya’ni valyuta kursi prognozlariga asoslangan holda strategik pozitsiyalarni shakllantirish. Valyuta pozitsiyalarini muvofiqlashtirish – shartnomaviy majburiyatlar bo‘yicha aktiv va passivlarning balansini ta’minlash.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Valyuta riski nima va u qanday holatlarda yuzaga keladi?
2. Valyuta risklarining kelib chiqishiga qanday asosiy omillar sabab bo‘ladi?

3. Translyatsion va operatsion valyuta risklari o‘rtasidagi farq nima?

4. Valyuta riskini baholashda qaysi usullar qo‘llaniladi?

5. Xedj qilish nima va valyuta riskini kamaytirishda qanday rol o‘ynaydi?

6. Forward va futures shartnomalar orqali riskni boshqarish qanday amalga oshiriladi?

7. Valyuta opsionlari qanday ishlaydi va ularning ustunliklari nimalardan iborat?

8. Valyuta kursining o‘zgarishi korxonalar faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

9. Markaziy banklar valyuta risklarini kamaytirish uchun qanday choralarni ko‘radi?

10. Valyuta risklarini diversifikatsiya qilish orqali qanday natijalarga erishish mumkin?

X BOB. FOIZ RISKLARINI BOSHQARISH

10.1. Foiz riski haqida tushuncha.
10.2. Banklarda foiz risklarini boshqarish.
10.3. Foiz risklari: boshqarish va baholash.
10.4. Foiz stavkasini boshqarish usullari.

Tayanch so‘z va iboralar. *Foiz riski; foiz stavkasi; foiz stavkasi volatilligi (tebranishi); rentabellik egri chizig‘i (yield curve); Aktivar-passiv boshqaruvi; GAP tahlili; duration (muddatiy sezgirlik); foiz riskini xedjerlash; rerivativ instrumentlar; Markaziy bank siyosati; pul-kredit siyosati; risklarni baholash; foiz daromadlari; bank marjasi; strategik va taktik boshqaruv; ALM (Asset-Liability Management); moliya bozori sharoitlari; likvidlik bilan bog‘liq risklar.*

10.1-§. Valyuta risklarining mazmuni va uning kelib chiqish sabablari.

“Har qanday iqtisodiy sub’ekt faoliyat yurg‘izar ekan, u risk bilan to‘qnash keladi. Bu risk har qanday vaqt va sharoitda yuzaga kelishi mumkin. Bu riskdan qo‘rqmay, uni boshqarib daromadni ko‘paytirish harbir sub’ektning maqsadi va vazifasi hisoblanadi. Shunday ekan risklarni o‘rganish, ularni kelib chiqish sabablari nianiqlash va boshqarish metodlarini o‘rganish iqtisodchilarning vazifasi hisoblanadi”.

Piter S. Rouzning bankirlar orasida mashhur "Bank menejmenti" kitobida foiz riskiga quyidagicha ta’rif berilgan: “Foiz riski - foiz stavkasining kutilmagan holda salbiy tomonga o‘zgarib ketishi oqibatida bankning foydasi, shu bilan birga bank kapitalining kamayishidir”.

Foiz riski - bu tijorat banklari jalb qilgan resurslari foiz stavkasining u bergan kreditlar foizs tavkasidan ortib ketishidir, deb ta’rif berishgan. Bunday ta’rif ko‘plab adabiyotlarimizda tan olingan bo‘lib, ko‘proq bizning bank tizimimizni hisobga olib berilgan. Bizningfikrimizcha esa, ikkala ta’rif ham to‘g‘ri deb olsak bo‘ladi. Birinchi ta’rifning o‘ziga xos jihati shundaki, unda banklarning fond bozorida amalga oshiradigan operatsiyalari bo‘yicha foiz risklarini ham qamrab olingan.

"Foiz riski doimiy ro‘y beradimi yoki undan qochish mukinmi?"

degan savol tug‘iladi. Nazariy jihatdan mumkin, agar aktivlardan olinadigan daromadni (kredit foiz stavkasini) muddatlari va miqdorlari bo‘yicha jalb qilingan mablag‘lar muddat va miqdoriga mos ravishda balanslashtirib turilsa, risk yo‘qoladi. Ammo amaliy jihatdan har qanday vaqtda barcha kreditlarni bunday balanslashtirib bo‘lmaydi, banklar ham bunday siyosat olib borishga ishtiyoqmand emas. Shuning uchun ham banklar doimo foiz riskiga duch kelishadi, bu esa foiz riskidan qochishga emas aksincha uni boshqarib turishga olib keladi.

Foiz riskining ikki turi ajratiladi:

1. Pozitsion
2. Strukturaviy

Pozitsion risk - bu faqat bitta pozissiya bilan (aniq bir vaqtning foiz stavkasi bilan) bog‘liq riskdir. Misol uchun, bank suzib yuruvchi stavkada kredit berdi. Bu unga foyda olib keladimi yo‘qmi noaniq. Balansda bunday riksni oldini olish uchun nima qilsak bo‘ladi? Avvalambor omonatlar bo‘yicha foizlarni o‘zgartirish lozim va bank aktiv va passivlar bo‘yicha foizlarni tenglashtirish kerak.

Strukturaviy risk - bu bankning butun balansi bo‘yicha risk bo‘lib, pul bozoridagi foiz stavkasining tebranishi natijasida yuzaga keladi.

Foiz stavkasi xarakteridan kelib chiqib quyidagi turlarga bo‘linadi:

- qat’iy foiz riski;
- o‘zgaruvchi foiz riski;
- hisobdan chiqarish riski (qimmatli qog‘ozlar kursi o‘zgarishi bilan bog‘liq).

10.2-§. Banklarda foiz risklarini boshqarish.

Bank foiz riskiga qarz berganda ham, qarz olganda ham to‘qnash kelishi mumkin. Foiz riski kreditor uchun joylashtirilgan resurslar foiz stavkasi o‘sganda yuz beradi, buning natijasida u bu operatsiyadan yetarlicha to‘liq daromad olaolmaydi. Misol uchun bank 3 oyga muayyan foiz stavkada kredit berdi, ma’lum muddat o‘tgandan so‘ng foizstavkalari o‘sdi va u kreditni anchayin arzon narxlarda bergani ma’lum bo‘ladi. Foiz riski qarz oluvchi uchun foiz stavkasi pul bozorida tushib ketganda yuz berib, uning qarz bo‘yicha xarajatlarini oshiradi. Masalan, 3 oyga kredit

oluvchi bank, agarda foiz stavkasi tushib ketsa kreditni ancha qimmatroqqa olib qo‘ygani ma’lum bo‘ladi va qarz qiymati joriy bahodan yuqori bo‘ladi.

Foiz riski yuzaga kelish sabablari bo‘lib quyidagilarni sanab o‘tishimiz mumkin:

• foiz stavkasi shakllarini noto‘g‘ri tanlash (doimiy, fiksirlangan, suzib yuruvchi, pasayuvchi va boshq.);

• kredit shartnomasida foiz stavkasini o‘zgarishini hisobga olmaslik;

• markaziy bankning foiz siyosati o‘zgarishi;

• kreditdan foydalanishning to‘liq muddatiga yagona foiz stavkasini qo‘llash;

• bankda oqilona foiz siyosati strategiyasining yo‘qligi;

• kredit qiymatini noto‘g‘ri hisoblanishi ya’ni foiz stavkasini noto‘g‘ri qo‘yish;

• foiz stavkasini kelajakdagi o‘zgarishini noto‘g‘ri prognozlash.

Foiz riskini boshqarishning asosiy tamoyili – bu aktivlarni barqarorlashtirish bo‘lib, undan so‘ng bank marjasi kengaytirish hisoblanadi.

Tijorat banklari uchun foiz riskini oldini olish uchun quyidagilar zarur:

• Foizlarni pul bozorining yangi shartlariga asosan o‘rnatish (kredit shartnomalarida);

• Balans tarkibi o‘zgarishini boshqarish;

• Foiz riskini tahlil qiluvchi va boshqaruvchi metodlarni qo‘llashlari lozim.

Bazel qo‘mitasi foiz riski va uni boshqarish yo‘lari bo‘yicha o‘z takliflarini 2003 yil 31- oktabrdagi Principles for the Management and Supervision of Interest Rate Risk” nomli konsultativ hujjatida keltirib o‘tgan.

Bazel qo‘mitasi foiz riskini boshqarish bo‘yicha tashkiliy quyidagilarni taklif qilgan:

- boshqaruv kengashi va direktorlar kengashining riskni boshqarish bo‘yicha qarashlarini shakllantirib olish;

- “riskni boshqarishning muqobil siyosatlari va protseduralarini

ishlab chiqish;

- riskni baholash, monitoring va nazorat funksiyalarini aniqlab olish;
- doimiy ichki nazorat”[63] yuritish va mustaqil audit xizmatidan foydalanish.

Banklar amaliyotda foiz riskini baholash va zarar miqdori qancha bo‘lishini oldindan prognoz qilish o‘ta muhim hisoblanadi. Foiz riskini baholash bo‘yicha xalqaro amaliyotda ko‘plab metodlardan va yo‘llardan foydalaniladi. Ulardan eng ko‘ptarqagan metodlarga quyidagilar kiradi:

- Majburiyatlar va talablarni neytrallashtirish metodi.
- Dyuratsiya metodi.
- GEPni boshqarish metodi
- Marjani boshqarish metodi

Banklar foiz riskini doimo o‘z nazoratida ushlab turishi va minimallashtirishni takomillashtirish uchun riskni boshqarish bo‘yicha boshqaruv organlarining foiz riskini baholash, nazorat qilish va minimallashtirish bilan bog‘liq vazifalari va majburiyatlarini quyidagicha taqsimlanishikerak:

• DirektorlarKengashi

- Foiz riskini boshqarish bo‘yicha strategiyani tasdiqlaydi;
- Bankda foiz riskini boshqarish bo‘yicha javobgar, ma’sul shaxsni tayinlaydi;
- Foiz stavkasiga ta’sirchan barcha moliyaviy instrumentlar bo‘yicha yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan foizriski chegaralarini belgilab beradi;
- Bank boshqaruvining foiz riski darajasi bo‘yicha strategiya va nazoratni qay tarzda amalga oshirishini baholaydi.

• Bank boshqaruvi

- Tashkilotda foiz riskini boshqarish va nazorat qilish holatini tasdiqlaydi;
- Strategiyalarni amalga oshirilishini tashkillashtiradi va uning samaradorligi bo‘yicha javobgarlikni o‘z bo‘yniga oladi;
- “Foiz riskini boshqarish qoidalari va jarayonlarini ishlab chiqadi;

[63] Пашков Р.В., Юденков Ю.Н. Управление рисками и капиталом банка (монография, том второй). - "РУСАЙНС", 2019 г.

- Foiz riskini boshqarish tizimini samarador bo‘lishini tashkil qiladi va ta’minlaydi, risk darajasining limitlarini aniqlab”[64] oladi, foiz riskini boshqarishda zarur bo‘lgan axborotni ta’minlaydi, foiz riskini boshqaruvchi ichki nazoratni tashkil qiladi;

- Bankning riskni boshqaruvchi ma’sul shaxsni tayinlaydi;

- Foiz riskini boshqarish sifatini tahlil qiladi va uni direktorlar kengashi bilan muhokama qiladi;

• Bo‘lim boshliqlari (buxgalteriya, kreditlash va pul muomalasi bo‘limi, valyuta operatsiyalari va qimmatli qog‘ozlar bo‘limi, chakana xizmat bo‘limi);

- Aktivlar va passivlar, balansdan tashqari talablar va majburiyalatlarning joriy holatini tahlil qiluvchi metodlarni aniqla boladi , statistik ma’lumotlardan foydalangan holdai istiqbolli tahlil o‘tkazib, mijozlar va omonatchilarning kelajakdagi hatti-harakatlarini o‘rganib chiqishadi. Masalan, mijoz o‘z mablag‘idan qanchalik tez foydalanib turadi, vaqtidan oldin omonatchilarning pullarini olib chiqib ketishi yuz berish ehtimoli va boshqalar. To‘plangan ma’lumotlarni vitseprezidentga taqdim etiladi;

- Foiz riski darajasini kamaytirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishadi. Takliflar qog‘oz shaklida chiqarilib vitseprezidentga topshiriladi. Bu takliflar bank boshqaruvi tomonidan ko‘ribchiqilishi va riskni kamaytirishda muhim omil bo‘lishimumkin.

• Bank vitse-prezidenti

- Foiz riskining joriy darajasi bo‘yicha nazoratni amalgao shiradi;

- Bank bo‘lim boshliqlariga foiz riskini boshqarish bo‘yicha buyruq va topshiriqlar beradi;

- Foiz riskini boshqarishda joriy va istiqbol bo‘yicha ma’lumotlarni jamlanishin iamalga oshiradi;

- Bank boshqaruviga riskni boshqarish bo‘yicha uning holati, baholanishi va minimallashtirish yo‘llari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni taqdim etadi;

- Riskni boshqarishda ichki holatni o‘zgartirish bo‘yicha takliflar

[64] Пашков Р.В., Юденков Ю.Н. Управление рисками и капиталом банка (монография, том второй). - "РУСАЙНС", 2019 г.

beradi.

• “Ichki nazorat xizmati

- Foiz riskini boshqarish va strategiyani amalga oshirish bo‘yicha shakllangan hujjatlarni kuzatib borib nazorat qiladi;

- Foiz riskini baholash, nazorat qilish va minimallashtirish jarayonlari ustidan nazorat qiladi;

- Foiz riskini hisoblash bo‘yicha hisobotlarning ishonchliligini tekshiradi, foiz riski darajasi bo‘yicha choraklik monitoring” o‘tkazadi.

10.3-§. Valyuta risklarining mazmuni va uning kelib chiqish sabablari.

Foiz riski — bu foiz stavkalarining o‘zgarishi natijasida bank yoki moliyaviy institutlar uchun salbiy moliyaviy oqibatlar yuzaga kelishi ehtimolini aks ettiruvchi muhim risk turidir. Xalqaro hisob-kitoblar bo‘yicha Bazel Qo‘mitasi foiz riskining shakllanishiga olib keluvchi bir nechta asosiy omillarni alohida ta’kidlaydi:

Narxlar o‘zgarishi (repricing) riski – aktiv va passivlar muddatlarining nomutanosibligi natijasida yuzaga keluvchi risk bo‘lib, bunda foiz stavkalarining o‘zgarishi moliyaviy natijalarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Egri daromad riski – foiz stavkalari turli muddatlarda turlicha o‘zgarar ekan, bu holat aktiv va passivlarning daromad keltiruvchi vaqt oralig‘ida nomuvofiqlikka olib keladi.

Bazaviy (benchmark) risk – turli moliyaviy vositalar uchun qo‘llaniladigan foiz stavkalari o‘rtasidagi nomutanosiblik bo‘lib, u qayta baholash jarayonida foizli daromad va xarajatlar o‘rtasida noaniq bog‘liqlikni yuzaga keltiradi.

Opsion risklari – aktiv yoki passivlar tarkibida mavjud bo‘lgan opsion elementlari (masalan, muddatsiz depozitlar yoki muddatidan oldin yopilishi mumkin bo‘lgan kreditlar) foiz stavkalarining o‘zgarishi bilan bog‘liq qo‘shimcha risklarni yuzaga keltiradi.

Tijorat banklari faoliyatida foiz riski keng ko‘lamli ta’sir kuchiga ega bo‘lib, u bankning sof foydasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishdan tortib, kapital qiymatining pasayishiga qadar moliyaviy barqarorlikni izdan

chiqarishi mumkin. Xususan, jalb qilingan resurslar bo‘yicha to‘lanadigan foiz xarajatlarining oshib ketishi, ularning joylashtirilgan aktivlardan olinadigan foiz daromadlaridan yuqori bo‘lishi ehtimoli bank rentabelligiga xavf tug‘diradi.

Foiz riskini to‘liq inkor etib bo‘lmaydi, u bank faoliyatining ajralmas elementi sifatida qaraladi. Shu bois, ushbu riskni boshqarish orqali qo‘shimcha daromad manbai yaratish imkoniyati mavjud. Biroq foiz riskining keskin kuchayishi odatda noto‘g‘ri makroiqtisodiy prognozlar, inflyatsiya darajasining beqarorligi, davlat byudjetidagi kamomadlar hajmining o‘zgarishi, yalpi ichki mahsulot (YaIM) kabi makroiqtisodiy indikatorlarning beqaror dinamikasi bilan bog‘liq bo‘ladi.

Bank foiz riskini baholashda asosiy indikatorlardan biri bu foiz marjasi (interest margin) hisoblanadi. Foiz marjasi daromad keltiruvchi aktivlar bo‘yicha olingan foiz daromadlari bilan bank majburiyatlari bo‘yicha to‘langan foiz xarajatlari o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Mazkur ko‘rsatkich bankning foiz siyosati va riskga chidamlilik darajasini baholashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Foiz marjasi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{Mhaq} = \frac{\text{DF}-\text{HF}}{\text{AD}} * 100$$

Bu erda:

Mhaq - foiz marjasining haqiqiy hajmi;

DF - foizli daromad;

XF - foiz to‘lovlari bo‘yicha xarajatlar; keltiruvchi aktivlar;

AD - foizli daromad keltiruvchi aktivlar;

Foiz marjasi — bu bankning daromad keltiruvchi aktivlaridan olingan foizli tushumlar bilan u o‘z zimmasiga olgan majburiyatlar bo‘yicha to‘langan foizli xarajatlar o‘rtasidagi farqdir. Ushbu ko‘rsatkich bank faoliyatining samaradorligini baholashda muhim moliyaviy indikator sifatida xizmat qiladi. Foiz marjasi miqdori bankning foiz stavkalari o‘zgarishiga nisbatan sezuvchanligini aniqlash imkonini beradi.

Foiz marjasi quyidagi yo‘nalishlarda tahlil qilinadi:

1. Haqiqiy foiz marjani bazaviy foiz marja bilan taqqoslash, bu

orqali foizli daromadlarning ortishi yoki kamayishi aniqlanadi;

2. Amaldagi foiz marjaning me'yoriy standartlar yoki bank siyosati bilan mosligini baholash;

3. Foiz marjasi tarkibini tahlil qilish, ya'ni qaysi turdagi foizli daromad yoki xarajatlar foiz marjasining o'zgarishiga qanday ta'sir qilganini aniqlash;

4. Bank boshqaruv qarorlarini asoslashda foiz marjasining o'zgarish diapazonlarini aniqlash.

Foiz marjasi miqdoriga quyidagi omillar bevosita ta'sir ko'rsatadi:

- kredit portfeli tarkibi va hajmi;
- moliyalashtirish manbalari va ularning muddati;
- foiz stavkalari darajasi va ularning dinamikasi.

Bank kreditlarini joylashtirishda xavf darajasi va muddat asosiy ahamiyat kasb etadi. Ta'minlangan va yuqori riskli ssudalarni qisqa yoki uzoq muddatga joylashtirish orqali bankning foizli daromadlar ko'lami shakllanadi. Bundan tashqari, foiz stavkalarining belgilangan yoki o'zgaruvchan bo'lishi, shuningdek ularning ko'rib chiqilish davrlari foiz marjasiga bevosita ta'sir qiladi.

Amaldagi bank amaliyotida asosan o'rnatilgan foiz stavkalari (ya'ni, kredit to'liq qaytarilmaguncha o'zgarmaydigan) keng qo'llaniladi. Shu munosabat bilan aktivlar va passivlar quyidagi to'rt toifaga ajratiladi:

1. Bozor sharoitlaridagi o'zgarishlarga mos ravishda foiz stavkalari to'liq qayta ko'rib chiqiladigan aktiv va passivlar;

2. Uch oy ichida foiz stavkalari to'liq boshqariladigan aktiv va passivlar;

3. Uch oydan ortiq davrda ko'rib chiqiladigan stavkalar bo'yicha aktiv va passivlar;

4. O'rnatilgan foiz stavkalari bo'yicha aktiv va passivlar.

Birinchi va ikkinchi toifaga kiruvchi aktivlar va passivlar bankning foiz riskiga eng sezuvchan qismini tashkil etadi. Ularning o'zaro nisbatini baholash orqali foiz riskining darajasi, ya'ni APS (Aktivlar-Passivlar sezuvchanligi) ko'rsatkichi aniqlanadi.

APS asosida foiz riskini boshqarish quyidagi yondashuvlarga tayangan holda amalga oshiriladi:

1. Foiz stavkalari, muddati va aktivlar tarkibini diversifikatsiya qilish orqali yuqori likvidlikni ta'minlash;

2. Foiz stavkalari dinamikasining turli bosqichlariga mos aktiv va passivlar portfelini shakllantirish. Misol uchun, foiz stavkalarining ko'tarilishi kutilayotgan sharoitda bank o'zining majburiyatlari muddati oshirish, o'rnatilgan foiz stavkasidagi kreditlar hajmini qisqartirish, qisqa muddatli investitsiyalarga ustuvorlik berish, uzoq muddatli qarz mablag'larini jalb qilish va mavjud kredit limitlarini qayta ko'rib chiqishga intilishi lozim bo'ladi.

Aktiv va passivlar, foiz stavkalarning muddatlariga bog'liq holda foiz marjasining o'zgarishi quyidagicha ifodalanadi:

$$\mathbf{M = APS \times I}$$

Bu erda:

M - foiz marjasi;

I - foiz stavkalarining o'zgarishining kutilishi.

Bankning foiz riskiga tushib qolish darajasini baholashda ko'yidagi ko'rsatkich qo'llaniladi:

$$\mathbf{Fr = APS/Aktivlar \times 100\%}$$

"Foiz siyosatini erkin yuritilishi uchun bank, uning xizmatlari qiymati koeffitsenti qaysi chegaralarda olib borilayotganligini bilish kerak. Ushbu ko'rsatikch ta'minlanmagan xarajatlar hajmini aks ettiradi. Bu ko'rsatkich minimal foiz marjasi (Mmin) ko'rinishida aniqlanadi, ya'ni xarajatlarni qoplash imkonini beruvchi, lekin foyda olib kelmaydigan aktivlar va passiv operatsiyalar bo'yicha minimal stavkalarni ko'rsatadi". U quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathbf{Mmin} = \frac{\mathbf{Ht - Hb}}{\mathbf{Ad}} * \frac{\mathbf{4}}{\mathbf{N}} * \mathbf{100}$$

Bu erda:

Ad - harakatdagi bank aktivlari;

Ht - bank faoliyatini ta'minlovchi xarajatlar;

Hb - bankning boshqa xarajatlari;

N - ko'rilayotgan hisobot davridagi choraklar soni.

"Mo'ljallanayotgan foiz marjasi (Mm) - mazkur ko'rsatkich orqali

bank kredit shartnomasiga kirishdan oldin, xarajatlarni qoplapgina qolmay, balki rejalashtirilgan foydani olish imkoniyatiga ega bo‘ladi, u quyidagicha aniqlanadi”:

$$\mathbf{Mm = 0{,}1\ QR + Mmin + Pmin}$$

Bu erda:

“0,1 QR - majburiy zaxiralar fondini shakllantirish bilan bog‘liq jalb qilingan resurslarga qo‘shimcha (jalb qilingan resurslar qiymatining 10% i qo‘shiladi).

Pmin - minimal risklar bo‘iyach bankning aktiv operatsiyalarining minimal foydalilik me’yori.

Bank aktiv operaitsyalarining minimal daromadliligi (Dmin)”:

$$\mathbf{Dmin = QR + 0{,}1QR + Mmin + Pmin}$$

10.4-§. Foiz stavkasini boshqarish usullari.

Bank boshqaruvining ustuvor yo‘nalishlaridan biri – foiz marjasini samarali boshqarishdan iborat. Foiz marjasi bank aktivlari bo‘yicha olinadigan foizli daromadlar bilan passiv majburiyatlari uchun to‘lanadigan foiz xarajatlari o‘rtasidagi farq sifatida tavsiflanadi. Bu ko‘rsatkich bankning rentabelligi va moliyaviy barqarorligining asosiy determinanti hisoblanadi. Shu bilan birga, foizli daromadlar va xarajatlar o‘rtasidagi o‘rtacha tortilgan foiz stavkalar farqi – foiz spredi ham tahlil etilib, bank faoliyatining samaradorligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Foiz stavkalarini boshqarishda foiz nomutanosibligi (GEP – Gap Exposure Position) konsepsiyasi qo‘llaniladi. Bu bank balansidagi suzuvchi (o‘zgaruvchan) va fiksirlangan (doimiy) foiz stavkalari bo‘yicha aktivlar va passivlar orasidagi muvozanatsizlik darajasini aks ettiradi. Nomutanosiblik darajasi VA/R (variable rate/fixed rate) ko‘rsatkichi orqali baholanadi.

Inflyatsion muhitda foiz stavkalarining o‘zgarishini aniq prognozlash nihoyatda murakkab bo‘lib, bu holat foiz riskining oshishiga olib keladi. Shu sababli banklar aktiv va passiv portfellarining muddatlari bo‘yicha muvofiqlashtirilgan boshqaruvini ta’minlashi zarur. Ammo suzuvchi va fiksirlangan stavkalarning bir vaqtda mavjudligi ushbu

muvofiqlikni ta'minlashni qiyinlashtiradi. Shuning uchun foiz stavkalari bo'yicha risklarni baholash, muddatlar nomutanosibligini aniqlash va ularni maqbul darajada balanslashtirish banklar uchun muhim vazifalardan biridir.

Foiz stavkalaridagi nomuvofiqlik daromadlilikni oshirishi mumkin bo'lsa-da, u aniqlanmagan risklarni yuzaga keltiradi. Bunday sharoitda bank xodimlari ko'pincha yuqori daromadni maqsad qilgan holda noaniq foiz sprediga asoslangan strategiyalarni tanlashadi. Bu esa foiz riskining barqarorlik darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Banklar foiz stavkalarining siklik harakati va prognoz qilinayotgan iqtisodiy sharoitlarga mos ravishda foiz siyosatini bosqichma-bosqich amalga oshiradi. Bu siyosat bank portfelining rentabelligini ta'minlash, foiz risklarini minimallashtirish va aktiv hamda passivlarning muddat strukturasi o'rtasida muvozanatni saqlab qolish maqsadida yo'naltirilgan. Quyida foiz siyosatini amalga oshirishda ko'zda tutiladigan asosiy bosqichlar keltirilgan.

I bosqich – Foiz stavkalarining nisbatan past bo'lishi va o'sish tendensiyasining kuzatilishi. Bu davrda bozor stavkalari past darajada bo'lib, foizlarning o'sishi prognoz qilinadi. Banklar bu holatda foizli riskdan himoyalanish maqsadida quyidagi strategik choralarni ko'radi:

- Qarz mablag'larining muddatini maksimal darajada uzaytirish orqali uzoq muddatli resurslar bazasini shakllantirish;
- Fiksirlangan stavkada berilgan kreditlar hajmini qisqartirish, chunki foiz stavkalari o'sganda bu kreditlar nisbatan kam daromadli bo'lib qoladi;
- Portfeldagi investitsiyalar muddatini qisqartirish orqali likvidlikni oshirish;
- Foiz stavkasi o'sishidan oldin mavjud qimmatli qog'ozlarni sotib, qiymat yo'qotilishining oldini olish;
- Uzoq muddatli qarz majburiyatlarini kamaytirish (ya'ni sotish orqali resursni erkinlashtirish);
- Kredit liniyalarini yopish orqali resurslar va risklarni

optimallashtirish.

II bosqich – Foiz stavkalarining yuqori sur'atda o'sishi (cho'qqi darajaga yetishi). Bu bosqichda bozor foiz stavkalari maksimal darajada oshadi. Banklar ushbu vaziyatda foizli daromadlarni optimallashtirish va bozor holatidan maksimal foydalanish uchun quyidagi choralarni amalga oshiradi:

- Qarz mablag'larining muddatini qisqartirish orqali risklarni qisqa muddatda cheklash;
- Investitsiyalar muddatini uzaytirish – stavkalar yuqori bo'lgan sharoitda uzoq muddatli investitsiyalar yuqori daromad keltiradi;
- Fiksirlangan stavkada beriladigan kreditlar ulushini oshirish, chunki stavkalar yuqori bo'lganida bu kreditlar uzoq muddat barqaror daromad beradi;
- Qimmatli qog'ozlar portfeliga investitsiyalarni ko'paytirish orqali foizli daromadni oshirish;
- Fiksirlangan stavkali qarzlarni muddatidan oldin to'lab, foiz xarajatlarini optimallashtirish.

III bosqich – Foiz stavkalarining yuqori bo'lishi, biroq pasayish tendensiyasining boshlanishi. Bozor stavkalari hali ham yuqori darajada bo'lsa-da, ularning pasayish tendensiyasi seziladi. Banklar bu holatga quyidagicha moslashadi:

- Qarz mablag'lari muddatini qisqartirish orqali foiz xarajatlarini moslashtirish;
- Fiksirlangan stavkadagi kreditlar ulushini oshirish – foizlar tushayotgan sharoitda bu kreditlar raqobatdosh afzallik beradi;
- Investitsion portfel muddatlarini uzaytirish orqali stavkalar hali yuqori bo'lgan davrda uzoq muddatli daromadni kafolatlash;
- Aktivlarni sotish strategiyasini ishlab chiqish – likvidlikni oshirish va aktivlar tuzilmasini qayta ko'rib chiqish uchun.

IV bosqich – Foiz stavkalarining kamayishi va minimal darajaga yetishi. Foiz stavkalari pasayishda davom etadi va minimal darajaga yaqinlashadi. Bu davrda banklar foiz stavkalarining pasayishidan foyda

olishga yo‘naltirilgan siyosat yuritadilar:

- Qarz mablag‘lari muddatini uzaytirish orqali qulay shartlarda uzoq muddatli resurslarni jalb qilish;
- Investitsiyalar muddatini qisqartirish orqali bozor stavkalari o‘zgarishiga tez moslashish;
- Suzuvchi foiz stavkalardagi kreditlar ulushini oshirish – chunki bozor stavkalari kamayganda kredit stavkalari ham mos ravishda kamayadi;
- Qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan investitsiyalarni kamaytirish, chunki foiz tushumlari past bo‘ladi;
- Uzoq muddatli qarzlarni ko‘paytirish orqali barqaror moliyaviy bazani mustahkamlash.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Foiz riski deganda nima tushuniladi va u qanday holatlarda vujudga keladi?
2. Foiz stavkalarining o‘zgarishi bank faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
3. Foiz risklarini boshqarishda banklar qanday strategiyalarni qo‘llaydi?
4. Foiz riskini baholashda qaysi yondashuvlar qo‘llaniladi?
5. GAP tahlili nima va foiz riskini boshqarishda qanday rol o‘ynaydi?
6. Foiz stavkasi volatilligi moliyaviy barqarorlikka qanday ta’sir qiladi?
7. Foiz riskini kamaytirish uchun qanday derivativ vositalar mavjud?
8. Duration nima va u foiz riskini aniqlashda qanday ishlatiladi?
9. Banklarda aktiv va passivlarni boshqarish (ALM) qanday ahamiyatga ega?
10. Foiz stavkalarini boshqarish usullarining afzalliklari va cheklovlari nimalardan iborat?

XI BOB. INFLYATSIYA VA BOZOR RISKLARINI BOSHQARISH

11.1. Inflyatsiyaning vujudga kelishi va iqtisodiyotda inflyatsion jarayonlar.
11.2. Inflyatsiya shakllari, indeksi va tempi
11.3. Inflyatsion riskning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.
11.4. Pulning sotib olish qobiliyati pasayishi yuzasidan yo‘qotishlar o‘rnini qoplashning asosiy usullari.
11.5. Himoyaning qo‘shimcha shartlari.
11.6. Bozorlarda faoliyat yuritish bilan bog‘liq risklarni hisobga olish va baholashning ahamiyati.
11.7. Risklarni boshqarish bosqichlari.
11.8. Bozor risklarining turlari va mohiyati.
11.9. Bozor risklarini tahlil qilish va baholash.

Tayanch so‘z va iboralar. *Inflyatsiya; inflyatsion jarayonlar; inflyatsiya shakllari (surunkali, mo‘tadil, galopiruyushchaya); inflyatsiya indeksi (CPI – iste'mol narxlari indeksi, PPI – ishlab chiqaruvchilar narxlari indeksi); inflyatsiya tempi; inflyatsion risk; pulning sotib olish qobiliyati; real foiz stavkasi; narxlar darajasi; riskni xedjerlash; nominal va real daromad; aktivlar qiymati; bozor riski; raqobat riski; sanoat riski; tahlil va baholash; risklarni boshqarish bosqichlari; xavfni aniqlash, baholash, javob choralari; himoya strategiyalari; valyuta inflyatsiyasi; bozor sharoitlari.*

11.1-§. Valyuta risklarining mazmuni va uning kelib chiqish sabablari.

Inflyatsiya zamonaviy iqtisodiyotda makroiqtisodiy beqarorlikning asosiy ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, u deyarli barcha mamlakatlar iqtisodiy hayotida uchraydi. Inflyatsiya atamasi ilk bor 1861–1865 yillardagi AQSh fuqarolar urushi davrida muomalada qog‘oz pullarning haddan tashqari ko‘payishi holatini ifodalash uchun ishlatilgan. Bu atama lotincha “inflation” – “shishish”, “kengayish” degan ma’noni bildiradi. Ilmiy iqtisodiy adabiyotlarda esa inflyatsiya tushunchasi XX asr

boshlarida, xususan Birinchi jahon urushidan keyin keng qo‘llanila boshlandi.

Inflyatsiya tushunchasi serqirra bo‘lib, uning turli talqinlari mavjud. Umuman olganda, inflyatsiya – bu pul massasining tovar va xizmatlar aylanmasi ehtiyojlariga nisbatan ortiqcha darajada o‘sishi natijasida pul birligining qadrsizlanishi va shunga mos ravishda narxlar umumiy darajasining barqaror o‘sib borishidir. Boshqacha aytganda, inflyatsiya – bu iqtisodiy tizimda narxlar darajasining uzluksiz va tizimli o‘sishi bilan tavsiflanadigan makroiqtisodiy hodisadir.

- Inflyatsiya quyidagi jihatlar orqali namoyon bo‘ladi:
- muomaladagi pul hajmining real tovar taklifiga nisbatan keskin ortib ketishi;
- pulning xarid qobiliyatining pasayishi;
- narxlar umumiy darajasining uzoq muddat davomida o‘sib borishi.

Inflyatsiyaning mavjudligi aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy qarorlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Jumladan, inflyatsiya darajasining yuqoriligi sharoitida omonatchilar, ya’ni yuridik yoki jismoniy shaxslar, o‘z mablag‘larini tijorat banklaridagi omonatlardan ko‘ra tez daromad keltiruvchi aktivlarga – ko‘chmas mulk, xorijiy valyuta, qimmatbaho metallar yoki avtomobillarga yo‘naltirishga intiladi. Bu esa moliyaviy vositachilikning susayishiga va bank tizimining barqarorligiga salbiy ta’sir o‘tkazadi.

Inflyatsiyaning mohiyatini chuqur anglashda pul qadrsizlanishi (devalvatsiya) mexanizmini tushunish muhimdir. Bu hodisa nafaqat qog‘oz pullarga, balki metall pul birligiga ham taalluqlidir. Masalan, oltin pulning qadrsizlanishi quyidagi holatlarda yuz beradi.

Oltin qazib olish texnologiyasining takomillashuvi natijasida uning ishlab chiqarish tannarxi pasayadi va bu mehnat unumdorligining oshishiga olib keladi. Agar boshqa tovarlar qiymati o‘zgarmagan bo‘lsa, oltin qiymatining pasayishi uning qadrsizlanishiga, ya’ni narxlar o‘sishiga sabab bo‘ladi.

Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, qadimda oltin va kumush

tangalarning tarkibiga arzon metallarni aralashtirish, ya'ni soxtalashtirish hollari ham pul qadrsizlanishiga olib kelgan.

Agar pul birligi metall ko'rinishda bo'lsa va uning qiymati nisbatan barqaror saqlansa, ortiqcha pul miqdori muomaladan chiqarilib xazinaga aylanishi mumkin. Bunday sharoitda inflyatsiya jarayoni kuzatilmaydi. Ammo real qiymatga ega bo'lmagan qog'oz pullar muomaladan osongina chiqarilmaydi va ular ortiqcha sharoitda ham muomalada qolaveradi. Natijada, ortiqcha pul massasining mavjudligi yalpi talabni sun'iy ravishda oshirib, narxlar darajasining tezlashgan o'sishiga olib keladi.

Shunday qilib, inflyatsiya – bu ko'p omilli murakkab iqtisodiy jarayon bo'lib, u nafaqat narxlar darajasining o'zgarishini, balki pul tizimi, moliyaviy institutlar va iste'molchilarning iqtisodiy xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida qaralishi lozim.

Inflyatsiya – bu bozor iqtisodiyoti sharoitida takror ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida iqtisodiy nomutanosibliklar keltirib chiqaradigan murakkab va ko'p omilli ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. Ammo har qanday narx oshishi inflyatsiya holati deb talqin qilinavermaydi. Masalan, alohida tovar bozorlarida talab va taklif o'rtasidagi vaqtinchalik nomutanosibliklar yoki mavsumiy omillar, shuningdek, tabiiy ofatlar tufayli yuzaga keladigan narxlar o'zgarishi inflyatsiya holati emas, balki qisqa muddatli bozor reaksiyasi sifatida baholanadi. Bunday holatlarda narxlar, odatda, talab va taklif o'rtasida muvozanat tiklangach, yana oldingi darajaga qaytadi.

Inflyatsiya atamasi, tor ma'noda olganda, pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida pul birligining qadrsizlanishini anglatadi. Ushbu jarayon bir necha muhim omillar ta'sirida yuzaga keladi:

- pul massasining haddan tashqari ko'payishi (ortiqcha emissiya);
- pul emissiyasi darajasi o'zgarmagan holda pulning aylanish tezligining oshishi;
- muomaladagi pul hajmi o'zgarmasa ham ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining kamayishi;
- tovarlar va xizmatlar ijtimoiy qiymatining tushib ketishi.

Bu omillar inflyatsiyani faqat tovarlar narxining o‘sishi bilan bog‘lash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Inflyatsiya — bu chuqur iqtisodiy muammolar bilan uzviy bog‘liq, kompleks hodisadir.

Qog‘oz pul birligining qadrsizlanishi uch yo‘nalishda namoyon bo‘ladi:

1. Oltinga nisbatan qadrsizlanish – bu holatda oltinning narxi milliy valyutada oshadi.
2. Tovarlarga nisbatan qadrsizlanish – bu tovarlar va xizmatlar narxining umumiy oshishi orqali ifodalanadi.
3. Chet el valyutasiga nisbatan qadrsizlanish – bu milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursining pasayishidir.

Amaliy iqtisodiy faoliyatda inflyatsiya asosan tovar va xizmatlar narxining uzluksiz va umumiy o‘sishi orqali aniqlanadi. Inflyatsiyaning darajasi narx indekslari yordamida o‘lchanadi va u bazis davrga nisbatan taqqoslanadi.

Inflyatsiya riski – bu inflyatsiyaning kuchayishi natijasida kutilayotgan daromadning real qiymat jihatdan kamayib ketish ehtimolidir. Bu holatda investorlar va xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘z moliyaviy resurslarining haqiqiy sotib olish qobiliyatini yo‘qotishi mumkin. Inflyatsiya riski, odatda, tashqi tizimli risk turiga mansub bo‘lib, unga bevosita ta’sir o‘tkazish imkoniyatlari cheklangan bo‘ladi.

Moliyaviy nuqtai nazardan inflyatsiya riski – bu moliyaviy aktivlar shaklida kutilayotgan daromadlarning real (ya’ni inflyatsiyadan tozalangan) qiymatining pasayishi bilan bog‘liq xavfdir. Bu risk ishlab chiqarish va iste’mol zanjirining turli bosqichlarida quyidagi yo‘nalishlarda salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchidan, ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan xomashyo va butlovchi qismlar narxining tayyor mahsulot narxiga nisbatan tezroq oshishiga olib keladi.

Ikkinchidan, tayyor mahsulot narxining raqobatchi mahsulotlarga nisbatan mutanosib ravishda yuqori sur’atlarda oshishi mumkin.

Bu omillar iqtisodiy subyektlarning foydaliligini pasaytiradi va ular uchun uzoq muddatli strategik rejalashtirishda qo‘shimcha noaniqliklar tug‘diradi. Shuning uchun inflyatsiya riskini aniqlash, baholash va uni

kamaytirish mexanizmlari risk-menejment siyosatining ajralmas qismi bo‘lishi zarur.

11.2-§. Inflyatsiya shakllari, indeksi va tempi.

Inflyatsiya — bu iqtisodiy tizimda umumiy narxlar darajasining ko‘tarilishi natijasida pul birliklarining xarid qobiliyatining kamayishi jarayonidir. Bu jarayon iqtisodiy barqarorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatadi va aholining turmush darajasiga salbiy ta’sir etadi. Inflyatsiya o‘z mohiyatiga ko‘ra pulning qadrsizlanishidir. Inflyatsiya jarayoni nafaqat iste’molchilarga, balki ishlab chiqaruvchilarga ham ta’sir ko‘rsatadi, chunki u ishlab chiqarish tannarxini oshiradi, daromadlarni kamaytiradi va investitsion muhitni yomonlashtiradi. Shu sababli, inflyatsiyani o‘rganish va uni boshqarish zamonaviy makroiqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Inflyatsiya turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Bu shakllar inflyatsiyaning miqyosi, tezligi va yuzaga kelish sabablariga qarab tasniflanadi. Inflyatsiyaning asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

1. Surunkali inflyatsiya – bu uzoq muddat davomida past sur’atlarda sodir bo‘ladigan inflyatsiya bo‘lib, odatda yiliga 5-10% oralig‘ida bo‘ladi. U iqtisodiyotga nisbatan kamroq zarar yetkazadi va ba’zi hollarda iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiruvchi omil bo‘lishi mumkin.

2. O‘rta darajadagi inflyatsiya – narxlar o‘sishi nisbatan tezroq bo‘lib, yiliga 10-30% gacha yetadi. Bu turdagi inflyatsiya iqtisodiy siyosat choralarini talab etadi, chunki u jamg‘arma va investitsiya muhitiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

3. Yuqori darajadagi inflyatsiya – narxlarning sezilarli darajada va tez sur’atlarda o‘sishidir. Bunday inflyatsiya sharoitida iqtisodiyotda noaniqlik kuchayadi, moliyaviy tizim beqarorlashadi.

4. Giperinflyatsiya – bu inflyatsiyaning eng xavfli shakli bo‘lib, narxlar juda qisqa vaqt ichida yuzlab yoki minglab foizlarga oshadi. Bu holat odatda iqtisodiy inqiroz davrida yuzaga keladi va milliy valyutaning to‘liq qadrsizlanishiga olib keladi.

5. Talab inflyatsiyasi – iqtisodiyotda ortiqcha talab mavjud bo‘lib, u taklifdan ustun bo‘lsa, narxlar ko‘tariladi. Bu holatda aholi daromadining

oshishi, kreditlar hajmining ko‘payishi yoki davlat xarajatlarining ortishi sabab bo‘lishi mumkin.

6. Taklif inflyatsiyasi – ishlab chiqarish xarajatlarining, ayniqsa xomashyo, ishchi kuchi va energetika resurslari narxining oshishi tufayli yuzaga keladi. Bu turdagi inflyatsiya iqtisodiy faoliyatni sekinlashtirishi mumkin.

Inflyatsiyani baholash va tahlil qilishda turli xil indekslar qo‘llaniladi. Ular narxlar darajasining o‘zgarishini ko‘rsatadi va iqtisodiy siyosat uchun asos bo‘lib xizmat qiladi:

1. Iste’mol narxlari indeksi (CPI) – bu indeks iste’mol tovarlari va xizmatlarining ma’lum davr ichidagi narxlarining o‘zgarishini o‘lchaydi. U inflyatsiya darajasini aniqlashda eng keng tarqalgan ko‘rsatkich hisoblanadi. CPI aholining kundalik sarf-harajatlari asosida tuziladi.

2. Ishlab chiqaruvchi narxlari indeksi (PPI) – bu indeks ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlar narxlarining o‘zgarishini aks ettiradi. U iqtisodiyotda narxlar dinamikasini oldindan aniqlash imkonini beradi.

3. YaIM deflyatori – yalpi ichki mahsulotning nominal va real qiymatlari o‘rtasidagi nisbatga asoslanadi. Bu indeks inflyatsiyani keng qamrovda baholash imkonini beradi, chunki u butun iqtisodiyotdagi narxlar darajasini aks ettiradi.

Inflyatsiya tempi – bu narxlar o‘sishining tezligini ko‘rsatadigan ko‘rsatkichdir. U odatda yillik foizda o‘lchanadi. Inflyatsiya tempining oshishi iqtisodiy muammolarning kuchayishini, pasayishi esa deflyatsiya yoki iqtisodiy o‘sishning sekinlashishini bildiradi. Inflyatsiya tempini aniqlash uchun quyidagi formula ishlatiladi:

$$\textbf{Inflyatsiya darajasi (\%)} = ((\text{CPI_t} - \text{CPI_t-1}) / \text{CPI_t-1}) \times 100$$

Bu yerda CPI_t — joriy yil iste’mol narxlari indeksi, CPI_t-1 — o‘tgan yil CPI ko‘rsatkichi. Mazkur ko‘rsatkich makroiqtisodiy siyosatni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Markaziy banklar aynan inflyatsiya tempiga qarab foiz stavkalarini belgilaydi, pul-kredit siyosatini moslashtiradi.

Inflyatsiya — bu iqtisodiy taraqqiyotda ajralmas hodisa bo‘lib, uning nazariy asoslarini, shakllarini, o‘lchov usullarini va tempini chuqur

tahlil qilish zarur. Inflyatsiya o‘zining salbiy oqibatlariga qaramay, ba’zi hollarda iqtisodiy o‘sishga turtki bo‘lishi mumkin. Eng muhimi — inflyatsiyani boshqarish va nazorat ostida ushlash. Buning uchun davlat va markaziy bank tomonidan samarali fiskal va monetar siyosat yuritilishi kerak. Inflyatsiya jarayonlarining tahlili iqtisodiy barqarorlikka erishishda muhim rol o‘ynaydi.

11.3-§. Inflyatsion riskning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati.

Inflyatsiya – pul muomalasi qonunining buzilishi, iqtisodiyotda tovar massasi hamda pul massasi o‘rtasidagi nomutanosiblik jarayonida vujudga keladi. Inflyatsiyani vujudga kelishiga qator omillar ta’sir qilib, ularni ichki va tashqi omillarga ajratish mumkin.

Ichki omillar tarkibiga ortiqcha pul massasi vujudga kelishi, milliy valyutaga nisbatan ishonchning pasayishi, mamlakatning nomutanosib to‘lov balansi kabilarni kiritish mumkin.

“Tashqi omillarga mamlakat tashqi siyosatining beqarorligi, iqtisodiy inqirozlar, moliya va fond bozorlarida indekslarning o‘zgarishi kabilarni keltirish mumkin”.

Ta’kidlash joizki, oltin va kumush tangalar pul vazifasini bajargan davrda iqtisodiyotda inflyatsiya muammosi mavjud bo‘lmagan. Metall pullar o‘rnini qog‘oz va tanga pullar egallagandan so‘ng iqtisodiyotda inflyatsiya bilan bog‘liq ziddiyatli holatlar vujudga kela boshladi. Chunki, qog‘oz va tanga pullar o‘zida haqiqiy qiymatni aks ettirmaydi. Dastlabki davrda ushbu pullar oltin va kumush metallar hamda tovarlar bilan ta’minlangan edi.

Inflyatsiyaning vujudga kelishiga muomala va ishlab chiqarish sohasi, shuningdek, mamlakatdagi iqtisodiy – siyosiy omillar ham sabab bo‘ladi.

Inflyatsiyaning vujudga kelishida pul muomalasi omillariga byudjet taqchilligini qoplash maqsadida muomalaga qo‘shimcha tarzda chiqarilgan pullar, iqtisodiyotda asossiz ravishda berilgan kreditlar hajmining ortib borishi, mamlakat pul – kredit siyosatiga aholi ishonchining pasayishi va boshqalar sabab bo‘ladi.

“Ishlab chiqarish va iqtisodiy siyosiy omillarga mamlakatda import

hajmining eksport hajmidan ortib ketishi, tovarlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlar hajmi va sifatining pastligi, byudjet – soliq siyosati, mamlakatning”[65] “tashqi va ichki iqtisodiy munosabatlar”[66] doirasida amalga oshirayotgan siyosati va boshqalar sabab bo‘ladi.

Inflyatsiyaning vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri iqtisodiyotdagi yalpi talab va yalpi taklif o‘rtasidagi muvozanatning buzilishidir. Inflyatsiya sharoitida kapital ishlab chiqarish doirasidan muomala doirasiga oqib o‘ta boshlaydi, chunki ishlab chiqarish jarayoni iqtisodiy jihatdan samarasiz sohaga aylanib boradi. Muomala jarayoni ko‘p vaqtni talab etmaganligi bois, dastlabki bosqichlarda uning ishtirokchilariga ma’lum miqdorda iqtisodiy foyda keltiradi, lekin inflyatsiya jarayonlarini tezlashtirishga xizmat qiladi. Inflyatsiya mexanizmi o‘z – o‘zidan rivojlanib, barcha soha va tarmoqlarni qamrab oladi, uning ta’sirida jamg‘armalar hajmi qisqaradi, kredit, investitsiya va tovarlar taklifi kamayadi.

Inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi birinchi sabab – mamlakatda bozor mexanizmlarining to‘liq joriy etilmasligi, davlatning byudjet daromadlari va xarajatlari ustidan monopol tartibini joriy etishi hisoblanadi. Bunda davlat byudjetining daromadlaridan ortiqcha bo‘lgan xarajatlar, ya’ni byudjet taqchilligi muomalaga qo‘shimcha pullar chiqarish yo‘li bilan qoplanadi. Byudjet taqchilligini qoplash uchun muomalaga chiqarilgan pullar tovar moddiy qiymatliklari bilan ta’minlanmaganligi oqibatida mamlakatda inflyatsiya darajasining ortishiga olib keladi.

Ikkinchi sababi – asossiz ravishda ish haqi va boshqa to‘lovlarning oshirilishi, ushbu to‘lovlar davlat byudjeti xarajatlari tarkibida qo‘zda tutilmagan bo‘lsa, muomalaga qo‘shimcha emissiya hisobiga amalga oshiriladi. Buning natijasida iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlarning bahosi oshadi va inflyatsiya darajasi ortib boradi.

“Uchinchi sababi – mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning eksport qilish darajasining pastligi va import darajasining yuqoriligi bilan

---

[65] “ВЕСТНИК” Таджикского национального университета (научный журнал) Серия социально-экономических и общественных наук. Душанбе: «СИНО» 2015

[66] Молчанов С.М. Основы проектного финансирования. - "Инфотропик Медиа", 2018 г.

ifodalanadi”[67]. Mamlakatga kirib kelayotgan import tovarlar hisobiga xorijiy valyutalarning chetga oqib ketishi yuz beradi, natijada mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovarlar nafaqat tashqi ehtiyojlarni, balki ichki ehtiyojlarni qondirishga ham xizmat qilmay qo‘yadi. Buning oqibatida milliy valyutaning sotib olish qobiliyati taboro salbiylashib, inflyatsiya darajasi ortib boradi.

Yuqorida ta’kidlangan inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi omillar faqat bizning davrimizgagina xos bo‘lgan holat bo‘lmasdan, ushbu holatlar turlicha ko‘rinishda uzoq tarixda ham mavjud bo‘lgan.

Valyuta kursi mamlakatlar valyutalarining o‘zaro nisbiy qiymatini belgilovchi iqtisodiy ko‘rsatkich bo‘lib, u xarid qobiliyati pariteti asosida shakllanadi va qiymat qonunini aks ettiradi. Xarid qobiliyatining pasayishi, odatda, inflyatsiya jarayonlari ta’sirida yuzaga keladi. Shunday qilib, inflyatsiya darajasining o‘sishi milliy valyutaning qiymatsizlanishiga olib keladi va uning boshqa xorijiy valyatalarga nisbatan kursining pasayishiga sabab bo‘ladi. Bunda boshqa omillar (masalan, monetar siyosat, tashqi savdo balanslari, kapital oqimlari) neytral holatda bo‘lishi nazarda tutiladi.

Inflyatsiya oqibatida pulning real xarid qobiliyati kamayadi, bu esa valyuta kursining inflyatsiya sur’atlari nisbatan past bo‘lgan davlatlarning valyutalari foydasiga o‘zgarishiga olib keladi. Bunday dinamikalar, odatda, o‘rta va uzoq muddatli davrlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Amaliyotda valyuta kursining xarid qobiliyati paritetiga muvofiqlashtirilishi o‘rtacha ikki yillik muddatda amalga oshiriladi. Sababi shundaki, valyuta kursining kundalik tebranishlari nafaqat xarid qobiliyatiga, balki boshqa spekulyativ va kon’yunkturaviy omillarga ham bog‘liq bo‘ladi.

Masalan, 1980-yillarda ko‘plab davlatlarda valyuta kursi xarid qobiliyati paritetidan 30 foiz va undan ortiq darajada og‘ish holatlari kuzatilgan. Ammo uzoq muddatda valyuta kursi, iqtisodiy fundamentallar va qiymat qonuniga asoslanib, pul birliklarining haqiqiy xarid qobiliyatidagi o‘zgarishlar asosida shakllanadi.

---

67 “ВЕСТНИК” Таджикского национального университета (научный журнал) Серия социально-экономических и общественных наук. Душанбе: «СИНО» 2015

Moliyaviy risklar tasnifi

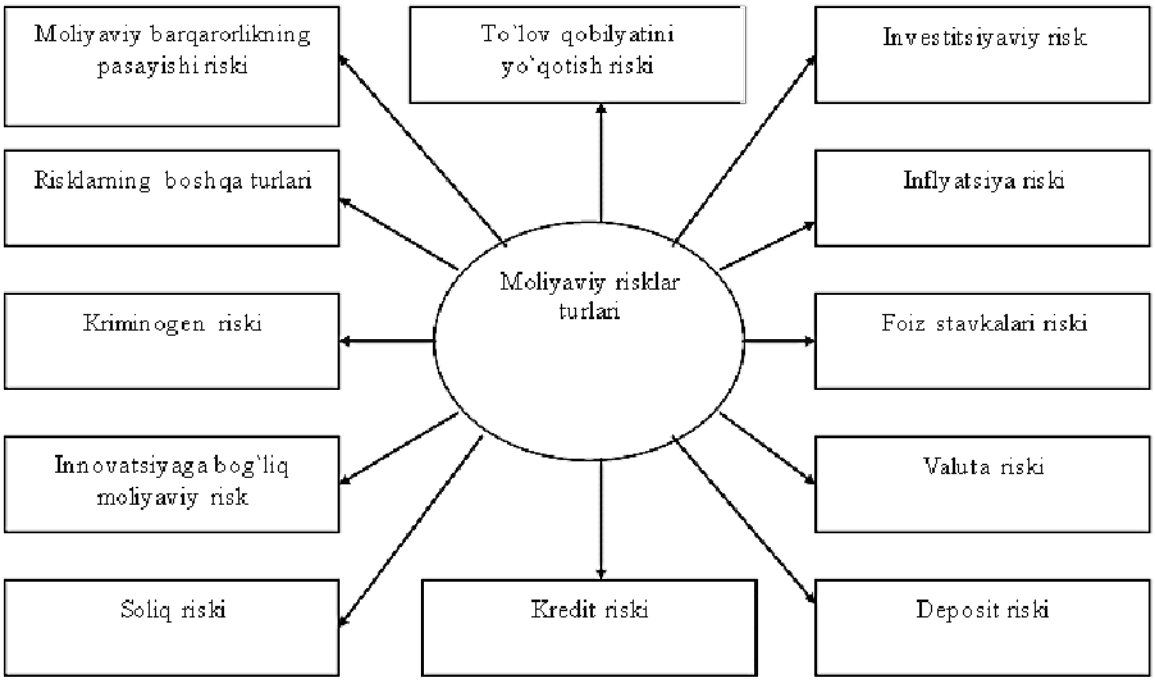

Inflyatsiyaning valyuta kursiga ta'siri ayniqsa, tovarlar, xizmatlar va kapitallarning xalqaro miqyosda faol ayirboshlanishi amalga oshirilayotgan davlatlar misolida kuchliroq namoyon bo‘ladi. Bu holat eksport qilinadigan mahsulotlar bahosini hisoblashda valyuta kursining asosiy ko‘rsatkichlardan biri sifatida qo‘llanilishini anglatadi. Jahon bozoridagi narxlar xalqaro qiymatning puldagi ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq import narxlarini valyuta pariteti orqali hisoblash har doim ham maqbul emas, chunki bu narxlarning o‘zi valyuta kursi tebranishlariga bog‘liq.

Rivojlangan sanoat mamlakatlarida valyuta pariteti asosidagi baholashda, odatda, ulgurji narxlar indeksi qo‘llaniladi. Chunki bu indeks ichki ulgurji savdo va eksport narxlari o‘rtasidagi moslikni ifodalaydi. Boshqa mamlakatlarda esa bu indeks tarkibiga eksport qilinadigan asosiy mahsulotlar kirmasligi mumkin. Shu bilan birga, chakana narxlar asosida hisob-kitob yuritilishi noto‘g‘ri xulosalarga olib kelishi ehtimoldan xoli emas, chunki bu narxlar ko‘plab ichki xizmatlarni ham qamrab oladi, ular esa xalqaro savdo obyekti hisoblanmaydi.

Oxir-oqibatda, jahon moliyaviy bozorlari orqali valyutalarning real

xarid qobiliyatiga asoslangan holda milliy valyuta kurslarining tabiiy tarzda tenglashuvi ro‘y beradi. Real valyuta kursi — ikki mamlakat inflyatsiya darajalari nisbati orqali tuzatilgan nominal kurs sifatida aniqlanadi.

Inflyatsion risk – bu inflyatsiya darajasining oshishi natijasida pulning xarid qobiliyatining pasayishi va investitsiyalar daromadliligining kamayishi bilan bog‘liq bo‘lgan moliyaviy yo‘qotishlar yuzaga kelish ehtimolidir. Bu turdagi risklar odatda kutilmagan holatlarda yuz beradi va moliyaviy barqarorlikka tahdid soladi.

Inflyatsion risk darajasini baholashda investitsiyadan kutilayotgan daromad miqdorining ehtimoliy chetlanishi (dispersion) tahlil qilinadi. Bunda kutilayotgan daromadlar miqdori va ularni yo‘qotish ehtimoli hisobga olinadi. Shu sababli, investitsion qarorlar qabul qilinayotganda inflyatsiya bilan bog‘liq noaniqliklar puxta baholab chiqilishi zarur.

Inflyatsion riskni tahlil qilishda absolyut (puldagi ifodasi) va nisbiy (foizlardagi ifodasi) ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Mazkur ko‘rsatkichlar investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholashda va risklarni kamaytirish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim vosita hisoblanadi.

11.4-§. Pulning sotib olish qobiliyati pasayishi yuzasidan yo‘qotishlar o‘rnini qoplashning asosiy usullari.

Tijorat banklari o‘z tasarrufidagi aktivlar hisobidan yangi pul massasi hosil qilishi, ya’ni uni bank krediti ko‘rinishida mijozlarga taqdim etishi mumkin. Biroq bu jarayon Markaziy bank tomonidan belgilangan majburiy zahira me’yorlari bilan tartibga solinadi. Ushbu me’yorlar tijorat bankining joriy faoliyati xarajatlarini qoplash, shuningdek, kreditlar bo‘yicha qarzdorliklarning qaytarilmaslik xavfini kamaytirish maqsadida joriy etiladi. Natijada tijorat banklari ma’lum miqdordagi pul mablag‘larini majburiy tartibda zahira fondlarida saqlashlari shart bo‘ladi. Aktivlarning qolgan qismi esa muomalaga chiqarilib, u ma’lum muddatdan so‘ng yana bankka qaytishi hamda, majburiy zahira me’yoridan ortiqcha qismi yana muomalaga chiqarilishi

mumkin. To‘xtovsiz ravishda takrorlanuvchi bu jarayon pul taklifi mul’tiplikatori yoki bank mul’tiplikatori deyiladi.

Pul taklifi mul’tiplikatori– bu bankdagi pul depozitlari qushimcha ravishda o‘sgan hajmining majburiy zahiralar qushimcha hajmiga nisbati bo‘lib, pul mablag‘larining bir birlikka kupayishi iqtisodiyotdagi pul taklifining qanchaga usishini kursatadi. Pulga talab ikki qismdan iborat bulishi mumkin: ayirboshlash uchun zarur bulgan pulga bulgan talab hamda aktivlar sotib olish uchun zarur bulganpulga talab. Ayirboshlash uchun zarur bulgan pulga bulgan talab aholining kundalik shaxsiy ehtiyojlari, korxonalarning ish haqi tulash, material, yoqilg‘i va shu kabilarni sotib olish uchun kerak bulgan pulmiqdorini ifodalaydi.

“Inflyatsiyaga miqdoriy baho berish uchun ikkita tushunchadan foydalaniladi:

– Inflyatsiya darajasi
– Inflyatsiya indeksi

Inflyatsiya darajasi - O‘rganilayotgan davr ichida narxlar qancha foizga o‘zgarganligini bildiradi, ya’ni bahoning o‘sish sur’atini ko‘rsatadi

$$R = \frac{\Delta S}{S} \cdot 100\%$$

Bu erda:

R – Inflyatsiya darajasi

S – summa (tovarning davr boshidagi bahosi)

ΔS – hozirgi narx bilan oldingi narx orasidagi farq

Inflyatsiya indeksi

• O‘rganilayotgan davr ichida narxlar nechta martaga oshganligini ko‘rsatadi

$$I = r + 1 \quad yoki \quad I = \frac{hozirgi\ narx}{oldingi\ narx}$$

• Agar o‘rganilayotgan muddat bir nechta davrga (n ta davr) bo‘linib, har bir davrdagi Inflyatsiya darajasi ma’lum bo‘lsa

$$I = (1 + r_1) * (1 + r_2) * (1 + r_3) *\ldots* (1 + r_n)$$

• Agar o‘rganilayotgan muddat bir hil davrga (n ta davr) bo‘linib, har bir davrdagi Inflyatsiya darajasi bir hil bo‘lsa

$$I = (1 + r_n)^n$$

• Bundan kelib chiqib, Inflyatsiyaning umumiy darajasi aniqlanadi”

$$r = I - 1$$

Inflyatsiyaga qarshi siyosat	Pul islohotlari
1. Deflyatsiya – mablag‘larning bir qismini muomaladan chiqarish yo‘li bilan talabni qisman qisqartirish (odatda soliqlar orqali amalga oshiriladi). 2. Narxlarni shakllantirish. Asosiy mazmuni shuki, davlat tomonidan baholar o‘sishini nazorat qilish va uni boshqarish amalga oshiriladi. Odatda davlat tomonidan ish haqi oshmasligi, ayrim tovarlar narxlari o‘zgarmasligi uchun chora-tadbilar qo‘llaniladi. Ammo, daromadsiz yoki daromadi kam sohalar davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanmaydi.	1. Nullifikatsiya – bitta valyuta o‘rniga boshqa valyutani muomalaga kiritish. 2. Restavratsiya – pul birligini yanada oltin bilan asoslash. 3. Devalvatsiya – pul birligiga to‘g‘ri keladigan oltin miqdorini kamaytirish. 4. Denominatsiya – pul birliklari masshtabini qisqartirish, oddiy aytganda nollarni olib tashash.

11.5-§. Himoyaning qo‘shimcha shartlari.

Inflyatsiya har qanday iqtisodiy tizim uchun xavfli hodisa bo‘lib, u nafaqat aholi turmush darajasiga, balki investitsion muhit va makroiqtisodiy barqarorlikka ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, inflyatsiyaga qarshi kurash va undan himoyalanish masalalari bugungi kundagi dolzarb mavzulardan biridir. Asosiy inflyatsiyaviy xavflarni bartaraf etishdan tashqari, qo‘shimcha himoya choralarini ishlab chiqish ham zarurdir. Quyida inflyatsiyadan himoyalanishning qo‘shimcha shartlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi.

1. Pul-kredit siyosatining muvofiqlashtirilganligi. Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosati inflyatsiya darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Pul massasining nazorat qilinishi, foiz stavkalarining moslashtirilishi, ochiq bozor operatsiyalari inflyatsiyani

jilovlashga xizmat qiladi. Agar ushbu siyosat makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan uyg‘unlashtirilsa, inflyatsion xavflar kamayadi. Qo‘shimcha chora sifatida, kreditlash hajmini maqbullashtirish, bank sektorida likvidlik monitoringi kuchaytiriladi.

2. Fiskal siyosatni kuchaytirish. Davlat xarajatlari va byudjet taqchilligi inflyatsiyaga olib keluvchi muhim omillardandir. Shuning uchun qo‘shimcha himoya chorasi sifatida byudjet muvozanatini saqlash, soliqlarni samarali yig‘ish va davlat xarajatlarini maqbullashtirish muhim hisoblanadi. Yuqori defitsitli byudjet inflyatsiyani kuchaytiradi, shu sababli joriy fiskal siyosatni qayta ko‘rib chiqish zarur bo‘ladi.

3. Aholining moliyaviy savodxonligini oshirish. Inflyatsiyadan himoyalanish faqat davlat siyosati bilan emas, balki aholining o‘ziga xos iqtisodiy xulq-atvori bilan ham bog‘liq. Moliyaviy savodxonlik — bu aholi tomonidan o‘z daromadlari va xarajatlarini oqilona boshqarish, jamg‘arma va investitsiya strategiyalarini shakllantirish qobiliyatidir. Bu orqali inflyatsiya xavfiga nisbatan ijtimoiy barqarorlik saqlanadi. Davlat tomonidan ommaviy axborot vositalarida targ‘ibot ishlari olib borilishi, moliyaviy maslahat xizmatlarining rivojlantirilishi qo‘shimcha choralar sifatida qaraladi.

4. Diversifikatsiyalangan investitsiya strategiyasi. Inflyatsiyadan himoya qilishning samarali yo‘llaridan biri bu mablag‘larni har xil aktivlarga taqsimlash orqali risklarni kamaytirishdir. Diversifikatsiya — bu investitsiyalarni qimmatli qog‘ozlar, ko‘chmas mulk, oltin, xorijiy valyutalar va boshqa vositalar orqali taqsimlashni anglatadi. Bunday yondashuv inflyatsion bosim kuchaygan vaqtda kapitalning qadrsizlanishini oldini olishga yordam beradi.

5. Valyuta siyosati va zaxiralarni boshqarish. Milliy valyutaning barqarorligini saqlab qolish orqali ham inflyatsiyadan himoyalanish mumkin. Valyuta kursining keskin o‘zgarishi import narxlarini oshiradi, bu esa umumiy narxlar darajasiga ta’sir qiladi. Markaziy bank valyuta intervensiyalari va valyuta zaxiralarini strategik boshqarish orqali inflyatsion bosimni pasaytirishi mumkin. Zaxiralarning yetarli darajada saqlanishi iqtisodiy zarbalarni yumshatadi.

Inflyatsiyadan himoyalanishda qo‘shimcha shartlar va choralar

tizimli va kompleks yondashuvni talab qiladi. Bunga pul-kredit va fiskal siyosat muvofiqligi, aholining moliyaviy savodxonligi, investitsiya portfelining diversifikatsiyasi, valyuta siyosati va zaxiralarni boshqarish kiradi. Faqatgina davlat emas, balki har bir iqtisodiy subyekt inflyatsiyaviy xatarlarni anglab, unga qarshi ongli chora ko‘rsa, iqtisodiyotda barqarorlik va ishonch saqlanadi.

11.6-§. Bozorlarda faoliyat yuritish bilan bog‘liq risklarni hisobga olish va baholashning ahamiyati.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar va tadbirkorlik subyektlari turli risklar ostida faoliyat yuritadilar. Bozorlarda yuzaga keladigan risklar biznesning barqarorligi va rentabelligiga tahdid soladi. Shuning uchun risklarni oldindan aniqlash, ularni tahlil qilish va baholash – strategik boshqaruvning muhim tarkibiy qismidir. Risklarni hisobga olish va baholash orqali kompaniyalar xavfli qarorlar qabul qilishdan saqlanadilar, moliyaviy yo‘qotishlarning oldini oladilar va investitsiyaviy jarayonlarni yanada ishonchli olib boradilar.

Bozorlarda faoliyat yuritish bilan bog‘liq bo‘lgan risklar ko‘p qirrali bo‘lib, ular quyidagi asosiy turlarga bo‘linadi:

• “Narx risklari – tovar yoki xizmatlar narxining kutilmagan o‘zgarishi tufayli kompaniya zarar ko‘rishi mumkin.

• Valyuta risklari – milliy valyutaning kursi o‘zgarishi, eksport yoki import”[68] bilan shug‘ullanuvchi korxonalarga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

• Foiz stavkalari riski – kredit foizlarining oshishi yoki pasayishi kompaniyaning qarz yuklamasiga va investitsion qarorlariga ta’sir qiladi.

• Likvidlilik riski – kompaniyaning o‘z vaqtida majburiyatlarni bajarolmaslik xavfi.

• Siyosiy va tartibga soluvchi risklar – hukumat siyosatining o‘zgarishi, soliq siyosati, import/eksport cheklovlari.

• Raqobat riski – bozorga yangi raqiblarning kirib kelishi yoki mavjud raqobatchilar strategiyasining o‘zgarishi.

• Texnologik risklar – yangi texnologiyalarga moslashmaslik yoki mavjud texnologiyalarning eskirishi natijasida yuzaga keladi.

---

[68] Парамонов Я. В. Финансовые риски корпораций //Автореф. дисс. насоиск. уч. степ, к. э. н. М. – 2005.

Risklarni hisobga olmaslik biznes faoliyatida jiddiy yo‘qotishlarga olib keladi. Shuning uchun har bir kompaniya o‘z faoliyatining barcha bosqichlarida risklarni tahlil qilishi kerak. Risklarni oldindan aniqlash orqali kompaniya quyidagi afzalliklarga ega bo‘ladi:

• “Strategik rejalashtirishning aniq va asosli bo‘lishi;
• Moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish;
• Favqulodda vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish”[69] imkoniyati;
• Investorlarda ishonch uyg‘otish;
• Kredit reytingining yuqori bo‘lishi;
• Bozor pozitsiyasini mustahkamlash.

Risklarni baholash – bu xavfning yuzaga kelish ehtimoli va u bilan bog‘liq zarar miqdorini aniqlash jarayonidir. Quyidagi asosiy usullar amaliyotda keng qo‘llaniladi:

1. Ekspert baholash usuli – soha mutaxassislari fikri asosida risklar tahlil qilinadi.

2. Statistik usullar – tarixiy ma’lumotlar asosida risklarning yuzaga kelish ehtimoli aniqlanadi.

3. Stsenariy tahlili – turli iqtisodiy sharoitlar uchun risk ssenariylari ishlab chiqiladi.

4. Monte-Karlo modellari – ehtimollik nazariyasiga asoslangan matematik simulyatsiya usuli.

5. SWOT va PEST tahlil – tashqi va ichki omillar tahlili orqali risklar aniqlanadi.

6. Ishonchlilik intervallari va dispersiyalar tahlili – moliyaviy natijalarni statistika asosida baholash.

Bu usullar korxonaning xususiyatlari, bozor sharoitlari va mavjud resurslarga qarab tanlanadi.

Risklarni faqat aniqlab, baholabgina qolmasdan, ularni boshqarish ham zarur. Bunda quyidagi strategiyalar qo‘llaniladi:

• Riskdan qochish – riskli loyihalardan butunlay voz kechish.

• Riskni kamaytirish – risk manbaini bartaraf etish yoki zarar ehtimolini kamaytirish (masalan, diversifikatsiya).

---

[69] Тысячникова Н.А., Юденков Ю.Н. Стратегическое планирование в коммерческих банках: концепция, организация, методология: учебное пособие. - "КНОРУС: ЦИПСиР", 2013 г.

• Riskni taqsimlash – sug‘urtalash, sheriklik asosida investitsiya qilish.

• Riskni qabul qilish – ehtimoliy zararlarni budjetga kiritish orqali qabul qilish.

• Riskni ko‘chirish – muayyan funksiyalarni boshqa subyektga topshirish (outsourcing).

Kompaniyaning tanlagan strategiyasi uning riskga nisbatan munosabati va resurs salohiyatiga bog‘liq bo‘ladi.

Bozorlarda faoliyat yuritish har doim ma’lum bir darajadagi risk bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu risklarni e’tiborsiz qoldirish korxona uchun jiddiy moliyaviy va operatsion yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun risklarni aniqlash, baholash va boshqarish har qanday korxona strategiyasining ajralmas qismi bo‘lishi zarur. Nazariy bilim va amaliy yondashuvlar asosida tuzilgan risk menejment tizimi kompaniyani barqaror faoliyat yuritishida asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

11.7-§. Risklarni boshqarish bosqichlari.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda risklarni boshqarish korxona faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Risk har qanday iqtisodiy qaror bilan bog‘liq bo‘lib, u korxona uchun yo‘qotish yoki foyda olish ehtimolini bildiradi. Shuning uchun risklarni to‘g‘ri boshqarish orqali kompaniyalar nafaqat yo‘qotishlardan saqlanadilar, balki yangi imkoniyatlarni ham aniqlashlari mumkin. Risklarni boshqarish jarayoni tizimli yondashuvga asoslanib, bir nechta izchil bosqichlardan iborat bo‘ladi.

Risklarni boshqarishning birinchi bosqichi – bu mavjud va potentsial risklarni aniqlashdir. Bu bosqichda korxona faoliyati bilan bog‘liq barcha ehtimoliy xavf omillari tahlil qilinadi. “Aniqlash jarayoni quyidagi manbalar asosida amalga oshiriladi:

• Tashqi muhit tahlili (PEST tahlil);

• Ichki muhit auditi;

• Ilgari yuz bergan risk hodisalari statistikasi;

• Ishlab chiqarish, marketing, moliyaviy va boshqaruv jarayonlaridagi xavfli zonalar;

• Mutaxassislar va menejerlar" bilan intervyu va so‘rovnomalar.

Ushbu bosqichda risklarning to‘liq ro‘yxatini tuzish, ularning turini, manbasini va ko‘rinishini aniqlash zarur.

Risklarni aniqlagandan so‘ng, ular baholanadi. Baholash – bu riskning yuzaga kelish ehtimoli va u bilan bog‘liq zarar darajasini aniqlashdir. "Risklarni baholashda ikkita asosiy yondashuv qo‘llaniladi:

• Sifat jihatidan baholash – risklar o‘zgaruvchanlik darajasiga ko‘ra toifalarga bo‘linadi: past, o‘rta, yuqori.

• Miqdoriy baholash – statistik va matematik usullar orqali zarar ehtimoli hisoblanadi (masalan"[70], VaR, dispersiya, standart og‘ish).

Risklar odatda matritsa ko‘rinishida baholanadi: gorizontal chiziqda ehtimollik, vertikal chiziqda zarar miqdori. Bunday baholash qaror qabul qiluvchilarga riskning jiddiyligini tezda tushunishga yordam beradi.

Baholashdan so‘ng risklar ularning ta'sir darajasi va yuzaga kelish ehtimoliga qarab ustuvorlashtiriladi. Bu bosqichda quyidagilar amalga oshiriladi:

• Eng muhim va xavfli risklar ajratib olinadi;

• Ularning korxona maqsadlariga ta'siri baholanadi;

• Resurslar risklarning og‘irlik darajasiga mos ravishda taqsimlanadi.

Ustuvorlashtirish risklarni samarali boshqarish uchun yo‘nalishlarni belgilab beradi. Har bir risk uchun monitoring darajasi, rejalashtirish zarurati aniqlanadi.

Bu bosqichda aniqlangan va baholangan risklarga nisbatan qanday choralar ko‘rilishi belgilab olinadi.

To‘g‘ri strategiya tanlash risklarni kamaytirish va imkoniyatlarga aylantirishda muhim ahamiyatga ega.

Monitoring orqali kompaniya risk muhitidagi o‘zgarishlarga tezkor javob qaytaradi.

"Risklarni boshqarish bosqichlari – bu har qanday korxona yoki tashkilot uchun xavfsiz va barqaror faoliyat yuritishning asosi hisoblanadi. Aniqlash, baholash, ustuvorlashtirish, strategiyani tanlash va

[70] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – C. 481-484.

monitoring – bu izchil va tizimli yondashuvdir. Ushbu bosqichlar asosida tuzilgan risk boshqaruvi tizimi korxonaga qarorlar qabul qilishda aniqlik"[71] beradi, investitsiyaviy ishonchni oshiradi va bozor sharoitida muvaffaqiyatga erishishga xizmat qiladi.

11.8-§. Bozor risklarining turlari va mohiyati.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar va tashkilotlar turli risklarga duch keladilar. Risklar ishlab chiqarishdan tortib moliyaviy faoliyat, marketing, logistika va hatto inson resurslarigacha bo'lgan barcha sohalarda yuzaga chiqishi mumkin. Shu sababli, risklarni aniqlash, baholash va boshqarish korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Risklarni boshqarish – bu ehtimoliy salbiy hodisalarni oldindan aniqlash, ularning yuzaga kelish ehtimolini kamaytirish va salbiy oqibatlarini minimallashtirishga qaratilgan kompleks yondashuvdir. Quyidagi bosqichlar risklarni muvaffaqiyatli boshqarishning asosiy yo'nalishlarini tashkil etadi.

Risklarni boshqarish jarayonining birinchi va eng muhim bosqichi bu – ehtimoliy xavflarni aniqlashdir. Aniqlash bosqichida risk manbalari, ularning ko'rinishlari va ta'sir zonalari belgilanadi. "Risklarni aniqlash jarayoni quyidagilarga asoslanadi:

• Kompaniyaning biznes modeli va strategiyasi;

• Operatsion jarayonlar va texnologiyalar;

• Tashqi muhit (iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ekologik va texnologik omillar);

• O'tgan davrda yuzaga kelgan real holatlar va statistik ma'lumotlar"[72].

Risklarni aniqlashda SWOT, PEST va Ish faoliyati xaritalash metodologiyalari qo'llaniladi. Bundan tashqari, jamoaviy muhokamalar, intervyu, savolnomalar, tarixiy tahlil usullari ham risk omillarini

---

[71] Кириллова, Наталия Владимировна. Развитие методов управления финансовыми рисками факторинговых операций : автореферат дис. ... кандидата экономических наук : 5.2.4. / Кириллова Наталия Владимировна; [Место защиты: ФГОБУ ВО Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации ; Диссовет Д 505.001.101]. — Москва, 2023. — 26 с..

[72] Polteva T., Antipov D., Klassen N. The improvement of the market risk management mechanism at the automotive industry enterprises //2019 Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI). – IEEE, 2019. – С. 1005-1014.

aniqlashda qo‘l keladi.

Risklarni baholash — bu aniqlangan xavflarning sifat va miqdor jihatidan tizimli tahlil qilinishini ifodalaydigan muhim bosqichdir. Ushbu jarayonning asosiy maqsadi — risklarning yuzaga kelish ehtimolini aniqlash hamda ularning korxona faoliyatiga yetkazishi mumkin bo‘lgan salbiy ta’sir (zarar) darajasini oldindan belgilashdir. Riskni baholash natijalari, odatda, qaror qabul qilishda va ularni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqishda asosiy axborot manbai sifatida xizmat qiladi. Baholash ikki asosiy shaklda amalga oshiriladi:

1. Sifat baholash: Risklar toifalarga ajratiladi — yuqori, o‘rta, past xavf darajasiga ega. Bunda ekspertlarning subyektiv baholari muhim rol o‘ynaydi.

2. Miqdoriy baholash: Statistik va matematik usullar yordamida riskning ehtimoli va zarar ko‘lami aniqlanadi. Monte-Karlo simulyatsiyasi, Value at Risk (VaR), diskontlangan oqimlar tahlili kabi metodlar qo‘llaniladi.

Baholash orqali risklar orasidagi ustuvorliklar aniqlanadi, resurslar qayerga yo‘naltirilishi kerakligi belgilanadi.

Ustuvorlashtirish — bu mavjud risklarni muhimligi va ta’sir darajasi bo‘yicha saralash jarayonidir. Bu bosqichda risklar maxsus matritsalar asosida guruhlarga bo‘linadi:

• Yuqori xavf – yuqori ehtimollik va katta zarar (darhol choralar zarur);

• O‘rta xavf – ehtimollik yoki zarar o‘rtacha (nazorat ostida);

• Past xavf – ehtimollik va zarar past (kuzatuv rejimida).

Ustuvorlashtirish orqali menejerlar strategik qarorlar qabul qilishda qaysi risklarga birinchi navbatda e’tibor berish lozimligini aniqlaydilar. Bu, o‘z navbatida, samarali resurs taqsimoti va tezkor choralarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Risklar ustuvorlashtirilgach, ularni bartaraf etish yoki kamaytirishga qaratilgan strategiyalar ishlab chiqiladi. Boshqaruv strategiyalari to‘rtta asosiy yo‘nalishda shakllanadi:

• Oldini olish: Riskli faoliyat turlarini rad etish (masalan, xavfli bozor segmentiga chiqmaslik);

• Minimizatsiya: Risk yuzaga kelish ehtimolini kamaytirish (masalan, zaxira tizimlari yaratish, nazorat mexanizmlari joriy etish);

• Transfer: Riskni uchinchi tomon zimmasiga o‘tkazish (sug‘urta, subpudratchi bilan ishlash);

• Qabul qilish: Riskni qabul qilish va unga qarshi zaxira resurslarini shakllantirish.

Strategiyalar tanlashda kompaniyaning moliyaviy imkoniyatlari, xodimlar salohiyati, tashqi muhit holati e’tiborga olinadi.

Risklarni boshqarish bir martalik harakat emas, balki doimiy nazorat va tahlilni talab qiluvchi dinamik jarayondir. Monitoring orqali kompaniya risk holatining o‘zgarishini muntazam kuzatib boradi, aniqlangan risklarga nisbatan qilingan choralarning natijalari baholanadi. Bunda:

• Risklar reyestri muntazam yangilanadi;

• Risk indikatorlari tahlil qilinadi;

• Monitoring natijalari asosida boshqaruv qarorlari optimallashtiriladi;

• Yangi yuzaga kelayotgan xavflar bo‘yicha tezkor chora-tadbirlar ko‘riladi.

Risk menejmentining bu bosqichi kompaniyaning uzoq muddatli barqarorligi va o‘sish strategiyasini qo‘llab-quvvatlaydi.

Risklarni boshqarish korxona strategik boshqaruvining eng muhim elementlaridan biridir. Aniqlash, baholash, ustuvorlashtirish, boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish va monitoring – bu izchil amalga oshiriladigan bosqichlardir. Har bir bosqich o‘zaro bog‘liq bo‘lib, umumiy risk menejment tizimining samaradorligini ta’minlaydi. Risklarni to‘g‘ri boshqara olgan korxonalar noaniqlik sharoitida ham muvaffaqiyatli rivojlanish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

11.9-§. Bozor risklarini tahlil qilish va baholash.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxona va tashkilot o‘z faoliyatida ma’lum darajadagi noaniqlik va risklar bilan yuzma-yuz keladi. Bozor risklari — bu kompaniyaning tashqi muhitdagi o‘zgarishlar natijasida moliyaviy yo‘qotishlarga uchrash ehtimolini bildiradi. Bunday

risklar investitsion qarorlar, ishlab chiqarish rejalari, mahsulot narxlari, valyuta kurslari va foiz stavkalari kabi koʻplab omillarga bogʻliq boʻladi. Bozor risklarini tahlil qilish va baholash — bu xavfli omillarni aniqlash, ularning korxona faoliyatiga ta'sirini baholash va kerakli choralarni ishlab chiqish jarayonidir.

Bozor risklari, asosan, tashqi muhitdagi noaniqliklar va oʻzgarishlarga bogʻliq boʻlib, ular kompaniyaning daromadlariga, narx siyosatiga va investitsiya rejalari samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. "Quyidagi asosiy bozor risklarini ajratish mumkin:

• Narx riski – tovarlar yoki xomashyo narxlarining kutilmagan oʻzgarishi;

• Valyuta riski – milliy va xorijiy valyutalarning oʻzaro kurslaridagi oʻzgarish;

• Foiz stavkalari riski – kreditlar va obligatsiyalar boʻyicha foiz stavkalarining oʻzgarishi;

• Likvidlik riski – moliyaviy majburiyatlarni oʻz vaqtida bajara olmaslik ehtimoli"[73];

• Raqobat riski – bozorga yangi raqiblarning kirib kelishi yoki mavjud raqobatchilarning strategiyasining oʻzgarishi;

• Siyosiy va tartibga soluvchi risklar – hukumat qarorlari, soliq qonunchiligi yoki eksport-import cheklovlaridagi oʻzgarishlar.

Har bir bozor riski oʻzining yuzaga kelish mexanizmi va ta'sir koʻlami bilan tavsiflanadi. Shu bois ularni chuqur oʻrganish muhimdir.

Risklarni tahlil qilish – bu ularning manbai, tabiati va ta'sir doirasini aniqlashga qaratilgan jarayon boʻlib, quyidagi usullar orqali amalga oshiriladi:

• SWOT tahlil – kompaniyaning ichki kuchli va zaif tomonlari, tashqi imkoniyat va xavflarni baholaydi;

• PEST tahlil – siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik omillarni tahlil qilish orqali tashqi risklarni aniqlashga xizmat qiladi;

• Stsenariy tahlili – turli rivojlanish ssenariylarini yaratish va ular ostida risklarni aniqlash;

---

[73] Соколова Н. В. Организация системы управления рисками на промышленном предприятии: дис. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. – 2006.

• Ekspert baholari – soha mutaxassislarining fikrlariga tayangan holda xavflarni aniqlash va tavsiyalar ishlab chiqish;

• Trend tahlili – tarixiy ma'lumotlar asosida risk omillarining dinamikasini tahlil qilish.

Ushbu usullar korxonaga risk omillarining chuqur tahlilini olib borish imkonini beradi.

Risklarni baholash – bu xavfli vaziyatlarning yuzaga kelish ehtimoli va ularning oqibatlarini miqdoriy ifodalash jarayonidir. Bozor risklarini baholashda quyidagi metodlardan foydalaniladi:

• Matritsa usuli – ehtimollik va ta'sir darajasi asosida risklar tahlil qilinadi;

• Value at Risk (VaR) – belgilangan vaqt ichida eng katta ehtimolli yo‘qotish miqdorini baholaydi;

• Diskontlangan pul oqimlari – bozor sharoitlari o‘zgarishining investitsiyalarga ta'sirini baholashda qo‘llaniladi;

• Monte-Karlo simulyatsiyasi – riskli omillar tasodifiy o‘zgarishlarga asoslanib tahlil qilinadi;

• Sensitivlik tahlili – model parametrlarining o‘zgarishiga nisbatan yakuniy natijalarning sezgirligi o‘rganiladi.

Baholash natijalari risk darajalarini aniqlash, ustuvorliklarni belgilash va resurslarni oqilona taqsimlashga xizmat qiladi.

Bozor risklarini tahlil va baholash natijalariga asoslanib, korxona rahbariyati quyidagi qarorlarni qabul qilishi mumkin:

• Sug‘urtalash – moliyaviy risklar bo‘yicha yo‘qotishlarni sug‘urta kompaniyalari zimmasiga o‘tkazish;

• Diversifikatsiya – faoliyatni bir nechta segmentlarga taqsimlash orqali umumiy riskni kamaytirish;

• Hedj qilish – moliyaviy instrumentlar orqali narx, valyuta va foiz risklarini yopish;

• Zaxira fondlari – ehtimoliy yo‘qotishlar uchun moliyaviy zaxiralarni shakllantirish;

• Operatsion optimallashtirish – tannarxni kamaytirish, ishlab chiqarish jarayonini qayta ko‘rib chiqish.

Bunday yondashuvlar yordamida kompaniya bozor sharoitlaridagi beqarorlikka nisbatan barqarorligini saqlab qoladi.

Bozor risklarini tahlil qilish va baholash – bu korxonaning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Risklar tahlili yordamida ularning yuzaga kelish omillari aniqlanadi, baholash orqali esa risk darajasi aniqlanadi. Bu esa strategik boshqaruv qarorlarini asosli qabul qilish, resurslarni oqilona taqsimlash va investitsion jarayonlarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bozor risklarini chuqur va tizimli o'rganish zamonaviy iqtisodiy sharoitda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun asosiy shartlardan biridir.

O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar.

1. Inflyatsiya nima va u qanday iqtisodiy jarayonlar natijasida vujudga keladi?
2. Inflyatsiyaning asosiy shakllari va ularning o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?
3. Inflyatsiya indekslari qanday aniqlanadi va qaysi maqsadlarda qo'llaniladi?
4. Inflyatsiya tempi qanday baholanadi va uning iqtisodiyotga ta'siri qanday bo'ladi?
5. Inflyatsion risk deganda nima tushuniladi?
6. Pulning sotib olish qobiliyatining pasayishi qanday yo'qotishlarga olib keladi va ular qanday qoplanadi?
7. Inflyatsiyadan himoyalanish uchun qanday qo'shimcha shartlar qo'llaniladi?
8. Bozor faoliyati bilan bog'liq risklar qanday turlarga bo'linadi?
9. Risklarni boshqarish bosqichlari qanday ketma-ketlikda amalga oshiriladi?
10. Bozor risklarini tahlil qilishda qanday yondashuvlar qo'llaniladi?
11. Bozor risklarini baholashda qanday ko'rsatkichlar ishlatiladi va ularning amaliy ahamiyati qanday?

XII BOB. OPERATSION RISKLARNI BOSHQARISH

12.1. Operatsion risklarni boshqarish masalalari.
12.2. Operatsion risklarni boshqarish tamoyillari.
12.3. Operatsion risklarni boshqarish jarayoni.
12.4. Operatsion risklarni boshqarishda rahbarlar ishtiroki.
12.5. Operatsion risklarni boshqarishda strategik metodlar va ularni kengaytirish.

Tayanch so‘z va iboralar. *Operatsion risk; Ichki tizim xatoliklari; Texnik nosozliklar; Inson omili (xodim xatolari); Tizimli nazorat; Ichki nazorat tizimi; Boshqaruv tamoyillari; Riskni aniqlash; Riskni baholash; Riskni monitoring qilish; Boshqaruv qarorlari; Korporativ boshqaruv; Strategik yondashuvlar; Risk madaniyati; Boshqaruv bo‘g‘inlari ishtiroki; Tavakkalchilik siyosati; Operatsion xatoliklar; Ma’lumot xavfsizligi; Ichki audit; Avtomatlashtirish va texnologik yechimlar.*

12.1-§. Operatsion risklarni boshqarish masalalari.

Operatsion risklar — bu korxonaning kundalik faoliyati davomida yuzaga keladigan moliyaviy yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin bo‘lgan xavflardir. Ular asosan ichki jarayonlar, inson omili, texnologik nosozliklar va tashqi hodisalar bilan bog‘liq bo‘ladi. “Operatsion risklar moliyaviy tashkilotlar, ishlab chiqarish korxonalari, savdo kompaniyalari va xizmat ko‘rsatish sohasida faoliyat yurituvchi tashkilotlar uchun doimiy tahdid”[74] sanaladi. Shu sababli, ushbu risklarni aniqlash, baholash va samarali boshqarish zamonaviy korxona menejmentining eng muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Operatsion risklar keng qamrovli bo‘lib, ularning kelib chiqish sabablari turli xil bo‘lishi mumkin. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

• Inson omili bilan bog‘liq risklar – xodimlarning xatolari, tajribasizlik, intizomsizlik, sabotaj;

• Jarayonlardagi nosozliklar – noto‘g‘ri hujjatlashtirish, ichki

[74] Сидорова Е. В. Жилищное кредитование: проблемы становления и пути их решения : дис. – Российская академия предпринимательства, 2007.

nazorat mexanizmlarining yetishmasligi;

• Texnologik risklar – axborot tizimlarining ishdan chiqishi, ma'lumotlar xavfsizligining buzilishi;

• Tashqi hodisalar – tabiiy ofatlar, yong'inlar, epidemiyalar, ijtimoiy notinchlik;

• Xavfsizlik risklari – ichki va tashqi firibgarlik, kiberhujumlar, ma'lumotlar o'g'irlanishi.

Har bir turdagi risk korxonaning faoliyatiga turli darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois ularni aniqlash va tasniflash muhim vazifa hisoblanadi.

2. Operatsion risklarni aniqlash va baholash

Operatsion risklarni boshqarishning dastlabki bosqichi – bu ularni aniqlash va baholashdir. Aniqlashda quyidagi metodlardan foydalaniladi:

• Audit natijalari tahlili;

• Ichki nazorat va monitoring tizimlari orqali ma'lumot yig'ish;

• Xodimlar va bo'lim rahbarlari bilan suhbatlar o'tkazish;

• Statistik va tarixiy ma'lumotlar asosida tahlil qilish.

Baholashda esa quyidagi yondashuvlar qo'llaniladi:

• Ehtimollik va zarar matritsasi;

• Sifat tahlili (yuqori, o'rta, past xavf);

• Miqdoriy modellash (masalan, Expected Loss = Ehtimollik × Zarar).

Aniq va ishonchli baholash boshqaruv choralarini to'g'ri shakllantirishga xizmat qiladi.

Operatsion risklarni boshqarish faqat ularni aniqlash va baholash bilan cheklanmaydi. Asosiy vazifa – ularni kamaytirish va nazorat ostiga olishdir. Bunda quyidagi strategiyalar muhim ahamiyatga ega:

• Ichki nazorat tizimlarini kuchaytirish – jarayonlarni standartlashtirish, ikki bosqichli tekshiruvlar, xodimlar faoliyatini doimiy monitoring qilish;

• Xodimlar malakasini oshirish – treninglar, attestatsiya, rotatsiya orqali inson xatolarining oldini olish;

• Texnologik xavfsizlik – zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanish, zaxira nusxalar, ma'lumotlar bazasi xavfsizligini ta'minlash;

• Favqulodda holat rejalarini ishlab chiqish – yong‘in, tabiiy ofatlar yoki tizim ishdan chiqqan holatlarda qanday harakat qilishni belgilovchi rejalar.

Bu strategiyalar risklarning ehtimolini va salbiy ta’sirini kamaytirishga qaratilgan.

Operatsion risklarni boshqarish doimiy monitoringni talab etadi. Risk muhitidagi o‘zgarishlar, xodimlar almashinuvi yoki yangi texnologiyalarning joriy etilishi yangi risklarni keltirib chiqarishi mumkin. Monitoring orqali:

• Risklar reyestri muntazam yangilanadi;

• Ichki auditlar orqali nazorat kuchaytiriladi;

• Risk hodisalari bo‘yicha statistikalar yuritiladi;

• Boshqaruv strategiyalari doimiy ravishda qayta ko‘rib chiqiladi.

Shuningdek, ISO 31000 va Basel II kabi xalqaro standartlarga asoslangan yondashuvlar yordamida risklarni boshqarish tizimi takomillashtiriladi.

Operatsion risklar har qanday korxonaning kundalik faoliyatida yuzaga keladigan eng muhim va keng tarqalgan xavf turlaridandir. Ularni samarali boshqarish uchun korxona o‘z ichki tizimini mustahkamlashi, xodimlar bilimini oshirishi, texnologik xavfsizlikka jiddiy e’tibor qaratishi zarur. Aniqlash, baholash, kamaytirish va monitoring qilish orqali operatsion risklar ustidan nazorat o‘rnatish mumkin. Bunday tizimli yondashuv korxonaning barqarorligi va uzoq muddatli rivojlanishiga xizmat qiladi.

12.2-§. Operatsion risklarni boshqarish tamoyillari.

Operatsion risklar — bu korxona yoki tashkilotning kundalik faoliyatida yuzaga keladigan, odatda ichki jarayonlar, tizimlar, inson omili yoki tashqi hodisalar bilan bog‘liq xavflardir. Ushbu risklar moliyaviy yo‘qotishlarga, ish faoliyatining to‘xtab qolishiga, imidjga putur yetishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun operatsion risklarni boshqarish samarali va kompleks yondashuvni talab etadi. Bunday yondashuvning asosini esa ma’lum prinsip va tamoyillar tashkil etadi.

1. Yondashuvning tizimliligi tamoyili

Operatsion risklarni boshqarishda tizimli yondashuv zarur. Bu tamoyil risklarni faqat alohida holat sifatida emas, balki butun tashkilot faoliyatining bir qismi sifatida ko‘rib chiqishni nazarda tutadi. “Tizimlilik quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

• Risklarni aniqlashdan tortib monitoringgacha bo‘lgan barcha bosqichlarni qamrab olish;

• Korxonaning barcha bo‘limlari va jarayonlarida xavflarni izchil tahlil qilish;

• Risk menejmenti siyosatining umumiy strategiyaga integratsiyalashuvi”[75].

Bu tamoyil korxonaning barcha darajalarida risklarga nisbatan yagona yondashuv shakllanishini ta’minlaydi.

2. Ustuvorlik va samaradorlik tamoyili

Resurslar har doim cheklangan bo‘lishi sababli, barcha risklarni bir xil darajada boshqarish imkonsiz. Shu sababli eng muhim va eng yuqori ta’sirga ega risklarga ustuvorlik berilishi lozim. “Ushbu tamoyil quyidagilarga asoslanadi:

• Risklarning ehtimoli va salbiy ta’siri bo‘yicha baholash;

• Yuqori darajadagi risklarni aniqlash va birinchi navbatda choralar ko‘rish”[76];

• Minimal resurslar bilan maksimal natijaga erishish.

Natijada risklar boshqaruvi iqtisodiy samaradorlikni ham ta’minlaydi.

3. Mas’uliyat va vakolatlar tamoyili

Har bir xodim va rahbar o‘z faoliyati doirasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklar uchun mas’ul bo‘lishi kerak. Risklarni samarali boshqarish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

• Risklarga oid mas’uliyatlar aniq taqsimlanadi;

• Har bir bo‘limga risk menejmenti bo‘yicha vakolatlar beriladi;

• Rahbarlar risk madaniyatini shakllantirishga doimiy e’tibor

[75] Polteva T., Antipov D., Klassen N. The improvement of the market risk management mechanism at the automotive industry enterprises //2019 Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI). – IEEE, 2019. – C. 1005-1014.

[76] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – C. 481-484.

qaratadi.

Mas'uliyatni belgilash orqali risklarga javob berish tezligi va aniqligi oshadi.

4. Davomiy monitoring va qayta ko'rib chiqish tamoyili

Risk muhiti doimiy ravishda o'zgarib boradi. Shuning uchun boshqaruv choralari bir martalik emas, balki doimiy ravishda yangilanib boruvchi tizimga asoslanadi. Bu tamoyil quyidagilarni o'z ichiga oladi:

• Doimiy ma'lumot yig'ish va tahlil qilish;

• Risk reyestrini muntazam yangilab borish;

• Har chorak yoki yarim yillikda risk boshqaruvi strategiyalarini qayta ko'rib chiqish.

Monitoring risklar ustidan nazoratni mustahkamlash va yangi xavflarni tezda aniqlash imkonini beradi.

5. Shaffoflik va xabardorlik tamoyili

Operatsion risklarni boshqarishda barcha manfaatdor tomonlarning xabardor bo'lishi muhimdir. Axborot almashinuvi shaffof bo'lishi, risk hodisalari, qarorlar va choralar ochiq bayon qilinishi kerak. Bu tamoyil quyidagilarni talab etadi:

• Ichki axborot tizimlarini yaxshilash;

• Risklar bo'yicha hisobotlarni muntazam taqdim etish;

• Xodimlarni xabardor qilish orqali risk madaniyatini kuchaytirish.

Shaffoflik ishonch muhitini yaratadi va tashkilotning obro'sini mustahkamlaydi.

Operatsion risklarni samarali boshqarish tamoyillarga asoslangan bo'lishi zarur. Tizimlilik, ustuvorlik, mas'uliyat, monitoring va shaffoflik tamoyillari operatsion xavflarni nazorat ostida ushlab turish, resurslardan oqilona foydalanish, xodimlar ishtirokini kuchaytirish va barqaror faoliyat yuritish imkonini beradi. Ushbu tamoyillar xalqaro amaliyot va standartlarga mos holda ishlab chiqilib, har bir korxona tomonidan o'ziga mos tarzda qo'llanilishi mumkin. Bunday yondashuv korxonaning barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

12.3-§. Operatsion risklarni boshqarish jarayoni.

Operatsion risklar korxonaning kundalik faoliyatida yuzaga

keladigan, odatda ichki jarayonlar, inson xatolari, texnologik nosozliklar yoki tashqi hodisalar bilan bog‘liq xavflardir. Ushbu xavflarni nazorat ostida ushlab turish va ularning salbiy oqibatlarini kamaytirish uchun puxta ishlab chiqilgan boshqaruv jarayoniga ehtiyoj bor. Operatsion risklarni boshqarish jarayoni – bu xavflarni aniqlash, baholash, kamaytirish, monitoring qilish va hujjatlashtirish bosqichlarini o‘z ichiga olgan kompleks tizimdir. Ushbu jarayon ISO 31000, Basel II/III kabi xalqaro standartlar asosida shakllanadi va barcha soha vakillari uchun dolzarb hisoblanadi.

Boshqaruv jarayonining ilk bosqichi – bu operatsion risklarni aniqlashdir. Aniqlash orqali tashkilot faoliyatida qaysi jarayonlar, bo‘limlar yoki vazifalar xavf ostida ekanligi belgilab olinadi. Risklarni aniqlashda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- Audit hisobotlari va nazorat natijalari;
- SWOT va PEST tahlillari;
- Xodimlar bilan intervyular, savolnomalar;
- Tarixiy ma’lumotlar va statistikalar tahlili;
- Jarayon xaritalash va ichki biznes jarayonlar monitoringi.

Aniqlangan risklar maxsus ro‘yxat – “risk reyestri”ga kiritiladi. Bu ro‘yxat doimiy ravishda yangilanadi.

Aniqlangan risklarni baholash – bu ularning ehtimolligi va salbiy ta’sir darajasini aniqlashdan iborat. Baholash ikki yondashuvda amalga oshiriladi:

- Sifat baholash – risklar xavf darajasiga ko‘ra guruhlanadi: yuqori, o‘rta, past.
- Miqdoriy baholash – statistik usullar (VaR, ehtimollik × zarar formulasi, Monte-Karlo usuli) orqali risklarning miqdoriy ko‘rsatkichi aniqlanadi.

Baholash natijalari asosida korxona risklarni ustuvorlashtiradi va ularning salbiy ta’sirini kamaytirish strategiyasini ishlab chiqadi.

Risklarni aniqlab, baholagandan so‘ng, ularga nisbatan qanday choralar ko‘rilishi belgilanadi. Asosiy strategiyalar quyidagilardan iborat:

- Oldini olish – yuqori xavfli faoliyatdan voz kechish yoki uni boshqa yo‘nalishga o‘tkazish;

• Minimizatsiya – xavf ehtimolini yoki salbiy ta’sir darajasini kamaytirish (masalan, texnik xizmat, nazorat tizimi);

• Transfer – riskni boshqa subyekt zimmasiga o‘tkazish (masalan, sug‘urtalash, outsourcing);

• Qabul qilish – past darajadagi riskni tan olish va unga qarshi budjetda zaxira shakllantirish.

Strategiyalar risk xususiyatlariga qarab individual tarzda ishlab chiqiladi.

Operatsion risklarni boshqarish doimiy monitoring va tahlilni talab qiladi. Bu bosqichda quyidagilar amalga oshiriladi:

• Risklar reyestri muntazam ravishda qayta ko‘rib chiqiladi;

• Risk hodisalari haqida hisobotlar yuritiladi;

• Risk indikatorlari (KRI – Key Risk Indicators) aniqlanadi va baholanadi;

• Yuzaga kelgan real hodisalarga nisbatan javob choralari samaradorligi tahlil qilinadi.

Monitoring risklarning o‘zgarishini aniqlash va ularni mos ravishda boshqarish imkonini beradi.

Operatsion risklarni boshqarish jarayoni doimiy hujjatlashtirish va ichki kommunikatsiyaga asoslanadi. Bunda quyidagi jihatlar hisobga olinadi:

• Risk reyestri, baholash natijalari, strategiyalar, monitoring hisobotlari yozma ravishda rasmiylashtiriladi;

• Barcha bo‘limlar o‘rtasida risklar bo‘yicha axborot almashinuvi yo‘lga qo‘yiladi;

• Rahbariyat muntazam ravishda risk boshqaruvi holati haqida xabardor qilinadi;

• Tashqi auditorlar va nazorat organlariga zaruriy hujjatlar taqdim etiladi.

Shaffof va tizimli hujjatlashtirish risk menejmenti samaradorligini oshiradi.

Operatsion risklarni boshqarish jarayoni — bu murakkab, ammo zarur bo‘lgan boshqaruv funksiyasi bo‘lib, har bir tashkilot uchun muhim strategik vosita hisoblanadi. U aniqlash, baholash, strategiya tanlash,

monitoring va hujjatlashtirish kabi bosqichlardan iborat. Har bir bosqichda xalqaro standartlarga asoslangan yondashuvlar qo‘llanilishi risklarni minimal darajaga tushirishga xizmat qiladi. Jarayonning doimiy ravishda takomillashtirilishi esa tashkilotning uzoq muddatli barqarorligi va raqobatbardoshligini ta’minlaydi.

12.4-§. Operatsion risklarni boshqarishda rahbarlar ishtiroki.

Zamonaviy korxonalarda operatsion risklarni samarali boshqarish jarayonida rahbarlar — yuqori, o‘rta va quyi bo‘g‘in menejerlarining ishtiroki hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ular nafaqat strategik qarorlarni qabul qiladilar, balki tashkilotda risk madaniyatini shakllantirish, xodimlarni rag‘batlantirish, resurslarni taqsimlash va monitoring qilish kabi jarayonlarda ham faol ishtirok etadilar.

Operatsion risklarni boshqarish jarayonida rahbarlar quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradilar:

• Strategik yo‘nalishni belgilash – risklarga nisbatan tashkilotning umumiy siyosatini aniqlab berish;

• Tashkiliy madaniyatni shakllantirish – xodimlar orasida riskka nisbatan ongli munosabatni tarbiyalash;

• Qaror qabul qilish – yuqori xavf darajasiga ega bo‘lgan vaziyatlarda tez va asosli qarorlar ishlab chiqish;

• Resurslarni taqsimlash – risklarni kamaytirish uchun zaruriy moliyaviy, texnik va insoniy resurslarni ajratish;

• Ichki nazorat tizimlarini joriy etish va mustahkamlash.

Risk madaniyati — bu tashkilotda risklarni tan olish, baholash va ularga nisbatan ongli harakat qilish tamoyillarining shakllanishi demakdir. Rahbarlar ushbu madaniyatni quyidagi yo‘llar bilan rivojlantiradilar:

• Risklar haqida ochiq muloqotga rag‘batlantirish;

• Xatolardan saboq olish madaniyatini rivojlantirish;

• Risk bo‘yicha ta’lim va treninglarni qo‘llab-quvvatlash;

• Xodimlarning fikrini inobatga olish va ularni qarorlar jarayoniga jalb etish.

Rahbarlarning operatsion risklarni boshqarishda ishtiroki ikki

darajada namoyon bo‘ladi:

• Strategik darajada – yuqori menejment siyosatni belgilaydi, ustuvor risklarni tasdiqlaydi;

• Operativ darajada – o‘rta va quyi bo‘g‘in rahbarlari real risklarni aniqlaydi va nazorat choralarini ko‘radi.

Ikkala darajadagi hamkorlik risklarni kompleks boshqarish imkonini beradi.

Rahbarlarning ishtirokini samarali tashkil qilish uchun quyidagilarga amal qilish zarur:

• Aniq vakolat va mas’uliyatlarni belgilash;

• Risklar bo‘yicha muntazam hisobotlar;

• Risk tahlil majlislarini o‘tkazish;

• Rag‘batlantirish tizimi;

• Treninglar va o‘qitish dasturlarini yo‘lga qo‘yish.

Bank sektorida bo‘lim boshliqlari har kuni risk indikatorlarini kuzatadi va texnik nosozliklar haqida rahbariyatga xabar beradi. Ishlab chiqarishda esa xavfsizlik bo‘yicha rahbarlar haftalik auditlar orqali xavf darajasini tahlil qiladi. Tavsiyalar:

• Har bir rahbar o‘z bo‘limi uchun risk reyestri yuritishi;

• Tezkor xabar berish tizimlari joriy etilishi;

• Qarorlar qabul qilishga xodimlarni jalb etish zarur.

Operatsion risklarni boshqarish samaradorligi rahbarlarning faol ishtirokiga bog‘liq. Agar ular risklarni ongli ravishda boshqarsalar, bu tashkilotning barqarorligi, ishonchliligi va raqobatbardoshligini oshiradi. Tashkilotlar rahbarlarni risk menejmentga faol jalb etishni ustuvor strategiyaga aylantirishlari zarur.

12.5-§. Operatsion risklarni boshqarishda strategik metodlar va ularni kengaytirish.

“Operatsion risklar – bu korxona yoki tashkilotning kundalik faoliyatida yuzaga keladigan, ichki jarayonlar, tizimlar, inson xatolari yoki tashqi omillar tufayli sodir bo‘ladigan salbiy hodisalardir”[77]. Ushbu

[77] Polteva T., Antipov D., Klassen N. The improvement of the market risk management mechanism at the automotive industry enterprises //2019 Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI). – IEEE, 2019. – C. 1005-1014.

risklar kompaniyaning moliyaviy barqarorligiga, xizmat koʻrsatish sifati va obroʻsiga salbiy ta'sir koʻrsatishi mumkin. Shu sababli, ularni strategik darajada boshqarish zamonaviy boshqaruvning muhim tarkibiy qismidir. Strategik metodlar nafaqat mavjud risklarni bartaraf etishga, balki ularning oldini olishga ham xizmat qiladi.

Strategik metodlar — bu risklarni aniqlash, baholash, nazorat qilish va kamaytirish boʻyicha uzoq muddatli yondashuvlar majmuasidir. Ular tashkilotning umumiy strategiyasiga moslashtirilgan holda ishlab chiqiladi va barcha funksional yoʻnalishlarni qamrab oladi. Ushbu metodlar quyidagilarga asoslanadi:

• Tizimlilik — risklarni barcha boʻlimlarda bir xil standart asosida tahlil qilish;

• Integratsiya — risk menejmentni umumiy korporativ boshqaruv tizimiga kiritish;

• Proaktivlik — risklar yuzaga kelishidan avval ularni aniqlab, oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar;

• Resurslarni oqilona taqsimlash — yuqori xavfli yoʻnalishlarga koʻproq e'tibor va investitsiya ajratish.

Operatsion risklarni strategik boshqarishda quyidagi asosiy metodlar qoʻllaniladi:

• Risk xaritasi tuzish – barcha aniqlangan risklar vizual tarzda koʻrsatiladi va ustuvorlik darajasiga qarab joylashtiriladi;

• KPI va KRI tizimlari – asosiy koʻrsatkichlar va kalit risk indikatorlari yordamida risk monitoringi yoʻlga qoʻyiladi;

• Raqamli texnologiyalardan foydalanish – avtomatlashtirilgan risk menejment platformalari, real vaqt monitoringi, "big data" tahlillari;

• Sugʻurtalash va hedj qilish – moliyaviy risklarni uchinchi tomon zimmasiga oʻtkazish orqali kamaytirish;

• Treninglar va malaka oshirish – xodimlar risk xatti-harakatlarini tushunishlari va toʻgʻri harakat qilishlari uchun.

Ushbu metodlar operatsion risklarni kompleks ravishda boshqarishga yordam beradi.

Strategik metodlarni kengaytirish – bu mavjud metodlarni chuqurlashtirish va yangi vositalarni joriy etish orqali risk menejment

tizimini takomillashtirishdir. Bunda quyidagilar muhim o‘rin tutadi:

• Innovatsion texnologiyalar joriy etish – sun’iy intellekt, ma’lumotlar konlarini tahlil qilish (data mining);

• Xalqaro standartlar integratsiyasi – ISO 31000, COSO ERM kabi yondashuvlarni milliy amaliyotga moslashtirish;

• Tashqi ekspertlar jalb qilish – risk menejment bo‘yicha mustaqil auditorlar va konsalting xizmatlari;

• Ichki audit xizmatining mustahkamlanishi – risk holatini doimiy tahlil qiluvchi mustaqil tuzilma;

• Jarayonlarni raqamlashtirish – barcha biznes-jarayonlarda avtomatlashtirilgan nazorat mexanizmlarini joriy etish.

Bu kengaytma choralar korxonaning risklarga nisbatan bardoshliligini oshiradi.

Masalan, yirik bank tizimlari operatsion risklarni boshqarishda har bir filial uchun alohida KRI tizimini joriy etgan. Bunda har bir xodimning harakati monitoring qilinadi va real vaqt rejimida ogohlantirishlar beriladi. Yoki ishlab chiqarish korxonalari robotlashtirilgan nazorat nuqtalari orqali texnologik xatolarni oldindan aniqlaydi. Xalqaro kompaniyalar esa operatsion risklar bo‘yicha global risk platformalaridan foydalanadi. Bularning barchasi strategik metodlarning amaliy qo‘llanilishidir.

Operatsion risklarni samarali boshqarish uchun strategik metodlardan foydalanish bugungi kunda dolzarb hisoblanadi. Bu metodlar nafaqat mavjud xavflarni kamaytiradi, balki ularni yuzaga kelishidan oldin aniqlashga imkon beradi. Metodlarni kengaytirish esa yangi texnologiyalar, xalqaro tajribalar va innovatsion yondashuvlar asosida amalga oshiriladi. Bunday kompleks yondashuv korxona barqarorligi, ishonchliligi va raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Operatsion risk deganda nima tushuniladi va u qanday holatlarda yuzaga keladi?

2. Operatsion risklarni boshqarishning asosiy masalalari nimalardan iborat?

3. Operatsion risklarni boshqarishda qanday tamoyillar asos qilib olinadi?

4. Operatsion risklarni boshqarish jarayoni qanday bosqichlardan iborat?

5. Rahbarlarning operatsion risklarni boshqarishdagi roli qanday namoyon bo‘ladi?

6. Operatsion risklarni kamaytirishda ichki nazorat tizimi qanday ishlaydi?

7. Inson omilidan kelib chiqadigan risklarni kamaytirish bo‘yicha qanday choralar mavjud?

8. Strategik metodlar qanday tushuniladi va ular qanday qo‘llaniladi?

9. Operatsion risklarni monitoring qilish va baholashda qanday vositalar ishlatiladi?

10. Texnologiyalar va avtomatlashtirilgan tizimlar operatsion riskni qanday kamaytiradi?

XIII BOB. BIZNES RISKLARINI BOSHQARISH

13.1. Biznes risklarini boshqarishning mohiyati va uning tamoyillari.

13.2. Biznes riskini baholash maqsadlari.

13.3. Biznes riskini boshqarishda zarur axborotlar.

Tayanch so‘z va iboralar. *Biznes riski; tadbirkorlik xavfi; strategik risk; operatsion risk; moliyaviy risk; ichki va tashqi omillar; riskni boshqarish tamoyillari; riskni baholash; axborot bazasi; prognozlash; tavakkalchilik darajasi; qaror qabul qilish; risklarni kamaytirish strategiyalari; monitoring tizimi; axborot tahlili; noaniqlik; risk manbalari; bozor muhitining o‘zgarishi; sanoat tahlili; SWOT-tahlil.*

13.1-§. Biznes risklarini boshqarishning mohiyati va uning tamoyillari.

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday tadbirkorlik subyekti turli xil noaniqliklar va xavflar ostida faoliyat yuritadi. Mazkur xavflar umumiy tarzda 'biznes risklari' deb ataladi. Ular korxonaning moliyaviy barqarorligi, investitsion jozibadorligi va operatsion samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Biznes risklarini boshqarish bu risklarni aniqlash, baholash, oldini olish yoki ularning salbiy ta’sirini minimallashtirishga qaratilgan strategik va taktikasiy yondashuvlar majmuasidir.

Biznes riski — bu korxonaning rejalashtirilgan maqsadlariga erishmaslik ehtimolini ifodalovchi iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Risklar tashqi yoki ichki omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Tashqi risklar siyosiy, ijtimoiy, texnologik, ekologik va bozor sharoitlaridagi o‘zgarishlarga bog‘liq bo‘lsa, ichki risklar korxonaning boshqaruvi, moliyaviy holati, inson resurslari yoki ishlab chiqarish jarayonlari bilan bog‘liq bo‘ladi.

Biznes risklari quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

- Moliyaviy risklar;
- Operatsion risklar;
- Bozor risklari;

• Yuridik va tartibga solish risklari;

• Strategik va reputatsion risklar.

Ushbu risklar tadbirkorlik faoliyatining barcha bosqichlarida yuzaga chiqishi mumkin.

Biznes risklarni boshqarishning asosiy maqsadi – korxonani potensial salbiy holatlardan himoya qilish, resurslardan oqilona foydalanish va raqobatbardoshligini oshirishdir. “Ushbu boshqaruv jarayoni quyidagilarga xizmat qiladi:

• Moliyaviy yo‘qotishlarning oldini olish;

• Investitsion xavfsizlikni ta’minlash;

• Korporativ boshqaruv tizimining samaradorligini oshirish;

• Strategik qarorlar qabul qilishda ishonchli asoslar yaratish”[78];

• Tashqi investorlar va kreditorlar ishonchini mustahkamlash.

Shuningdek, risklarni to‘g‘ri boshqara olgan korxonalar bozor noaniqligiga bardosh bera oladi.

Risklarni boshqarish tizimi quyidagi muhim tamoyillarga asoslanadi:

• Tizimlilik tamoyili – risklar korxonaning barcha darajalari va bo‘limlarida aniqlanadi va baholanadi;

• Ustuvorlik tamoyili – eng xavfli va yuqori ta’sir kuchiga ega risklar birinchi navbatda boshqariladi;

• Integratsiyalashuv tamoyili – risk menejment tizimi umumiy boshqaruv tizimiga qo‘shiladi;

• Moslashuvchanlik tamoyili – risklarga qarshi chora-tadbirlar tashqi sharoitlarga mos tarzda shakllantiriladi;

• Shaffoflik va hisobdorlik tamoyili – risklar bo‘yicha barcha hisobotlar ochiq, tushunarli va asosli bo‘lishi zarur.

Mazkur tamoyillarga amal qilish risk boshqaruvi jarayonining samaradorligini ta’minlaydi.

Biznes risklarni boshqarish quyidagi asosiy bosqichlarda amalga oshiriladi:

---

[78] Кириллова, Наталия Владимировна. Развитие методов управления финансовыми рисками факторинговых операций : автореферат дис. ... кандидата экономических наук : 5.2.4. / Кириллова Наталия Владимировна; [Место защиты: ФГОБУ ВО Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации ; Диссовет Д 505.001.101]. — Москва, 2023. — 26 с..

1. Risklarni aniqlash – mavjud va potentsial xavflarni aniqlash, tavsiflash;

2. Baholash – risk ehtimoli va ta'sir darajasini aniqlash (sifat va miqdoriy tahlil);

3. Ustuvorlashtirish – resurslar va boshqaruv choralarini risk darajasiga qarab taqsimlash;

4. Choralar ishlab chiqish – risklarni kamaytirish, transfer qilish yoki qabul qilish strategiyalari;

5. Monitoring va nazorat – risklar bo'yicha o'zgarishlarni doimiy kuzatish va strategiyani moslashtirish.

Har bir bosqichda tegishli metodikalar va vositalar qo'llanilishi lozim.

Biznes risklarni boshqarish – bu muvaffaqiyatli va barqaror tadbirkorlik faoliyatining zaruriy shartidir. Uning mohiyati xavflarni to'g'ri aniqlash, baholash, ularning oqibatlarini kamaytirish va raqobatbardoshlikni ta'minlashga qaratilgan. Boshqaruv tizimi esa tamoyillarga asoslangan bo'lishi kerak: tizimlilik, ustuvorlik, integratsiya, moslashuvchanlik va shaffoflik. Risklarni boshqara olgan korxona iqtisodiy muhitdagi noaniqliklarga bardosh bera oladi va o'z rivojlanishini izchil davom ettiradi.

13.2-§. Biznes riskini baholash maqsadlari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxona va tadbirkorlik subyekti turli xavflarga duch keladi. Mazkur xavflarning oldini olish yoki ularning salbiy oqibatlarini kamaytirish uchun biznes risklarini tahlil qilish va baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Risklarni baholash – bu ular yuzaga kelish ehtimolini, salbiy ta'sirini va ularning oqibatlarini miqdoriy va sifat jihatdan aniqlash jarayonidir. Baholash natijasida korxona boshqaruvi xavfli zonalarni aniqlab, resurslarni oqilona taqsimlashi va samarali qarorlar qabul qilishi mumkin.

Biznes risklarini baholash – bu qarorlar qabul qilishda ishonchli asos yaratishga qaratilgan tizimli yondashuvdir. "Baholash jarayoni ikki asosiy bosqichga bo'linadi:

• Sifat baholash – risklarning sifat ko'rsatkichlari asosida tahlili:

ularning tabiati, sabablari va ehtimollari;

• Miqdoriy baholash – statistik va matematik usullar orqali risk darajasini hisoblash"[79].

Baholash asosida risklarning ustuvorligi aniqlanadi va korxona resurslari yuqori xavfli sohalarga yo‘naltiriladi. Bu esa samarali boshqaruvni ta’minlaydi.

Risk baholash jarayoni quyidagi maqsadlarga xizmat qiladi:

• Qarorlar qabul qilishni asoslash – investitsiya, moliyalashtirish va operatsion qarorlar uchun xavfsiz yo‘nalishlarni aniqlash;

• Resurslarni samarali taqsimlash – mavjud mablag‘ va insoniy resurslarni eng muhim xavf zonalariga yo‘naltirish;

• Xatar darajasini aniqlash – har bir riskning ehtimoli va salbiy ta’sir kuchini belgilash;

• Alternativ variantlarni tahlil qilish – turli strategiyalarning xavf darajasini solishtirish;

• Foyda va zarar o‘rtasidagi muvozanatni topish – riskga nisbatan daromad ehtimolini hisoblash;

• Korxonaning umumiy risk profili va tavakkalchilik bardoshliligini baholash.

Mazkur maqsadlar biznesning uzoq muddatli barqarorligi va raqobatbardoshligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Risklarni baholash faqatgina xavflarni aniqlash bilan cheklanmaydi, balki strategik rejalashtirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. U quyidagi yo‘nalishlarda ishlatiladi:

• Uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarini asoslash;

• Bozor kengaytirish, yangi mahsulotlar yoki texnologiyalar joriy etishdagi xavf darajasini aniqlash;

• Sug‘urta, hedj qilish yoki boshqa riskni kamaytirish vositalarini tanlashda asosiy omil bo‘lish;

• Kredit reytingini shakllantirish va investitsion baholarni olishda zaruriy hujjat vazifasini bajaradi.

Baholash – bu risk menejmentning yuragi bo‘lib, u orqali butun

[79] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – C. 481-484.

boshqaruv tizimi shakllanadi.

4. Baholashda qo‘llaniladigan amaliy usullar

Biznes risklarini baholashda quyidagi amaliy usullar keng qo‘llaniladi:

• SWOT tahlil – kuchli va zaif tomonlar, imkoniyatlar va xavflar tahlili;

• Risk matritsasi – ehtimollik va ta’sir darajasini kesish orqali ustuvor risklar aniqlanadi;

• Monte-Karlo simulyatsiyasi – tasodifiy o‘zgaruvchilar asosida risk ssenariylari yaratiladi;

• Sensitivlik tahlili – parametrlar o‘zgarishining natijalarga ta’siri o‘rganiladi;

• Value at “Risk (VaR) – ma’lum ehtimollik darajasida yo‘qotish hajmini aniqlash usuli.

Ushbu usullar risklar haqida aniq, ishonchli va asosli ma’lumotlar beradi.

Biznes riskini baholash – bu korxona faoliyatining ajralmas bo‘lagi bo‘lib”[80], samarali boshqaruvning asosi hisoblanadi. Baholash orqali xavf darajasi aniqlanadi, resurslar oqilona taqsimlanadi, qarorlar asoslanadi va strategik barqarorlik ta’minlanadi. Baholash metodlari zamonaviy uslublarga asoslangan bo‘lishi lozim. Shunday yondashuv bilangina korxona o‘z faoliyatida risklarni nazorat ostiga olishi va raqobat muhitida muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

13.3-§. Biznes riskini boshqarishda zarur axborotlar.

Biznes faoliyatida risklarni to‘g‘ri boshqarish – bu faqat qarorlar qabul qilish emas, balki ushbu qarorlar asosida yotgan axborotga tayanishdir. Risk menejment tizimi samarali ishlashi uchun aniq, dolzarb va ishonchli axborotlar majmuasi talab qilinadi. Axborot risklarning aniqlanishi, baholanishi, ustuvorlashtirilishi va monitoringi bosqichlarida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Axborotning yetishmasligi yoki sifatsizligi noto‘g‘ri xulosalar chiqarilishiga olib kelib, korxonani salbiy oqibatlarga

[80] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – C. 481-484.

duchor qilishi mumkin.

Risklarni boshqarish bosqichlarining har birida axborot asosiy omil hisoblanadi:

• Risklarni aniqlash – tashqi va ichki axborotlar asosida ehtimoliy xavflar belgilanadi;

• Baholash – statistik va analitik ma'lumotlar asosida risklar darajasi hisoblanadi;

• Rejalashtirish – axborot asosida qarorlar va choralar ishlab chiqiladi;

• Monitoring – risklarning holati va o'zgarishlari bo'yicha doimiy ma'lumotlar yig'iladi.

Axborotning to'g'riligi, yangiligi va dolzarbligi risk boshqaruvi samaradorligining kalitidir.

Quyidagi axborot turlari biznes risklarini samarali boshqarish uchun zarur hisoblanadi:

• Moliyaviy axborot – balans, foyda va zarar hisobotlari, pul oqimlari tahlili;

• Bozor axboroti – narxlar dinamikasi, talab va taklif, raqobatchilar holati;

• Yuridik va me'yoriy axborot – qonunchilikdagi o'zgarishlar, litsenziyalar, soliqlar;

• Ichki ishlab chiqarish ma'lumotlari – ishlab chiqarish hajmi, uzilishlar, nosozliklar;

• Inson resurslari bo'yicha axborot – xodimlar malakasi, ishchi kuchi o'zgaruvchanligi;

• Tabiiy, texnogen va siyosiy xavflarga oid ma'lumotlar – xavf zonalari, prognozlar, statistikalar.

Bu ma'lumotlar risklarni tahlil qilish uchun kompleks asos yaratadi.

Axborotlar quyidagi manbalar orqali olinadi:

• Ichki manbalar – korxonaning buxgalteriya tizimi, ERP platformalari, boshqaruv hisobotlari;

• Tashqi manbalar – davlat statistika qo'mitalari, fond bozori ma'lumotlari, tijorat banklari tahlillari;

• Konsalting va audit kompaniyalari – mustaqil ekspert xulosalari va

baholari;

• OAV va internet resurslari – real vaqt yangiliklari, tahliliy sharhlar;

• Sun'iy intellekt va big data tizimlari – katta hajmdagi ma'lumotlardan analitik xulosalar chiqarish imkoniyati.

Manbalar ko'pligi axborotni tasdiqlash va aniqlikni oshirish imkonini beradi.

Risk boshqaruvida ishlatiladigan axborot quyidagi sifat talablariga javob berishi kerak:

• Ishonchlilik – faktlarga asoslangan va aniqlangan bo'lishi;

• Yangiligi – dolzarb va hozirgi holatga mos;

• To'liqlik – riskni to'liq baholash uchun yetarli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan;

• Moslik – risk baholash mezonlariga to'g'ri kelishi;

• Qayta ishlanishi – elektron ko'rinishda bo'lib, tahlil qilish imkonini berishi.

Shuningdek, axborotni yig'ish va yangilab borish uchun maxsus monitoring tizimlari joriy etilishi lozim.

Axborotni tezkor va tizimli tarzda boshqarish uchun quyidagi raqamli texnologiyalar qo'llaniladi:

• ERP tizimlari – ichki ma'lumotlarni yagona platformada boshqarish;

• CRM tizimlari – mijozlar bilan bog'liq xavflarni kuzatish;

• Risk boshqaruv platformalari (ERM) – barcha risk axborotlarini integratsiyalash;

• BI (Business Intelligence) tizimlari – vizual tahlil va grafikalar orqali qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash;

• Cloud texnologiyalar – axborotni xavfsiz saqlash va ulash imkoniyatini beradi.

Raqamlashtirish axborotni yanada tez, tahliliy va integratsiyalashgan shaklda taqdim etadi.

Biznes riskini boshqarishda axborot asosiy tayanch nuqtasidir. To'g'ri axborot — bu to'g'ri tahlil, ishonchli baho va oqilona qaror deganidir. Axborot turlari, ularning sifati, manbalari va raqamli

texnologiyalar bilan qo‘llab-quvvatlanishi risk boshqaruv tizimini mukammallashtiradi. Kelajakda axborotning roli yanada ortib, risk menejment strategiyasining ajralmas qismiga aylanadi.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Biznes riski deganda nimani tushunasiz va u qanday holatlarda yuzaga keladi?
2. Biznes risklarini boshqarishning asosiy mohiyati nimada?
3. Biznes risklarini boshqarishda qanday tamoyillar asos qilib olinadi?
4. Risklarni baholashdan ko‘zlangan asosiy maqsadlar nimalardan iborat?
5. Biznes risklarini baholashda qanday axborotlar zarur bo‘ladi?
6. Tashqi va ichki risk omillarini qanday farqlash mumkin?
7. Qanday axborotlar risklarni prognozlash va baholashda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi?
8. Risklarni kamaytirish uchun qanday strategik usullar mavjud?
9. Axborot tahlilining biznes riskini boshqarishdagi o‘rni qanday?
10. Biznes qarorlarini qabul qilishda risk baholashning qanday ahamiyati bor?

XIV BOB. MOLIYAVIY RISKLARNI PASAYTIRISH USULLARI.

14.1. Xedjirlash – moliyaviy risklarni pasaytirish usuli sifatida.
14.2. Xedjirlash instrumetlari – tezkor shartnomalar.
14.3. Moliyaviy derivativlar.
14.4. Forvard, fyuchers, opsion va svop turlari va xususiyatlari.
14.5. Moliyaviy risklarni pasaytirish yuzasidan ilg‘or xorij tajribasi va uni O‘zbekistonda qo‘llash xususiyatlari.
14.6. Investitsion risklarni diversifikatsiyalash.

Tayanch so‘z va iboralar. *Moliyaviy risk; riskni kamaytirish (mitigation); xedjirlash (hedging); tezkor shartnomalar (derivativlar); forward shartnomasi; futures shartnomasi; opsionlar; svoplar (swaps); moliyaviy derivativ vositalar; riskni transfer qilish; diversifikatsiya; investitsion portfel; xalqaro tajriba; riskni taqsimlash; instrumentlar kombinatsiyasi; O‘zbekiston amaliyoti; nominal va real qiymatlar; likvidlik; risklarni boshqarish strategiyasi; valyuta va foiz stavkasi risklari.*

14.1-§. Xedjirlash – moliyaviy risklarni pasaytirish usuli sifatida.

Bozor iqtisodiyotida moliyaviy risklar – bu har qanday kompaniya, investor yoki moliyaviy institut oldida turgan asosiy muammolardan biridir. “Bunday risklar valyuta kurslarining o‘zgarishi, foiz stavkalarining tebranishi, tovar narxlarining beqarorligi yoki aktivlar qiymatining pasayishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin”[81]. Xedjirlash (hedging) – bu bunday moliyaviy risklarni kamaytirish yoki ularni bexatar qilishga qaratilgan strategik vositadir. Xedjirlash risklarni sug‘urtalashga o‘xshash, biroq moliyaviy bozorlardagi vositalar orqali amalga oshiriladi.

Xedjirlash – bu potentsial moliyaviy yo‘qotishlarni bartaraf etish yoki kamaytirish uchun aktivlar yoki majburiyatlar bilan bog‘liq risklarni boshqa moliyaviy vositalar orqali kompensatsiyalash jarayonidir. Bunda investor yoki kompaniya ma’lum bir riskni boshqasiga almashtirish, uni

[81] Соколова Н. В. Организация системы управления рисками на промышленном предприятии: дис. на соиск. уч. степ. канд. экон. наук. – 2006.

bozor mexanizmlari orqali muvozanatlashga harakat qiladi. Xedjirlash strategiyalari bozor noaniqligi sharoitida moliyaviy barqarorlikni saqlab qolish uchun ishlatiladi.

Xedjirlash turli xil moliyaviy vositalar orqali amalga oshiriladi. Eng ko‘p tarqalganlari quyidagilardir:

• Forvardlar – kelajakda “belgilangan narxda aktiv sotib olish yoki sotish majburiyatini nazarda tutuvchi shartnomalar;

• Fyucherslar – forvardga o‘xshash bo‘lib, lekin standartlashtirilgan va birjada sotiladigan vosita;

• Opsionlar – shartnoma egasiga aktivni ma’lum narxda sotib olish yoki sotish huquqini beradi”[82], lekin majburiyat emas;

• Svoplar – ikki tomonning foiz stavkalari yoki valyuta oqimlarini almashtirishga kelishib olishidir.

Shuningdek, real aktivlar orqali (masalan, zaxiralar, diversifikatsiya) yoki sug‘urtalash orqali ham xedjirlash amalga oshiriladi.

“Turlari esa quyidagicha:

• Tabiiy xedjirlash – savdo hamkorlari bilan valyuta yoki narx risklarini bo‘lishish;

• Moliyaviy xedjirlash – yuqorida keltirilgan moliyaviy vositalar orqali risklarni boshqarish”[83].

Xedjirlashning asosiy maqsadi – moliyaviy risklarni oldindan bilib, ular yuzaga kelgan taqdirda zararlarni minimallashtirishdir. Uning afzalliklari quyidagilardan iborat:

• Moliyaviy barqarorlikni ta’minlash – daromadlar prognozini aniqlashtirishga yordam beradi;

• Riskni boshqarish – noaniqlik sharoitida ishonchli qarorlar qabul qilish imkonini beradi;

• Investitsion jozibadorlikni oshiradi – investorlar xedjirlash orqali xavfning kamayishini qadrlaydi;

• Kredit olish imkoniyatlarini kengaytiradi – riskni kamaytirgan

---

[82] Guan B., Xie J. Research on Foreign Exchange Risk Management of China's Enterprises //2011 International Conference on Management and Service Science. – IEEE, 2011. – С. 1-4.

[83] Парамонов Я. В. Финансовые риски корпораций //Автореф. дисс. насоиск. уч. степ, к. э. н. М. – 2005.

kompaniyalar banklar va moliya institutlarida yuqori baholanadi.

Biroq, xedjirlash xarajatli jarayon bo‘lib, noto‘g‘ri strategiya zarar keltirishi ham mumkin.

Ko‘plab yirik kompaniyalar, ayniqsa eksport-import bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlar xedjirlash strategiyasidan faol foydalanadi. Masalan, neft kompaniyalari fyucherslar orqali kelajakda neft narxining pasayishidan o‘zini himoyalaydi. Yoki xalqaro savdo qiluvchi korxonalar valyuta kursining o‘zgarishiga qarshi svop yoki opsionlar orqali xedjirlashni amalga oshiradi. Shuningdek, qishloq xo‘jaligida mahsulot narxlarining mavsumiy tebranishi fyucherslar bilan muvozanatlashadi.

Xedjirlash samaradorligini oshirish uchun quyidagi jihatlarga e’tibor berish lozim:

• Strategiyani to‘g‘ri tanlash – noto‘g‘ri vosita zararli bo‘lishi mumkin;

• Xarajatlarni nazorat qilish – xedjirlash vositalarining narxi yuqori bo‘lishi mumkin;

• Bozorni chuqur tahlil qilish – noto‘g‘ri prognozlar salbiy oqibatlarga olib keladi;

• Ichki siyosat va risk menejment siyosatini ishlab chiqish.

Xedjirlash kompleks yondashuvni talab qiladi va professional bilimlar bilan birga tajribaga asoslanadi.

Xedjirlash – bu moliyaviy risklarni kamaytirishning muhim vositasi bo‘lib, kompaniyalarga bozor o‘zgarishlariga moslashish, barqarorlikni saqlash va ishonchli qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Uning to‘g‘ri tanlangan strategiyalari orqali kompaniyalar o‘z faoliyatlarini yanada samarali tashkil qilishi va investorlar ishonchini mustahkamlashi mumkin. Kelajakda xedjirlash vositalaridan foydalanish har qanday muvaffaqiyatli moliyaviy menejmentning ajralmas qismiga aylanadi.

14.2-§. Xedjirlash instrumetlari – tezkor shartnomalar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy risklarni boshqarishning muhim vositalaridan biri bu xedjirlash sanaladi. Xedjirlash strategiyasi asosan bozordagi noaniqliklar, narx o‘zgarishlari, valyuta kurslaridagi tebranishlar va foiz stavkalaridagi o‘zgarishlardan himoyalanishga xizmat

qiladi. Mazkur jarayonda asosiy rolni xedjirlash instrumentlari – tezkor shartnomalar bajaradi. Bu shartnomalar riskni boshqa tomon zimmasiga o‘tkazish yoki uni kompensatsiyalash imkonini beradi.

Tezkor shartnomalar – bu kelajakda muayyan sana va shartlarda moliyaviy yoki real aktivlarni sotib olish yoki sotish majburiyatini nazarda tutuvchi huquqiy bitimlardir. Ular xedjirlash vositasi sifatida moliyaviy risklarni, xususan narxlar tebranishidan kelib chiqadigan zararlarni minimallashtirish uchun qo‘llaniladi. Bu shartnomalar odatda investorlar, kompaniyalar va institutsional ishtirokchilar tomonidan foydalaniladi.

Forvard shartnoma – bu ikki tomon o‘rtasidagi kelishuv bo‘lib, unda ma’lum bir aktiv kelajakda oldindan kelishilgan narxda sotiladi yoki sotib olinadi. Forvardlar xususiy va moslashtirilgan shartnomalar bo‘lib, ular birjalarda emas, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri tomonlar o‘rtasida tuziladi. Asosiy afzalligi – moslashuvchanlik, ya’ni shartnoma qiymati, muddati va boshqa shartlari mijoz talabiga moslashadi. Kamchiligi – likvidlik pastligi va qarshi tomon riskining mavjudligi.

Fyuchers – bu forvardga o‘xshash bo‘lib, ammo u birjada standart shartlar asosida sotiladigan instrumentdir. Fyucherslar yuqori likvidlikka ega bo‘lib, ularni istalgan vaqtda bozorda sotish yoki sotib olish mumkin. Fyuchers shartnomalari moliyaviy bozorlar ishtirokchilariga narx tebranishidan himoyalanish imkonini beradi. Ular odatda valyuta, qimmatbaho metallar, neft, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va boshqa tovarlar bilan bog‘liq risklarni boshqarishda qo‘llaniladi.

“Opsion – bu shartnoma egasiga, ma’lum sana yoki sanagacha oldindan belgilangan narxda aktivni sotib olish (call) yoki sotish (put) huquqini beradi, ammo majburiyat emas”[84]. Opsionlar investorlar uchun yanada moslashuvchan va xavfsiz instrument bo‘lib, ular yordamida riskni cheklab, foyda olish imkoniyati yaratiladi. Opsionning sotuvchisi esa riskni qabul qiladi, ammo buning evaziga mukofot (premium) oladi. Opsionlar murakkab strategiyalarni amalga oshirishga yordam beradi, ayniqsa volatillik yuqori bo‘lgan bozorlarda.

---

[84] Жагыпарова А. О. Опционы, как новый инструмент на рынке финансовых деривативов //Статистика, учет и аудит. – 2017. – №. 3. – С. 53-62.

Swop – bu ikki tomonning kelajakdagi naqd pul oqimlarini almashish to‘g‘risidagi kelishuvidir. Eng keng tarqalganlari foiz stavkalari svoplari va valyuta svoplaridir. Foiz stavkasi svopida tomonlar sobit stavkani o‘zgaruvchan stavkaga almashtiradi, bu esa kredit va qarzlarni boshqarishda riskni kamaytiradi. Valyuta svopi esa har xil valyutalardagi to‘lovlarni almashtirish orqali valyuta risklarini kamaytirishga xizmat qiladi.

Tezkor shartnomalar yordamida kompaniyalar quyidagi risklardan himoyalanadi:

• Valyuta risklari – import/eksport operatsiyalari;

• Foiz stavkalari risklari – qarz mablag‘laridan foydalanish;

• Tovar narxi risklari – xom ashyo va resurslar tebranishi.

Shartnomalar mos ravishda tanlanganida ular xedjirlash strategiyasining asosi bo‘lib xizmat qiladi. To‘g‘ri strategiya kompaniyaning moliyaviy barqarorligini oshiradi, noto‘g‘ri tanlov esa teskari natija berishi mumkin.

Tezkor shartnomalar – bu zamonaviy moliyaviy bozorlarda risklarni boshqarishning eng samarali vositalaridan biridir. Forvardlar, fyucherslar, opsionlar va svoplar orqali korxonalar narx, valyuta va foiz risklarini kamaytirishlari mumkin. Har bir shartnoma turi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularni tanlashda bozor sharoiti, kompaniya ehtiyojlari va risk darajasi inobatga olinadi. Moliyaviy barqarorlik va raqobatbardoshlikka erishish uchun bu vositalardan oqilona foydalanish muhimdir.

14.3-§. Moliyaviy derivativlar.

Zamonaviy moliya bozorida murakkab moliyaviy vositalar, ayniqsa moliyaviy derivativlar tobora keng qo‘llanilmoqda. Moliyaviy derivativlar – bu o‘z qiymatini boshqa aktivlarga (asosiy aktivlarga) bog‘liq ravishda oladigan moliyaviy vositalardir. Ular risklarni boshqarish, spekulyativ foyda olish, bozordagi narxlar farqlaridan foydalanish va investitsion portfellarning xavf darajasini muvozanatlash uchun ishlatiladi.

Moliyaviy derivativ – bu asosiy aktiv (aksiyalar, obligatsiyalar, valyuta, tovarlar va h.k.) qiymatiga asoslangan moliyaviy vosita. Ular

bozor ishtirokchilariga kelajakdagi narx o‘zgarishlaridan foyda olish yoki ushbu o‘zgarishlardan himoyalanish imkonini beradi. Derivativlar turli shartnomalar orqali tuziladi va ular yuqori darajadagi moliyaviy murakkablikni ifodalaydi. Moliyaviy derivativlar real aktivlar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lmagan, balki ularning narx o‘zgarishidan daromad olishga qaratilgan vositalardir.

Moliyaviy derivativlar bir nechta asosiy turlarga bo‘linadi:

• Forvard shartnomalar – kelajakda ma’lum sana va narxda aktivni sotib olish yoki sotish bo‘yicha ikki tomonlama bitim;

• Fyuchers shartnomalar – “standartlashtirilgan va birjada erkin savdoga chiqarilgan forvardlarga o‘xshash shartnomalar;

• Opsionlar – xaridorga aktivni sotib olish yoki sotish huquqini beradi, ammo majburiyat emas”[85];

• Svoplar – kelajakdagi naqd pul oqimlarini yoki foiz stavkalarini o‘zaro almashtirishga asoslangan bitimlar.

Shuningdek, murakkab derivativlar ham mavjud: barrier opsionlar, kredit defolt svoplar (CDS), strukturaviy moliyaviy vositalar va boshqalar.

Moliyaviy derivativlardan foydalanish quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:

• Risklarni boshqarish – xedjirlash vositasi sifatida bozordagi salbiy o‘zgarishlardan himoya;

• Spekulyativ imkoniyat – bozordagi narx tebranishlaridan foyda olish imkoniyati;

• Past xarajatlar bilan pozitsiya ochish – ba’zida asosiy aktivni to‘liq sotib olmasdan pozitsiyaga kirish;

• Bozor likvidligini oshirish – derivativlar orqali bozordagi ishtirokchilar soni va faoliyati ortadi;

• Turli strategiyalarni amalga oshirish – kombinatsiyalangan pozitsiyalar va portfellarni boshqarish imkoniyati.

Moliyaviy derivativlar foydali bo‘lishi bilan birga, yuqori risk darajasiga ham ega:

---

[85] Беляков А. В. Процентный риск: анализ, оценка, управление //Финансы и кредит. – 2001. – №. 2 (74). – С. 3-18.

• Katta yo‘qotishlar ehtimoli – spekulyativ yondashuvda noto‘g‘ri pozitsiyalar katta zarar keltirishi mumkin;

• Murakkablik – oddiy investorlar uchun tushunarsiz bo‘lishi va noto‘g‘ri qarorlar qabul qilinishi;

• Kredit riski – qarshi tomon shartnoma majburiyatini bajarmasligi ehtimoli;

• Likvidlik riski – ba’zi derivativlar bozorida sotuv va xarid qilish qiyin bo‘lishi mumkin.

Shuning uchun derivativlardan foydalanishda professional yondashuv zarur.

Derivativlar global miqyosda turli sektorlar tomonidan faol qo‘llaniladi:

• Energetika sohasi – neft va gaz narxlarining tebranishiga qarshi fyucherslar;

• Valyuta bozorlari – eksport-import kompaniyalari uchun valyuta opsionlari;

• Qishloq xo‘jaligi – mavsumiy narxlar o‘zgarishiga qarshi forvard shartnomalar;

• Banklar va fondlar – foiz stavkasi svoplari va CDS lar orqali qarz risklarini boshqarish.

Ko‘plab xalqaro kompaniyalar derivativlardan foydalanish orqali o‘z moliyaviy barqarorligini ta’minlaydi.

Moliyaviy derivativlar – bu zamonaviy moliyaviy bozorlarning ajralmas qismi bo‘lib, ular risklarni boshqarish, daromad olish va strategik yondashuvlar uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Ular orqali investorlar bozor muvozanatini ta’minlash, narx volatilligini kamaytirish va portfelni diversifikatsiyalash imkoniga ega bo‘ladilar. Biroq, derivativlar bilan ishlashda ehtiyotkorlik, chuqur tahlil va malakali yondashuv muhim ahamiyatga ega. Ularni samarali boshqarish orqali korxonalar moliyaviy barqarorlik va raqobatbardoshlikka erishishi mumkin.

14.4-§. Forvard, fyuchers, opsion va svop turlari va xususiyatlari.

Zamonaviy moliyaviy bozorlar risklarni boshqarish va foyda olish

imkoniyatlarini kengaytirish uchun murakkab moliyaviy vositalardan foydalanadi. Ular orasida forvard, fyuchers, opsion va svop kabi derivativ shartnomalar alohida o‘rin egallaydi. Bu vositalar narx tebranishlaridan himoyalanish (xedjirlash), spekulyatsiya va investitsion strategiyalarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Forvard – bu ikki tomon o‘rtasida tuziladigan shartnoma bo‘lib, unga ko‘ra kelajakda ma’lum bir aktiv oldindan kelishilgan narxda sotib olinadi yoki sotiladi. Forvard shartnomalari odatda birja orqali emas, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri tomonlar o‘rtasida tuziladi. Shartlar moslashuvchan bo‘lib, tomonlarning ehtiyojlariga mos ravishda belgilanadi.

Afzalliklari:

• Moslashuvchanlik;

• Har ikki tomon ehtiyojini inobatga olish imkoniyati.

Kamchiliklari:

• Qarshi tomon riskining mavjudligi;

• Likvidlik pastligi.

Fyuchers – bu standartlashtirilgan forvard shartnomasi bo‘lib, u birjada savdoga chiqariladi. Bunda tomonlar bir xil hajm, muddati va boshqa shartlarga asoslangan shartnomalarni erkin ravishda sotib olish yoki sotishlari mumkin.

Fyuchersning asosiy xususiyati – uning standartligi va kliring palatasi orqali kafolatlanganligi.

Afzalliklari:

• Yaxshi likvidlik;

• Bozor ishtirokchilari uchun keng imkoniyatlar;

• Kafolat mexanizmlari mavjud.

Kamchiliklari:

• Standart shartlar har doim ham har bir investor ehtiyojlariga mos kelmasligi;

• Marginal talablar bo‘yicha talab etiladigan naqd pul.

Opsion – bu xaridorga ma’lum bir aktivni belgilangan narxda sotib olish yoki sotish huquqini beruvchi shartnoma bo‘lib, u majburiyatni anglatmaydi. Opsionlarning ikki turi mavjud:

• Call opsion – aktivni sotib olish huquqi;

• Put opsion – aktivni sotish huquqi.

Opsionlar investorlarga cheklangan risk bilan cheklanmagan daromad olish imkonini beradi.

Afzalliklari:

• Cheklangan zarar;

• Moslashuvchanlik va strategik imkoniyatlar kengligi.

Kamchiliklari:

• Opsionlar narxi (premium) nisbatan yuqori bo‘lishi mumkin;

• Murakkab hisob-kitoblar va prognozlash zarurati.

Svop – bu ikki tomon o‘rtasida naqd pul oqimlarini, aktivlarni yoki foiz stavkalarini kelajakda belgilangan muddat davomida o‘zaro almashish to‘g‘risidagi bitimdir. Eng ko‘p tarqalgan svop turlari:

• Foiz stavkasi svopi – sobit stavka bilan o‘zgaruvchan stavkani almashtirish;

• Valyuta svopi – har xil valyutalarda to‘lovlar almashinuvi.

Afzalliklari:

• Foiz yoki valyuta risklarini boshqarish;

• Kredit va qarz portfellari xavfsizligini oshirish.

Kamchiliklari:

• Qarshi tomon riski;

• Hisob-kitoblarning murakkabligi.

Quyidagi jadvalda to‘rt derivativ vositaning asosiy farqlari aks ettirilgan:

• Forvard – moslashuvchan, lekin suyuqligi past;

• Fyuchers – standart va likvid, biroq qattiq shartlarga ega;

• Opsion – xavf cheklangan, lekin murakkab va qimmat;

• Svop – uzoq muddatli risklarni boshqarish uchun qulay, lekin murakkab.

Forvard, fyuchers, opsion va svop shartnomalari – “bu moliyaviy bozorlarda faoliyat yurituvchi ishtirokchilar uchun zarur bo‘lgan vositalar bo‘lib, ular risklarni boshqarish, spekulyatsiya qilish va investitsiya portfellarini diversifikatsiya qilish imkonini beradi”. Ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularni tanlashda investor maqsadlari,

riskga bo‘lgan munosabati va bozor sharoitlari hisobga olinishi lozim. To‘g‘ri foydalanilgan derivativ vositalar orqali moliyaviy barqarorlikka erishish mumkin.

14.5-§. Moliyaviy risklarni pasaytirish yuzasidan ilg‘or xorij tajribasi va uni O‘zbekistonda qo‘llash xususiyatlari.

Zamonaviy iqtisodiyotda moliyaviy risklar boshqaruvi eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Dunyo bo‘yicha yetakchi mamlakatlar moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, investitsiyalarni himoyalash va bozor ishtirokchilari manfaatlarini saqlash maqsadida turli ilg‘or yondashuv va vositalardan foydalanmoqda. Ushbu qismda AQSh, Yevropa Ittifoqi, Yaponiya va boshqa rivojlangan davlatlarda moliyaviy risklarni kamaytirish bo‘yicha qo‘llanilayotgan tajribalar, shuningdek, bu yondashuvlarning O‘zbekistonda joriy etilishi uchun imkoniyat va muammolar tahlil qilinadi.

Dunyo tajribasida moliyaviy risklarni pasaytirishga qaratilgan quyidagi asosiy uslublar va yondashuvlar mavjud:

• AQSh: Dodd-Frank qonuni moliyaviy institutlar uchun kuchli nazorat va risklarni oshkor etish tizimini yaratgan. Banklar uchun stress-testlar, kapital yetarliligi ko‘rsatkichlari majburiy qilingan.

• Yevropa Ittifoqi: Basel III standartlari asosida kapital tuzilmasi, likvidlik va leverage ko‘rsatkichlari nazorat qilinadi. Moliya institutlari uchun majburiy ERM (Enterprise Risk Management) tizimlari joriy qilingan.

• Yaponiya: risklarni boshqarish moliyaviy muassasalar faoliyatining ajralmas qismiga aylantirilgan. Har yillik risk auditlari va regulyatorlar bilan doimiy axborot almashinuvi ta’minlanadi.

• Singapur: moliyaviy texnologiyalar orqali real vaqtda monitoring, FinTech va RegTech yondashuvlari qo‘llaniladi.

Bu yondashuvlar institutsional islohotlar, regulyator nazoratining kuchaytirilishi va texnologik yangiliklar bilan uyg‘unlashgan.

• Integratsiyalashgan yondashuv: Risklarni boshqarish kompaniya darajasida alohida tizim emas, balki korporativ strategiyaning ajralmas qismidir.

• Raqamlashtirish: Big Data, AI, blockchain texnologiyalari asosida moliyaviy risklarni tezkor aniqlash va monitoring qilish.

• Normativ muvofiqlik: Risklarni oshkor etish, hujjatlashtirish va regulyatorlarga taqdim etish majburiyati.

• Stress-test va ssenariyli tahlillar: noaniq sharoitda moliyaviy barqarorlikni baholash.

• Risk madaniyati: tashkilot ichida riskga ongli munosabat, xodimlar malakasi va rahbariyatning roli alohida e'tiborda.

O'zbekiston iqtisodiy islohotlar bosqichida bo'lib, moliyaviy bozorlar ham jadal rivojlanmoqda. Quyidagi sohalarda xorijiy tajribani joriy etish mumkin:

• Bank tizimi: riskga asoslangan nazorat tizimlarini kuchaytirish, Basel III standartlarini bosqichma-bosqich joriy qilish.

• Kapital bozori: derivativlar, xedjirlash instrumentlarini yaratish, investitsiya fondlari uchun ERM tizimlarini joriy etish.

• Sug'urta sektori: aktuariy hisob-kitoblar, qayta sug'urta, zamonaviy risk modeli va audit mexanizmlarini joriy etish.

• Davlat sektori: makroiqtisodiy risklarni boshqarish (inflyatsiya, valuta risklari) uchun real vaqtda monitoring tizimlari.

• FinTex: raqamli platformalar orqali moliyaviy xizmatlar xavfsizligini oshirish.

• Me'yoriy huquqiy baza to'liq shakllanmagan, ko'plab risk yondashuvlari qonunchilikda aks etmagan.

• Mutaxassislar malakasi yetarli emas, risk menejment bo'yicha professional tayyorlov zarur.

• Raqamli infratuzilmaning rivojlanish sur'ati cheklangan, IT-investitsiyalar talab etiladi.

• Risk madaniyati va rahbariyat ishtirokining past darajasi.

Shunga qaramay, O'zbekistonning xalqaro reyting agentliklari bilan hamkorligi, makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy ochiqlik siyosati ijobiy sharoit yaratmoqda.

Xorijiy davlatlarning moliyaviy risklarni boshqarishdagi ilg'or yondashuvlari O'zbekiston uchun muhim tajriba manbai bo'lib xizmat qilmoqda. Bu yondashuvlarni lokal sharoitlarga moslashtirib joriy etish

orqali nafaqat moliyaviy barqarorlikni oshirish, balki xalqaro investorlarga nisbatan ishonchni kuchaytirish mumkin. Bu esa mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Risk menejmentining institutsional, texnologik va insoniy omillarini uyg‘unlashtirish orqali O‘zbekistonda zamonaviy risk boshqaruv tizimi shakllantirilishi mumkin.

14.6-§. Investitsion risklarni diversifikatsiyalash.

Investitsiya loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish zamonaviy iqtisodiyotda yuqori darajadagi murakkablik va risk bilan tavsiflanadigan faoliyat sohasi bo‘lib, u chuqur nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar va malakali boshqaruv yondashuvlarini talab qiladi. Bugungi kunda bu faoliyat sohasi sanoati rivojlangan ko‘plab davlatlarda mustaqil malakaviy yo‘nalish sifatida shakllanmoqda.

Oxirgi yillarda davlat va xususiy sektor tomonidan amalga oshirilayotgan yirik investitsiya loyihalari jarayonida loyihani tayyorlash va boshqarish bo‘yicha boy tajribalar to‘planmoqda. Ushbu tajribada investitsion risklarni aniqlash, baholash va boshqarish muammolariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur muammolar loyiha boshqaruvining alohida funksiyasi sifatida emas, balki uning barcha bosqichlarida uzviy tarzda mujassam topgan holatda qaraladi.

Xususan, moliyaviy ehtiyojlarni aniqlash, xarajat smetalari va byudjet parametrlarini shakllantirish, shartnomaviy munosabatlarni tashkil etish kabi bosqichlarda risk omillarining mavjudligi ushbu risklarning kompleks boshqaruvini zaruratga aylantiradi. Shuning uchun ham loyiha risklarini boshqarish funksiyasi loyiha hayotiy siklining barcha bosqichlarini qamrab oladi va loyiha yakunlanguncha amalga oshiriladi.

Loyiha risklarini boshqarish quyidagi muhim yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- investitsion risklarning tizimli tasnifi;
- risklarni aniqlash va baholash uslublari;
- axborot ta’minoti va monitoring tizimini shakllantirish;
- risklarning ehtimolligi va ularning istiqbolini baholash;
- risklarni kamaytirish va minimallashtirishga qaratilgan

texnologik yechimlar;

- risklarni boshqarish tizimini tashkil etish va uning institutsional asoslari;
- risklarni boshqarish bilan bog‘liq xarajatlarning optimal darajasini asoslash va bu boradagi samaradorlikni tahlil qilish.

Investitsiya loyihasining maqsadga muvofiqligini aniqlashda risk tahlili markaziy o‘rin egallaydi. Ushbu tahlil doirasida loyihaga tahdid soluvchi barcha ehtimoliy salbiy holatlar o‘rganilib, ularni oldindan bartaraf etish, zarur hollarda esa ularni yumshatish yoki oqilona yechish bo‘yicha strategik choralar ishlab chiqiladi.

Risklarning salbiy oqibatlarini kamaytirish, yo‘qotishlarni minimallashtirish yoki ularni batamom yo‘qotish bo‘yicha samarali usullarni ishlab chiqish uchun, eng avvalo, riskni yuzaga keltiruvchi omillar aniqlanadi, ularning ta’sir darajasi baholanadi va bu jarayon “risk tahlili” deb nomlanadi. Mazkur tahlil investitsion qarorlarning pishiq va asosli qabul qilinishini ta’minlaydi.

Investitsiya loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish insoniyat faoliyatining yuqori murakkablikka ega, ko‘p omilli va xavfli turlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayon malakali yondashuvni, chuqur bilim va tajribani talab etadi. So‘nggi yillarda rivojlangan davlatlarning iqtisodiy amaliyotida investitsiya loyihalarini tayyorlash va amalga oshirish alohida professional faoliyat sohasi sifatida shakllandi. Mazkur yo‘nalishda loyiha boshqaruvi doirasida muhim tarkibiy elementlardan biri sifatida investitsion risklarni aniqlash va boshqarishga alohida e’tibor qaratila boshlandi.

Investitsiya loyihasining har bir bosqichi o‘ziga xos risklar bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, risklarni aniqlash, baholash va ularni boshqarish vazifalari loyiha tugaguniga qadar doimiy monitoring va tahlilni talab qiladi. Ushbu faoliyat quyidagi asosiy yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- investitsion risklarning tasnifini ishlab chiqish;
- risklarni aniqlash va baholash uslublarini aniqlash;
- risklar monitoringi va prognozlash;

- risklarni kamaytirish texnologiyalari va mexanizmlarini joriy etish;
- axborot ta’minotini tashkil etish;
- risklarni boshqarish xarajatlarini optimallashtirish;
- boshqaruv samaradorligini baholash.

Risk tahlili — bu investitsiya loyihasining amalga oshirilishi bilan bog‘liq bo‘lgan ehtimoliy yo‘qotishlarni aniqlash, ularning yuzaga kelish sabablari va omillarini o‘rganish hamda ular bilan bog‘liq salbiy oqibatlarni kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishdan iborat kompleks jarayondir. Risk tahlilini amalga oshirishda asosiy maqsad — loyihada ishtirok etayotgan subyektlarga moliyaviy yo‘qotishlar ehtimolini kamaytirish hamda investitsiya kiritish to‘g‘risida asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatini ta’minlashdir.

Loyihaning barcha ishtirokchilari — buyurtmachilar, pudratchilar, banklar, sug‘urta va lizing kompaniyalari, shuningdek, yetkazib beruvchilar — investitsiya risklarini tahlil qilishda faol ishtirok etishlari maqsadga muvofiqdir. Risk tahlili odatda quyidagi ikki asosiy yo‘nalishda olib boriladi:

Sifat tahlili — risk turlarini, ularni yuzaga keltiruvchi omillarni va ularni kamaytirish bo‘yicha tashkiliy choralarni aniqlashga qaratilgan;

Miqdoriy tahlil — loyiha parametrlarini hisobga olgan holda risk darajasini son jihatdan baholashga imkon beradigan tahlil turi.

Shuningdek, risklarni baholash deganda ularning yuzaga kelish ehtimoli va loyihaga keltirishi mumkin bo‘lgan salbiy ta’sir darajasini sifat va miqdor ko‘rsatkichlari asosida aniqlash tushuniladi. Risklarni kamaytirish usullari risklarning turiga, manbasiga va guruhiga qarab belgilanadi.

Xulosa qilib aytganda, investitsion risklarni aniqlash — sifat tahliliga, risklarni baholash esa — miqdoriy tahlilga mansubdir. Risklarni boshqarish esa risk va foyda nisbatini optimal holatda saqlashni maqsad qilgan strategik faoliyat bo‘lib, uning asosiy vazifasi xavf darajasini minimal darajaga tushirishga qaratilgan.

Risklarni boshqarish quyidagi asosiy bosqichlarga bo‘linadi:

1. Risk omilini aniqlash;
2. Risk omilini tahlil qilish va baholash;
3. Risklarni pasaytirish bo‘yicha ishlarni rejalashtirish yoki risk oqibatlarini bartaraf etish;
4. Risklarni oldini olish va nazorat qilish;
5. Risklarni boshqarish usullarini tanlash va qo‘llash;
6. Risk vaziyatlari va ularni oqibati xaqida ma’lumot to‘plash va kelajakka tavsiyalar ishlab chiqish.

Risk omilini aniqlash deganda risk sababini, ya’ni loyihaga ta’sir qila oladigan voqea yoki vaziyatlarni aniqlash tushiniladi.

Risklarni boshqarishning asosiy maqsadi — potentsial xavflarni oldindan aniqlab, ularning salbiy oqibatlarini minimallashtirishdir. Har qanday boshqaruv qarorini qabul qiluvchi subyekt ehtimoliy xavf-xatarlarni prognoz qilishi va bu xavflarning oqibatlarini chuqur anglab yetishi zarur. Aynan shu tahlil asosida qaror qabul qiluvchi subyekt o‘zining keyingi harakatlarini belgilaydi. Shu boisdan, bank tizimi xodimlari o‘z faoliyatini samarali amalga oshirishlari uchun risklarning oldini olishga yo‘naltirilgan strategik va taktik yondashuvlarni ishlab chiqishlari lozim.

Risklarni boshqarishda asosiy vazifalardan biri — bozor kon’yunkturasining o‘zgaruvchan sharoitlariga mos tarzda bank faoliyatidagi risklarni minimallashtirish hamda bankning kredit bozoridagi barqarorligini saqlab qolishdan iborat. Risklarni samarali boshqarishning asosiy yo‘nalishlariga quyidagilar kiradi: risklarni diversifikatsiya qilish, ya’ni ular ta’sir doirasini bir necha ishtirokchilar o‘rtasida taqsimlash; loyiha ishtirokchilari o‘rtasida risklarni taqsimlash, bu orqali moliyalashtirish mas’uliyatini bir necha tomonlarga yuklash; moddiy ta’minot vositalarini jalb qilish (masalan, garovlar); moliyaviy kafolatlar (kafillik, kafolat xatlari) olish orqali xavfsizlikni ta’minlash; foiz stavkalariga risklarni yuklash, ya’ni yuqori foizlar evaziga riskni balanslashtirish; venchur moliyalashtirish mexanizmlaridan foydalanish; qarzlarni qoplash uchun ehtiyot fondlarini shakllantirish.

Ushbu chora-tadbirlar bank faoliyatining xavfsizligini ta’minlash uchun quyidagi yo‘nalishlarda tizimli ishlarni amalga oshirishni talab

qiladi:

- har bir mijozning moliyaviy ahvolini va faoliyatini doimiy kuzatib borish;
- mijozning faoliyat yuritayotgan tarmog‘i bo‘yicha tahlillarni yuritish;
- moliyaviy va moddiy ta’minotning yetarliligini tahlil qilish;
- risklar evaziga zarur kompensatsiya choralarini qo‘llash (masalan, garov yoki kafolat shaklida).

Risklarni ajratish deganda esa moliyalashtirish og‘irligini faqat qarzdorning zimmasiga yuklamasdan, uni boshqa investorlarga taqsimlash orqali yengillashtirish tushuniladi.

Riskni boshqarish jarayonida eng muhim bosqichlardan biri — xavflarni kamaytirish yoki bartaraf etish choralarini aniqlash va tegishli usullarni tanlashdir. To‘g‘ri tanlangan usullar asosida muayyan harakat rejalari ishlab chiqilishi va ular loyihaning amalga oshirilishidan oldin joriy etilishi lozim. Tanlovdagi har qanday kechikish loyiha ishtirokchilari uchun moliyaviy va tashkiliy jihatdan salbiy oqibatlarga olib kelishi, shuningdek, tomonlar o‘rtasida nizolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, risklarni boshqarish bo‘yicha chora-tadbirlarning eng maqbul variantini tanlash loyihada ishtirok etayotgan barcha tomonlar o‘rtasida puxta va asosli muzokaralarni talab qiladi.

Riskni oldini olish va nazorat qilish bosqichi doirasida, ilgari ishlab chiqilgan strategiyalar asosida, tashkilot tomonidan aniq tashkiliy va texnik tadbirlar amalga oshiriladi. Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. risklar bo‘yicha monitoring o‘rnatish;
2. risklarning yuzaga kelish ehtimolini bashorat qilish;
3. tahdidlar yuzasidan rahbariyatni xabardor qilish va ko‘rsatmalar ishlab chiqish;
4. maxsus dasturlar doirasida amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Ayrim holatlarda risklarning oldini olish yoki ularni kamaytirish imkoniyati mavjud bo‘lmasligi mumkin. Bu kabi risklar loyiha ishtirokchilari nazoratidan tashqarida bo‘ladi. Bunday hollarda risklarni

moliyaviy vositalar yordamida boshqarish yo‘li qo‘llaniladi, jumladan: o‘z-o‘zini sug‘urtalash yoki tajribali sug‘urta kompaniyalari xizmatlaridan foydalanish. Sug‘urta shartnomalarida ko‘plab xavf turlari uchun sug‘urtachining majburiyatlari qat’iy belgilab qo‘yilgan bo‘ladi. Shu bois, risklarni boshqarish jarayoniga sug‘urta tashkilotlari ham faol jalb etiladi va ular o‘z tahlil usullari asosida xavflarni baholash, monitoring va nazorat qilish vazifalarini bajaradilar.

Natijalarni baholash esa risk-menejment tizimining yakuniy bosqichidir. Bu bosqichda loyiha doirasida amalga oshirilgan barcha riskni boshqarish faoliyati kompleks tahlil qilinadi. Baholash keng qamrovli ma’lumotlar bazasi asosida olib boriladi hamda quyidagi maqsadlarga xizmat qiladi:

- ilgari qo‘llanilgan risk tahlil usullariga tuzatishlar kiritish;
- yangi chora-tadbirlar ishlab chiqish;
- mavjud mexanizmlarning samaradorligini baholash;
- riskni boshqarish bilan bog‘liq xarajatlarning iqtisodiy samaradorligini aniqlash.

Baholash natijalari kelgusidagi loyihalar uchun muhim amaliy tavsiyalar va asos bo‘lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, yuqorida tahlil qilingan riskni boshqarish bosqichlari va riskni baholash usullari orqali noxush oqibatlar yuzaga kelishining oldini olish, potentsial zararlarni kamaytirish va umumiy xavfsizlik darajasini oshirishga erishish mumkin.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Xedjirlash nima va u moliyaviy risklarni kamaytirishda qanday qo‘llaniladi?
2. Moliyaviy risklarni pasaytirish uchun qanday derivativ vositalar mavjud?
3. Forward, fyuchers, opsion va svop shartnomalarining o‘ziga xos xususiyatlari qanday?
4. Tezkor shartnomalar qanday tuziladi va ularning funksional vazifasi nimada?

5. Xedjirlashda ishlatiladigan asosiy instrumentlar nimalardan iborat?

6. Moliyaviy derivativlar yordamida qanday risklar boshqariladi?

7. Xorijiy mamlakatlarda moliyaviy risklarni boshqarish bo‘yicha qanday ilg‘or tajribalar mavjud?

8. Mazkur xorijiy tajribalarni O‘zbekiston sharoitida qo‘llash imkoniyatlari qanday?

9. Diversifikatsiya nima va u investitsion risklarni qanday kamaytiradi?

10. Moliyaviy risklarni pasaytirish strategiyasi tuzishda qaysi omillar hisobga olinadi?

XV BOB. KORXONALAR MOLIYAVIY RISKLARINI BOSHQARISH

15.1. Korxonalarning moliyaviy risklari turlari.
15.2. Korxonalarda moliyaviy risklarni boshqarish.
15.3. Korxonalarning moliyaviy risklarini kamaytirish yo'llari.

Tayanch so'z va iboralar. *Moliyaviy risk; korxona risklari; likvidlik riski; kredit riski; valyuta riski; foiz riski; investitsion risk; kutilmagan yo'qotishlar; kutilgan foyda; moliyaviy barqarorlik; risklarni aniqlash; risklarni baholash; risklarni boshqarish strategiyasi; risklarni kamaytirish; ichki nazorat tizimi; moliyaviy monitoring; sug'urta va xedjirlash; moliyaviy rejalashtirish; budjetlashtirish; stress-testlar.*

15.1-§. Korxonalarning moliyaviy risklari turlari.

Korxonalar faoliyatida moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va samarali moliyaviy boshqaruvni yo'lga qo'yishda risklarni boshqarish muhim strategik omillardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda global moliyaviy-iqtisodiy inqirozning davom etayotganligi ko'plab mamlakatlarning iqtisodiyotiga, ayniqsa, real sektor va moliyaviy infratuzilma ishtirokchilarining faoliyatiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Buning natijasida korxonalar faoliyatida risklar darajasining oshishi, hatto moliyaviy barbod bo'lish holatlarining yuzaga kelishi ehtimoli ortmoqda. Mazkur sharoitda davlat tomonidan korxonalarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tartibga solish, ularga moliyaviy imtiyozlar berish, hamda zarur moliyaviy manbalar bilan ta'minlash orqali risklarni kamaytirishga qaratilgan mexanizmlar joriy etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada mamlakatimizda ham muayyan natijalarga erishilganini alohida ta'kidlash joiz.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan har qanday faoliyat muayyan darajadagi noaniqlik va tavakkalchilik elementlariga ega bo'lib, bu holat tadbirkorlik mohiyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Bunday sharoitda kutilgan moliyaviy natijalarning amalga oshmasligi yoki kutilmagan xarajatlarning yuzaga kelishi ehtimoli risklar sifatida namoyon bo'ladi.

Riskni iqtisodiy kategoriya sifatida quyidagicha ta’riflash mumkin: bu - ma’lum darajadagi umid (foyda olish) va xavf (moliyaviy yo‘qotishlar)ning yuzaga kelish ehtimolini ifodalovchi tushuncha bo‘lib, u tashqi va ichki omillar ta’sirida kutilgan daromadning o‘zgarishi yoki yo‘qolish holatlarini o‘z ichiga oladi. Boshqacha aytganda, risk - bu korxonaning rejalashtirilgan daromad yoki foydani ololmaslik, hatto zarar ko‘rish ehtimoli bilan tavsiflanadi.

Kichik biznes subyektlari faoliyatida risklarning ta’sirini baholash va ularni samarali boshqarish uchun risklarni ma’lum mezonlar asosida tasniflash muhim hisoblanadi. Bu orqali korxonalar o‘zlarining qisqa va uzoq muddatli strategik vazifalarini bajarishda uchrashi mumkin bo‘lgan salbiy ta’sirlarni oldindan aniqlash va minimallashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Risklarning tasnifi ularga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Korxonaning faoliyat yo‘nalishi va joylashgan iqtisodiy sektoriga qarab risklarning intensivligi ham o‘zgarib boradi.

Ilmiy manbalar va amaliy tajriba asosida korxona faoliyatida uchraydigan risklar quyidagi belgilari asosida tasniflanadi:

1. Faoliyat sohasi yoki yo‘nalishiga ko‘ra:

Tadbirkorlik risklari – bu mahsulot realizatsiyasi, xom-ashyo va butlovchi qismlarni xarid qilish, ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan noaniqliklarni qamrab oladi.

Moliyaviy risklar – moliyaviy institutlar bilan o‘zaro munosabatlar, jumladan, banklar, investitsiya va sug‘urta kompaniyalari, fond birjalari bilan aloqalar jarayonida yuzaga keladigan tavakkallarni o‘z ichiga oladi. Bular asosan inflyatsiya, kredit foiz stavkalarining o‘zgarishi, qimmatli qog‘ozlar qiymatining pasayishi kabi omillar bilan bog‘liq.

2. Namoyon bo‘lish shakliga ko‘ra:

Sof risklar – foyda olmaslik yoki zarar ko‘rish ehtimolini bildiradi.

Spekulyativ risklar – bu foyda olish yoki zarar ko‘rish ehtimolini o‘z ichiga olgan ikki tomonlama tavakkallikdir.

3. Risklarning kelib chiqish manbai asosida:

Tashqi risklar – korxona faoliyatiga bevosita yoki bilvosita ta'sir etuvchi omillar, jumladan, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik noaniqliklar. Tashqi risklar ob'ektiv xarakterga ega bo'lib, korxonaning ularni bevosita boshqarish imkoniyati cheklangan bo'ladi. Misol uchun, global iqtisodiy inqirozlar, xorijiy bozorlar bilan bog'liq o'zgarishlar korxonalar faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Ichki risklar – korxonaning ichki boshqaruvi, ishlab chiqarish jarayoni, xodimlarning malakasi, texnologik bazaning eskirganligi kabi omillar bilan bog'liq risklardir. Ularni aniqlash, baholash va kamaytirish korxonaning o'ziga bog'liq bo'ladi.

4. Moliyaviy risklarning ayrim turlari:

Foiz riski – kreditlar yoki boshqa moliyaviy majburiyatlar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishi bilan bog'liq.

Investitsion risk – investitsiya loyihalari natijasida kutilgan daromadni olmaslik ehtimoli.

Valyuta riski – valyuta kurslarining o'zgarishi bilan bog'liq yo'qotishlar xavfi.

Kredit riski – qarzdorning o'z majburiyatlarini bajarmaslik ehtimoli.

Soliq riski – soliq qonunchiligi o'zgarishlari tufayli moliyaviy yo'qotishlar ehtimoli.

Inflyatsion risk – pul qiymatining pasayishi orqali real daromadlarning kamayishi xavfi.

"Foiz riski korxonalarda ma'lum bir faoliyat turlari bo'yicha uning foiz ko'rsatkichlari yoki to'lovlarini oshib ketishligi hamda kamayib ketishligi ehtimolligi natijasida foyda xajmini belgilangan darajada ololmaslik ehtimolligidir". Bunday risk asosan korxonalarni qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida yuzaga kelishi mumkin.

Investitsion risklar korxonaning investitsion faoliyatlarni amalga oshirish natijasida kutilgan daromadlarni ololmaslik extimolligidir. Bunday risk turi asosan qo'shma korxonalar faoliyatida uchraydi.

Valyuta riski — bu tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish jarayonida ayirboshlash kurslaridagi o'zgarishlar natijasida yuzaga

keladigan moliyaviy yo‘qotishlar yoki, ayrim hollarda, kutilmagan daromad olish ehtimoli sifatida talqin qilinadi. Bunday riskning kelib chiqishiga asosiy omil sifatida xorijiy valyutalarning o‘zaro kurs nisbati dinamikasi, ya’ni ayirboshlash kurslarining o‘zgaruvchanligi xizmat qiladi. Mazkur holat nafaqat transchegaraviy savdo bilan shug‘ullanuvchi korxonalarga, balki moliyaviy, investitsion va davlat sektoridagi subyektlarga ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi.

Xususan, eksport-import operatsiyalari bilan shug‘ullanuvchi xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘z bitimlarini milliy valyutada emas, balki xorijiy valyatalarda amalga oshirishga intiladilar. Bu ularning faoliyati valyuta riskiga ochiqligini oshiradi. Kredit beruvchilar va qarz oluvchilar, investorlar hamda spekulyativ operatsiyalar bilan shug‘ullanuvchilar valyuta kurslarining tebranishi tufayli moliyaviy oqibatlarga duch kelishlari mumkin.

Valyuta riski, odatda, xalqaro savdo shartnomalari, xorijiy kreditlar, transchegaraviy valyuta operatsiyalari, shuningdek, fond va tovar birjalaridagi operatsiyalar bilan bog‘liq holda yuzaga chiqadi. Bu riskning intensivligi ko‘p jihatdan xorijiy valyutaning sotib olish qobiliyatining pasayishiga, ya’ni inflyatsion bosim va bozor sharoitlariga bog‘liq. Ayniqsa, kontrakt tuzilgan sana bilan to‘lov amalga oshiriladigan vaqt oralig‘i uzoq bo‘lsa, valyuta riskining darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi. Shu sababli, valyuta risklarini boshqarish tizimlari aynan muddatlar o‘rtasidagi tafovutni minimallashtirishga yo‘naltiriladi.

Soliq riski deganda soliq qonunlarining o‘zgarishi yoki soliq to‘lovlarini hisoblaganda yo‘l qo‘yilgan xatoliklar natijasida korxona ko‘rishi mumkin bo‘lgan zaralarni tushunish lozim.

“Tasniflangan har bir riskni ob’ektiv xususiyatga egaligidan kelib chiqib, unga ta’sir etuvchi omillarni tadbirkorlik sub’ektlariga nisbatan ta’sirchanligini ichki va tashqi omillarga”[86] bo‘lish mumkin. Ichki omillar o‘z navbatida korxona strategiyasi, resurslar va ularning ishlatilishiga, tashqi omillar esa bevosita va bilvosita ta’sir etuvchi omillarga bo‘linadi.

[86] Рамазанов М. В. Финансовый риск-менеджмент (Социологический анализ банковского предпринимательства) : дис. – Ростов н/Д, 2005.–220 с, 2005.

15.2-§. Korxonalarda moliyaviy risklarni boshqarish.

Risk omillarining bir-biriga bog‘liqligi uning ustuvorligini namoyon qiladi. Ma’lum bir omilning o‘zgarishi boshqa omillar o‘zgarishiga ham ta’sir etadi va natijada ularning risk darajasiga ta’sirini o‘zgartiradi. Risklarni boshqarish jarayonida kichik biznes korxonalarida risklarni baholash mexanizmi alohida ahamiyat kasb etib, tadbirkorlik faoliyati natijalariga ta’sir etuvchi risk hisoblab chiqiladi. Riskni baholash - bu risk darajasini miqdoriy va sifat jihatdan hisoblashdir. Eng avvalo, tadbirkorlik risklarini miqdoriy va sifat jihatidan baholash lozim. Sifat tahlili - bu nisbatan oddiy bo‘lib, uning asosiy vasifasi - kutilishi mumkin bo‘lgan risk turlarini aniqlash hamda ma’lum bir “faoliyatda risk darajasiga ta’sir etuvchi omillarni belgilashdir”[87].

Korxona faoliyatida risklarni boshqarish – bu menejerlar zimmasiga yuklatilgan eng muhim strategik vazifalardan biri bo‘lib, u, avvalo, risklarning kelib chiqish omillarini aniqlash, ularni bartaraf etishning samarali usullarini ishlab chiqish hamda ushbu tahdidlarning salbiy ta’sirini kamaytirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlarni belgilashni nazarda tutadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida, ayniqsa iqtisodiyotning modernizatsiyalash bosqichida risklarni samarali boshqarish korxonaning moliyaviy barqarorligini saqlab qolish, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarining izchil amalga oshirilishini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda risk-menejment alohida funksional bo‘lim sifatida shakllangan bo‘lib, unga maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan mutaxassislar jalb qilinadi. Ushbu bo‘limning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- risklarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘luvchi omillar va ularning yuzaga kelish ehtimolini aniqlash;
- mavjud tahdidlarni minimallashtirish bo‘yicha optimal strategiya va taktika ishlab chiqish;
- risklarni sug‘urtalash mexanizmlarini loyihalash va joriy etish;

[87] Dronyuk I. et al. Theoretical and Applied Aspects of Bank Credit Risks Minimization //2020 IEEE International Conference on Problems of Infocommunications. Science and Technology (PIC S&T). – IEEE, 2020. – C. 481-484.

- risklar bo‘yicha prognozlash faoliyatini amalga oshirish;
- diversifikatsiyalash strategiyalarini amalga oshirish orqali risk taqsimotini muvozanatlashtirish;
- risklarni boshqarish tizimini shakllantirish va takomillashtirish;
- risklarni boshqarish bo‘yicha faoliyatni baholash, monitoring va rag‘batlantirish mexanizmlarini qo‘llash.

Risk-menejmentning yakuniy maqsadi – bu bozor qonuniyatlarini inobatga olgan holda korxonaning foydasini maksimal darajaga yetkazish uchun eng maqbul risklarni boshqarish usullarini tanlash orqali salbiy oqibatlarning oldini olishdir.

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish bosqichida, korxonalar tomonidan risklarni boshqarishda jahon tajribasini chuqur o‘rganish va uni mahalliy amaliyotga moslashtirish alohida ahamiyatga ega. Bu jihat korxona faoliyatining doimiy ravishda barqaror bo‘lishi va raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Risklarni boshqarish jarayoni, odatda, quyidagi asosiy bosqichlarda amalga oshiriladi:

Strategik yo‘nalish va asosiy maqsadlarni belgilash – korxonaning uzoq muddatli rivojlanish konsepsiyasiga mos ravishda risklarga nisbatan yondashuv aniqlanadi;

Risklarni aniqlash – mavjud va potensial xavflar tahlil qilinadi;

Risklarni baholash – ularning miqyosi, ta’sir doirasi va yuzaga kelish ehtimoli aniqlanadi;

Risklarni boshqarish bo‘yicha usullarni tanlash va joriy etish – strategik qarorlar asosida tegishli chora-tadbirlar amalga oshiriladi;

Monitoring va natijadorlikni baholash – qo‘llanilgan mexanizmlarning samaradorligi doimiy ravishda nazorat qilinadi va zarurat tug‘ilganda ular takomillashtiriladi. Korxonalarda riskni boshqarish jarayonini quyidagi rasm yordamida ifodalash mumkin.

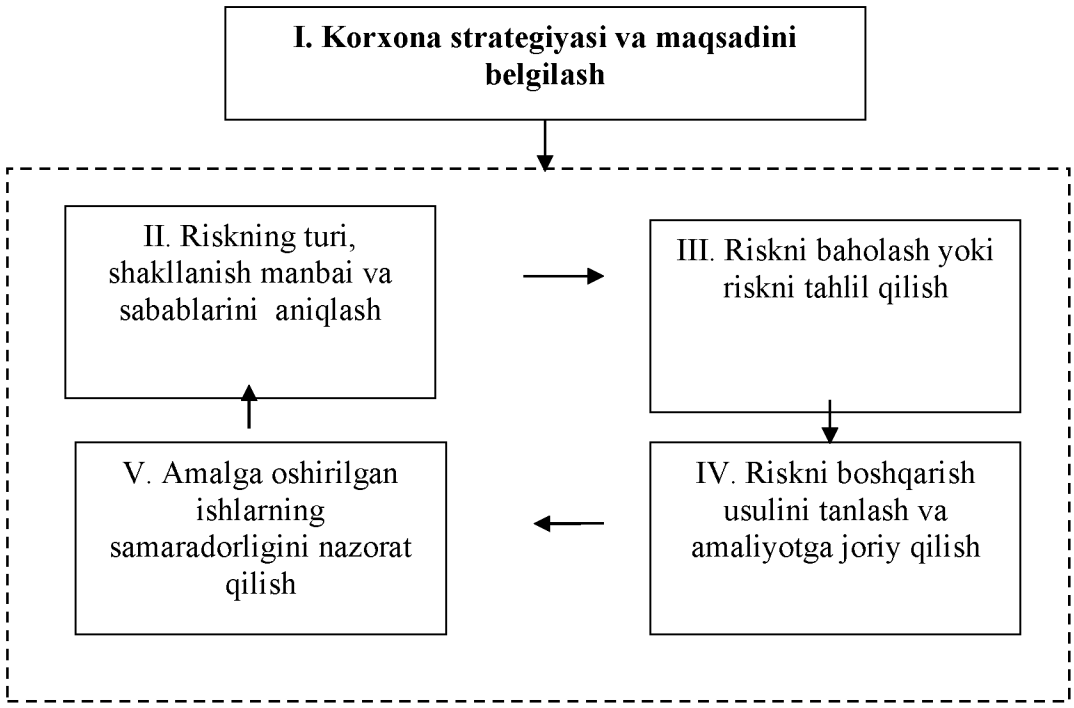

Kompaniyalarda riskni boshqarish jarayoni.

15.3-§. Korxonalarning moliyaviy risklarini kamaytirish yo'llari.

Korxonalarda risklarni samarali boshqarishning muhim tarkibiy qismiga ularni minimallashtirishning maqbul yo‘llarini aniqlash hamda amaliyotga to‘g‘ri joriy etish kiradi. Xalqaro tajriba va mahalliy amaliyot shuni ko‘rsatadiki, hozirgi kunda risklarni kamaytirish bo‘yicha qo‘llanilayotgan bir nechta usullar mavjud bo‘lib, ularning har biri ma'lum shart-sharoitlarda turlicha samaradorlikka ega.

1. Ichki moliyaviy resurslar asosida risklarni kamaytirish. Risklarni kamaytirishning eng asosiy va nisbatan barqaror usullaridan biri – bu korxonaning ichki moliyaviy imkoniyatlaridan foydalanishdir. Mazkur yondashuv korxona duch kelgan salbiy moliyaviy oqibatlarni o‘z zaxira mablag‘lari va mavjud resurslar evaziga bartaraf etishga yo‘naltirilgan. Bunda korxonada yuzaga keladigan kutilmagan moliyaviy muammolarni yumshatish uchun foydaning bir qismini ehtiyot jamg‘armalar shaklida rezervlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Afsuski, amaliyotda korxonalar ko‘pincha o‘z ixtiyorida qolgan sof foydaning deyarli barcha qismini aylanma kapitalga yo‘naltiradi, bu esa kutilmagan vaziyatlarga nisbatan moliyaviy zaiflikni oshiradi. Shu bois, korxona moliyaviy barqarorligini ta'minlash va risklarni samarali kamaytirish nuqtai

nazaridan, zaxira fondlarini shakllantirish tartiblarini me'yoriy-huquqiy jihatdan mustahkamlash maqsadga muvofiqdir.

2. Kapital va daromadlarni diskontlashtirish orqali risklarni baholash. Risklarni kamaytirishning yana bir dolzarb usuli – bu moliyaviy oqimlarni diskontlashtirish vositasida risk darajasini aniqlashdir. Diskontlashtirish – bu kelgusida olinishi kutilayotgan pul mablag'larining hozirgi qiymatini hisoblashga imkon beradigan moliyaviy baholash vositasidir. Ushbu yondashuv orqali investitsiya loyihalari, qimmatli qog'ozlar, kredit shartnomalari va boshqa moliyaviy instrumentlar bo'yicha kutilayotgan daromadlar hozirgi sharoitdagi qiymatga keltiriladi. Bu esa investorlar uchun moliyaviy qarorlar qabul qilishda aniqroq prognozlar tuzish, kutilayotgan foyda va risklar o'rtasidagi nisbatni tahlil qilish imkonini yaratadi. Demakki, daromadni diskontlash risklarni aniqlash va ularni tahlil qilishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

3. Risklarni uchinchi tomon zimmasiga o'tkazish (transfert qilish). Korxona risklarni kamaytirishda qo'llashi mumkin bo'lgan yana bir mexanizm – bu risklarni to'laqonli yoki qisman boshqa sub'yektlarga o'tkazish, ya'ni transfert qilish strategiyasidir. Bu yondashuvda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar sheriklar, hamkorlar yoki moliyaviy vositachilar (masalan, sug'urta kompaniyalari, banklar va h.k.) o'rtasida taqsimlanadi yoki butunlay ularga yuklatiladi. Mazkur yondashuv quyidagi amaliy shakllarda amalga oshiriladi:

- faktoring bitimlari orqali moliyaviy talablarni boshqa sub'yektlarga o'tkazish;
- kafillik shartnomalari tuzish orqali moliyaviy javobgarlikni boshqa tomon zimmasiga yuklash;
- risklarni loyihada ishtirok etayotgan sheriklar o'rtasida o'zaro kelishuv asosida taqsimlash.

Bunday yondashuv korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda va operatsion xavflarni nazorat qilishda muhim vosita hisoblanadi.

"Faktoring - hisob-kitoblarni tashkil etish soxasidagi yangi xizmat turlaridan bo'lib, korxonaning (mijozning) aylanma kapitalini kreditlash

bilan" muvofiqlashadi. Faktoring operatsiyasining asosiy maqsadi mijozlarining qarzdorligini o‘z vaqtida inkassa qilish, to‘lovlarini o‘z muddatida olib borish, shubhali qarzdorliklarini paydo bo‘lishini oldini olish, mijozlarining likvidligini oshirish va moliyaviy risklarini pasaytirishdan iboratdir. Bunday operatsiyalarni odatda maxsus faktoring firmalari amalga oshiradi. Ular banklarda yoki ularning ixtisoslashgan filiallari va kompaniyalari xisoblanadi.

Faktoring operatsiyalarida bank o‘z mijozlarining debitorlarga talablarini (da'volarini) sotiboladi. Bunda bank talabning 60-70-90% ni (foizdarajasi mijozningmoliyaviy holati, likvidlilik darajasivaboshqa moliyaviy ko‘rsatkichlarni hisobgaolganholdaturli xil bo‘lishi mumkin) avans tariqasida birdaniga to‘lashi qolgan kismini esa, (kredit uchun foizni hisobga olmagan holda) belgilangan muddatda, debitordan to‘lov tushishidan qat'iy nazar to‘laydi.

Faktoring mijozlarga xizmat ko‘rsatishning universal shakli hisoblanadi, chunki mijozlar o‘z talablari (da'volari) buyicha buxgalteriya xisobini yuritish, ularning to‘lovliligini tekshirishdan xoli bo‘lishadi. Banklar mahsulot sotib oluvchilarning to‘lov qobiliyati to‘g‘risidagi axborotni mijozlariga yetkazishlari, xorijiy davlatlardagi to‘lovlar kafolatini o‘z bo‘yniga olishlari mumkin.

Kafillik shartnomalarini tuzish orqali korxonalar o‘zlarining majburiyatlarini ma'lum ma'noda kafil tomonga o‘tkazib berishni ifodalaydi. Korxonalar mahsulot va xizmat turlarini sotib olishda uchinchi shaxs kafilligidan foydalanishlari mumkin. Bizning amaliyotda tijorat banklari o‘zlarining ishonchli va moliyaviy barqaror mijozlariga mahsulot va xizmatlari sotib olishda kafillik shartnomasini tuzadilar. Ushbu tuzilgan shartnomaga asosan agar mijoz o‘zining to‘lov majburiyatlarini bajara olmaydigan bo‘lsa tijorat banki shartnomada ko‘rsatilgan summani mahsulot yetkazib beruvchiga to‘lab berish majburiyatini oladi. Korxonalar faoliyatida bunday operatsiyalar risklarni kamaytirish bilan birga ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonini uzluksizligini ta'minlaydi.

4. Korxonaning muayyan bir faoliyat turini sug‘urtalash yoki yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan riskni sug‘urtalash. Riskni

kamaytirishning ushbu usuli xorijiy mamlakatlar kompaniyalarida eng ko‘p foydalaniladigan usullardan biri bo‘lib, bunday korxonalar mahsulotlarni xaridorlarga yetkazib berish, mahsulotlarni omborlarda saqlanishi, mahsulotlarni realizatsiyasi qilish kabi jarayonlarni sug‘urtalash asosida riskni kamaytiradilar. Hozirgi kunda bizning mamlakatimizda ham sug‘urta bozori rivojlanib, amaliyotda sug‘urta turlarining soni ko‘payib bormoqda. O‘ylaymizki, sug‘urta bozorida yuqoridagi xizmat turini ham keng joriy qilinishi korxonalar uchun ijobiy samara berish bilan birga sug‘urta kompaniyalari uchun ham qo‘shimcha moliyaviy resurslarni shakllantirishda manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Yuqoridagilardan tashqari korxonalarda riskni kamaytirishini boshqa usullari ham mavjud bo‘lib, quyida biz ularning asosiylarini ko‘rib chiqamiz:

1. Risklarni birlashtirish konsepsiyasi. Risklarni birlashtirish (konsolidatsiyalash) – bu moliyaviy va ishlab chiqarish risklarini pasaytirish maqsadida korxonalar o‘rtasida kooperatsiya va integratsiyalashuv mexanizmlarini amalga oshirish jarayonidir. Ushbu yondashuv orqali xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘zaro hamkorlik asosida risklarni bo‘lishadilar va umumiy mas’uliyat asosida ularni boshqaradilar. Bu jarayonda aksionerlik jamiyatlari, moliya-sanoat guruhlari, holdinglar, assotsiatsiyalar yoki konsernlar shaklida tuzilmalar barpo etilishi mumkin. Shuningdek, korxonalar bir-birlarining aksiyalarini sotib olish yoki ular bilan almashinish orqali strategik sheriklikni mustahkamlashadi. Bunday tizimda risklar iqtisodiy tizimning bir nechta ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlanib, risk darajasining pasayishiga erishiladi.

2. Xedjirlash orqali risklarni minimallashtirish. Xedjirlash – bu narxlar, foiz stavkalari yoki valyuta kurslaridagi salbiy tebranishlardan himoyalanish maqsadida oldindan tuziladigan moliyaviy bitimlar tizimidir. Bu uslub risklarni moliyaviy instrumentlar, xususan fyuchers shartnomalari va svop operatsiyalari orqali boshqarish imkonini beradi. Xedjirlash amaliyotida korxona oldindan belgilangan shartlar asosida narxni fiksatsiya qiladi va shu bilan bozor kon’yunkturasidagi salbiy o‘zgarishlardan o‘zini himoya qiladi. Biroq, bu yondashuv bozor

narxining ijobiy yo‘nalishda o‘zgarishidan olinadigan qo‘shimcha daromaddan voz kechish ehtimolini ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli, xedjirlash samaradorligi uni qo‘llashdagi strategik ehtiyotkorlik va moliyaviy savodxonlik darajasiga bog‘liq.

3. Diversifikatsiyalash strategiyasi. Diversifikatsiya – bu investitsion faoliyatda mavjud risklarni kamaytirish maqsadida kapitalni turli aktivlar, sohalar yoki bozorlarga taqsimlash amaliyotidir. Ushbu yondashuv yordamida investorlar riskni bir nechta manbalar o‘rtasida bo‘lish orqali umumiy portfel xavfini optimallashtirishga intilishadi. Amaliyotda diversifikatsiya quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi: (1) turli korxonalar aktivlariga investitsiya kiritish, (2) turli mahsulot ishlab chiqaruvchi subyektlarga investitsiya yo‘naltirish, (3) ko‘p tarmoqli fondlarga investitsiya jalb etish. Bu strategiyaning asosiy ustunligi – bir portfel zarar bilan yakunlansa, boshqasi orqali yo‘qotishlar qoplanish imkoniyatidir.

Shuningdek, valyuta risklarini kamaytirish maqsadida valyuta zaxiralarining diversifikatsiyasi ham keng qo‘llaniladi. Valyuta kurslarining o‘zgaruvchanligi sharoitida nobarqaror valyutalarni barqaror valyutalarga almashtirish orqali risklarni kamaytirish mumkin bo‘ladi. Bunday yondashuv orqali valyuta portfelining barqarorligi va foydaliligi oshiriladi.

Shuni ham alohida qayd etish lozimki, diversifikatsiya risklarni kamaytirsa-da, ularni to‘liq yo‘qota olmaydi. Chunki investitsion va tadbirkorlik faoliyati tashqi makroiqtisodiy va siyosiy omillarga bog‘liq holda shakllanadi va bu holat investitsion qarorlar qabul qilishda har doim inobatga olinishi lozim.

Korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda diversifikatsiya strategiyasi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u moliyaviy operatsiyalardan daromad olishning muqobil yo‘llaridan oqilona foydalanishni nazarda tutadi.

Xususan, qimmatli qog‘ozlar portfelining diversifikatsiyasi orqali investitsion portfelning umumiy rentabelligini pasaytirmagan holda, investitsion risklarni kamaytirish imkoniyati yaratiladi. Bu yondashuv turli moliyaviy instrumentlarga sarmoya kiritish orqali tavakkalchilikni

keng doiraga taqsimlashni ta’minlaydi.

Korxona moliyaviy diversifikatsiyasining yo‘nalishlari, maqsadi va afzalliklari

Diversifikatsiya yo‘nalishi	Maqsadi	Afzalliklari
Qimmatli qog‘ozlar portfeli	Daromadlilikni saqlagan holda investitsion risklarni kamaytirish	Investitsion xavflarni kamaytirish, daromadni nisbatan barqarorlashtirish
Depozit mablag‘lari	Har xil banklardan daromad olish	Likvidlikni boshqarish, bank risklarini taqsimlash
Valyuta savati	Tashqi iqtisodiy operatsiyalarda valyuta riskini minimallashtirish	Kurs tebranishlari ta’sirini kamaytirish, barqaror valyuta zaxirasini saqlash

Shuningdek, depozit aktivlarining diversifikatsiyasi korxonaning vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘larini bir nechta tijorat banklariga joylashtirish orqali daromad manbalarini ko‘paytirish va likvidlik xavfini kamaytirish imkonini beradi.

Bundan tashqari, valyuta savatining diversifikatsiyasi tashqi iqtisodiy faoliyatda foydalaniladigan valyutalarning bir nechtasini tanlash orqali valyuta riskini minimallashtirishga xizmat qiladi. Bu esa valyuta kurslaridagi o‘zgarishlar sababli yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan moliyaviy yo‘qotishlarni cheklash imkonini beradi.

Umuman olganda, diversifikatsiyalash moliyaviy risklarni boshqarishning muhim vositasi sifatida korxonaning umumiy moliyaviy barqarorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadbirkorlik faoliyati davomida riskni baholab, uni kamaytirish maqsadida diversifikatsiyalash usulidan foydalanishda loyihaning sezgirlik tahlilini, "Zararsizlik nuqtasi" ni aniqlash, barqarorlikni tekshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Diversifikatsiyalash strategiyasida sezgirlik tahlili investitsiya

loyihasining samaradorligiga ta'sir etuvchi asosiy omillarning har biri o'zgarganda, ushbu o'zgarishlarning loyiha natijalariga ta'sirini miqdoriy jihatdan aniqlash imkonini beradi. Bu tahlil turi, ayniqsa, investitsion qarorlar qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u loyiha samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan noaniqlik va xavf omillarini aniqlash va solishtirish imkonini beradi.

Sezgirlik tahlilini amalga oshirish quyidagi metodik ketma-ketlik asosida tashkil etiladi: birinchi bosqichda sof joriy qiymat (SJQ) ko'rsatkichini shakllantirishda ishtirok etuvchi muhim omillar aniqlanadi. So'ngra har bir omil uchun uning qiymati ma'lum intervallarda o'zgartiriladi va har safar o'zgaruvchining ta'siri ostida yangi SJQ hisoblanadi. Ushbu jarayon har bir omil uchun alohida-alohida takrorlanadi, natijalar esa tizimli tarzda jadvalga kiritiladi. Keyinchalik, loyihaning har bir omilga nisbatan sezgirligi solishtirib tahlil qilinadi va loyihaning natijalariga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniqlanadi.

Ushbu yondashuv, investitsion loyihalarni baholashda turli ssenariylarni ko'rib chiqish imkonini yaratadi hamda sof foyda, investitsiya rentabelligi kabi ko'rsatkichlarning turli o'zgaruvchilar ta'sirida qanday o'zgarishini aniqlashga yordam beradi. Sezgirlik tahlilida ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan asosiy o'zgaruvchilarga quyidagilar kiradi: ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot realizatsiyasi hajmi, investitsiya muddati, kredit foiz stavkalari, xomashyo va energiya resurslari narxlari, soliqlar darajasi va boshqa shu kabi muhim parametrlar.

Zararsizlik nuqtasini aniqlash usuli – bu mahsulot realizatsiyasidan tushadigan daromad hajmi bilan ishlab chiqarish xarajatlarining tenglashgan holatini aniqlashga xizmat qiluvchi iqtisodiy tahlil vositasidir. Boshqacha aytganda, bu nuqtada korxona ishlab chiqarish faoliyatidan na foyda ko'radi va na zarar ko'radi. Agar mahsulot realizatsiyasi hajmi mazkur nuqtadan past bo'lsa, korxona ishlab chiqarish xarajatlarini to'liq qoplay olmaydi va moliyaviy zarar ko'radi. Aksincha, agar tushum xarajatlardan yuqori bo'lsa, daromad paydo bo'ladi.

Zararsizlik tahlili ishlab chiqarish hajmi yoki loyiha quvvatining

optimal darajasini aniqlashda muhim analitik vosita hisoblanadi. Ushbu tahlil korxonaga turli narxlar, xarajatlar va ishlab chiqarish hajmlarining o‘zgarishini hisobga olgan holda zararsizlik nuqtasini qayta-qayta aniqlash imkonini beradi. Shu sababli, ushbu yondashuv investitsiya loyihalarini baholashda, ishlab chiqarish rejalashtirishda va moliyaviy strategiyalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

“Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalarda moliyaviy risklarni kamaytirish istiqbollari moliyaviy strategiya va usullar yig‘indisi risklarni boshqarish mexanizmini, ya’ni risk menejmentni tashkil etish orqali amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Avaal ta’kidlaganimizdek, risk menejmenti moliyaviy menejmentning bir qismini tashkil etadi”[88].

Risk menejmenti asosida risk darajasini pasaytirish bo‘yicha maqsadli izlanishlar va ishlarni tashkil etish, ya’ni har qanday xo‘jalik faoliyatini yuritishda daromad olish va uni (daromadni, foydani) oshirish qobiliyati yotadi. Risk menejmentning asosiy maqsadi bo‘lib, tadbirkorning maqsadli vazifalari hisoblanadi va bunda tadbirkor uchun foyda va riskning optimal va foydali munosabatlari natijasida yuqori daromad olish aks etadi. Risk menejment bu risklarni boshqarish va bu boshqaruv jarayonida kelib chiqadigan iqtisodiy, aniqrog‘i moliyaviy munosabatlar tizimidir.

“Risk menejment boshqaruvning strategiyasi va taktikasini o‘z ichiga oladi. Boshqaruv strategiyasi - bu qo‘yilgan maqsadga erishish uchun moliyaviy vositalardan foydalanish usullari va yo‘nalishlari majmuasidir. Moliyaviy usullarga qaror qabul qilish uchun umumiy chegaralar va qoidalar to‘plami mos keladi. Strategiya esa boshqa variantlardan voz kechib, qabul qilingan strategiyaga to‘g‘ri”[89] keladigan qaror variantlariga mos fikrni jamlash imkonini beradi. Qo‘yilgan maqsadga erishgandan keyin strategiya unga erishish yo‘nalishi va vositasi sifatida o‘z kuchini yo‘qotadi. Yangi maqsadlar esa o‘z oldiga

[88] Polteva T., Antipov D., Klassen N. The improvement of the market risk management mechanism at the automotive industry enterprises //2019 Amity International Conference on Artificial Intelligence (AICAI). – IEEE, 2019. – C. 1005-1014.

[89] Ряскова Н. Финансовые риски, их сущность и классификация // Российский бухгалтер. 2015. № 12. С. 94 - 108.

yangi strategiya ishlab chiqarish va uni samarali amalga oshirish masalasini qo‘yadi. Taktika - bu aniq sharoitda quyilgan maqsadga erishish uchun aniq usul va uslublar majmuasidir. Boshqaruv taktikasi masalasi mavjud xo‘jalik faoliyatini yuritishda ijobiy va optimal qarorni tanlashdir.

Risk-menejment tizimi strukturaviy jihatdan ikki asosiy ichki tarkibiy bo‘g‘indan iborat bo‘lib, ular boshqaruv obyekti (boshqariluvchi tizim) va boshqaruv subyekti (boshqaruvchi tizim)ni o‘z ichiga oladi. Mazkur tizimda boshqaruv obyekti sifatida riskning o‘zi – ya’ni kapitalning xavf ostida joylashtirilishi va ushbu risklarning yuzaga chiqish jarayonida xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmui tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, bu jarayon investitsion qarorlar va moliyaviy strategiyalar orqali risklarni aniqlash, baholash hamda ularni kamaytirishga yo‘naltirilgan boshqaruv faoliyatining markaziy qismidir. Bu iqtisodiy munosabatlarga sug‘urtalovchi va sug‘urtalanuvchi, kreditor va qarzdor, tadbirkorlar (sheriklar, raqobatchilar) va hokazolar o‘rtasidagi munosabatlar misol bo‘ladi.

Risk menejment boshqaruv sub’ekti bo‘lib esa turli boshqaruv usul va uslublari orqali boshqaruv ob’ektlarining maqsadli ishlatilishiga ta’sir o‘tkazuvchi shaxslarning maxsus guruhi hisoblanadi (Masalan, moliyaviy menejer, sug‘urta mutaxassisi, aktuariy, anderrayter va shu kabilar). Sub’ektning boshqaruv ob’ektiga ta’sir qilish jarayoni, ya’ni boshqaruv jarayonining o‘zi faqat boshqaruvchi va boshqariluvchi ichki tizimlar o‘rtasida ma’lum ma’lumotlar aylanishi sharoitida amalga oshirilishi mumkin. Boshqaruv jarayoni uning aniq tarkibidan qat’iy nazar doim ma’lumotni olish, o‘tkazish, qayta ishlash va foydalanishni nazarda tutadi. Risk menejmentda mavjud sharoitlarda aniq va yetarli ma’lumotlar olish katta ahamiyatga ega, chunki u tavakkal qilish (risk) sharoitida aniq qaror qabul qilish imkonini beradi.

Risk menejmentining vazifalarini ikki asosiy guruhga bo‘lib olish mumkin: boshqaruv ob’ekti vazifasi va boshqaruv subekti vazifasi.

Risk-menejmentning boshqaruv obyekti sifatida bajaradigan asosiy funksiyalari quyidagi vazifalarni o‘z ichiga oladi:

– mavjud risklarni aniqlash va ularni imkon qadar bartaraf etish chora-tadbirlarini ishlab chiqish;

– kapital yoki moliyaviy resurslarni risk omillarini hisobga olgan holda optimal va maqsadli ravishda taqsimlash;

– risk darajasini kamaytirishga qaratilgan strategik va operativ chora-tadbirlarni amalga oshirish;

– riskni sug‘urtalash mexanizmlarini joriy etish va ularni takomillashtirish;

– risklarni minimallashtirishga qaratilgan kompleks dasturlarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish.

“Risk menejmentining boshqaruv sub’ekti vazifalari esa quyidagilardan iboratdir:

- riskni bashoratlash (prognozlash);
- riskni boshqarish bo‘yicha ishlarni tashkil etish;
- tartibga solish va muvofiqlashtirish;
- rag‘batlantirish va nazorat”[90].

Yuqoridagi vazifalarning barchasi korxonalarda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarni oldindan bashorat qilish va ularni kamaytirish borasida amalga oshiriladigan ishlar dasturini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq qilishgacha bo‘lgan barchadavriy jarayonlarini o‘z ichiga oldai.

Yakuniy xulosalardan biri shuki, iqtisodiyotning qanday bosqichda bo‘lishidan qat’i nazar, korxonalarda risklarni samarali boshqarish masalasi har doim dolzarb bo‘lib qoladi. Bu esa o‘z navbatida moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va korxona faoliyatining uzluksizligini saqlashda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois, har qanday korxona tomonidan ishlab chiqiladigan moliyaviy siyosat risk-menejment strategiyasini alohida yo‘nalish sifatida qamrab olishi zarur.

Risklarni boshqarish bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar esa nafaqat chuqur nazariy bilimlarga, balki amaliy ko‘nikmalarga, tahliliy fikrlash qobiliyatiga va xalqaro tajribalarni puxta o‘zlashtirish salohiyatiga ega bo‘lishi lozim. Ayniqsa, zamonaviy risk-menejment

[90] Логвинюк К. Ю. Риск-ориентированный подход в системах менеджмента //КОМПЛЕКСНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В РЫБОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОТРАСЛИ. – 2023. – С. 327-332.

uslublarining milliy sharoitda to‘g‘ri tatbiq etilishi xorijiy ilg‘or tajribalarning o‘rganilishi va ularning amaliyotga samarali integratsiyalashuvi bilan bevosita bog‘liqdir. Mamlakatimiz korxonalarida bu boradagi ilg‘or yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish kelajakda ularning moliyaviy barqarorligini mustahkamlash va iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga xizmat qiladi.

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar.

1. Korxonalarda uchraydigan moliyaviy risklar turlari qanday?
2. Moliyaviy risklar korxona faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
3. Korxonalarda moliyaviy risklarni aniqlash va baholash bosqichlari qanday amalga oshiriladi?
4. Korxonalar moliyaviy risklarni boshqarishda qanday usullardan foydalanadi?
5. Likwidlik, valyuta va kredit risklarini boshqarish mexanizmlari qanday?
6. Moliyaviy barqarorlikni saqlashda risklarni boshqarishning ahamiyati nimada?
7. Risklarni kamaytirishda xedjirlash va diversifikatsiya qanday rol o‘ynaydi?
8. Ichki nazorat va moliyaviy monitoring tizimi risklarni kamaytirishga qanday yordam beradi?
9. Korxonalarda moliyaviy stress-test o‘tkazishning maqsadi va foydasi nimada?
10. Korxonalarda moliyaviy risklarni kamaytirishning zamonaviy usullarini sanang.

GLOSSARIY

Aksiya riski – aksiyalar narxlarining beqarorligi bilan bog‘liq tavakkal. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Aktivlar boshqaruvi – sarmoyaning samaradorligini oshirish uchun aktivlarni boshqarish. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Aktivlar bo‘yicha rentabellik – daromad beradigan aktivlar darajasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Aktivlar buzilishi – aktivlardan noto‘g‘ri yoki noqonuniy foydalanish. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Aktivlar va majburiyatlar muvozanati – foiz o‘zgarishiga sezgirlik darajasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Audit hisoboti – auditor tomonidan taqdim etilgan yakuniy xulosa. Audit jarayoni moliyaviy hisoblarning haqqoniyligini baholash orqali investorlar, regulyatorlar va manfaatdor tomonlarga ishonchli ma’lumotlar taqdim etadi.

Audit izi – har bir moliyaviy operatsiyaning qayd etilishi orqali kuzatuvchanlik ta’minlash. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Audit metodologiyasi – auditorlik faoliyatining asosiy yondashuvlari. Audit jarayoni moliyaviy hisoblarning haqqoniyligini baholash orqali investorlar, regulyatorlar va manfaatdor tomonlarga ishonchli ma’lumotlar taqdim etadi.

Audit natijalari – kamchiliklar, tavsiyalar va aniqlangan risklar. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Audit strategiyasi – tekshiruvlarni qanday o‘tkazish bo‘yicha rejalar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Audit – moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligini mustaqil tekshirish jarayoni. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Auditning doirasi – tekshiruv qamrab oladigan moliyaviy ko‘lam va vaqt. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Baholash usullari – statistik, ekspert, modellashtirish va stsenariy usullari. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Boshqaruv xavfi – noto‘g‘ri boshqaruv qarorlaridan kelib chiqadigan xavflar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Bozor kirish riski – yangi davlatlarda faoliyat yuritishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Bozor rentabelligi – foiz stavkasi o‘zgarishining moliyaviy aktivga ta’siri. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Bozor riski – bozor narxlarining o‘zgarishidan kelib chiqadigan xavf. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Derivativ bozori – Fyuchers va opsionlar kabi instrumentlar bilan savdo qilinadigan bozor. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Derivativlar – Asosiy aktivga bog‘liq bo‘lgan moliyaviy instrumentlar (f'yuchers, opsion va boshqalar). Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Diversifikatsiya – risklarni kamaytirish maqsadida aktivlarni taqsimlash. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Diversifikatsiya – Riskni kamaytirish uchun aktivlarni kengaytirish. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Diversifikatsiya – riskni kamaytirish uchun mablag‘larni bir nechta sohalarga taqsimlash. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Duration tahlili – obligatsiyalar narxining foiz o‘zgarishiga sezgirlik darajasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Eksport kredit agentligi – eksportchilarni moliyaviy risklardan himoya qiluvchi tashkilot. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Eksport risklari – eksport qilinayotgan mahsulotlar bo‘yicha to‘lovlarni olmay qolish xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Empirik tahlil – amaliy ma’lumotlar asosida olib boriladigan risk tahlili. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Fakultativ reassurans – har bir sug‘urta riski bo‘yicha alohida kelishuv asosida amalga oshiriladi. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Foiz riski – bozor stavkalari o‘zgarishidan kelib chiqadigan xavf. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Foiz stavkalaridagi o‘zgarishlar tufayli yo‘qotishlar ehtimoli. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Foiz stavkalari volatilligi – stavkalarning beqarorligi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Foiz stavkasi risk strategiyasi – foiz riskiga qarshi ishlatiladigan yondashuv. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Foiz stavkasi riski – Bozordagi foiz stavkalari o‘zgarishidan kelib chiqadigan xavf. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Foiz stavkasi – qarz yoki depozitlar bo‘yicha belgilangan yillik daromad. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Forward shartnoma – Ikki tomon o‘rtasida tuziladigan, kelajakdagi yetkazib berish sanasi va narxi bo‘yicha bitim. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Fraud indikatorlari – firibgarlik xavfini bildiruvchi belgi va signallar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Fyuchers – Kelajakda ma’lum narxda aktivni sotib olish yoki sotish bo‘yicha shartnoma. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Gap (farq) tahlili – aktiv va majburiyatlar muddat bo‘yicha taqqoslanadi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Geosiyosiy risklar – tashqi siyosiy omillar ta’sirida yuzaga keladigan moliyaviy xavflar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Hayot sug‘urtasi – sug‘urtalanuvchining hayoti bilan bog‘liq moliyaviy himoya. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Hedjirlash – Moliyaviy risklarni kamaytirish uchun aktivlar yoki majburiyatlarni qoplash usuli. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ichki nazorat tizimi – firibgarliklarni oldini olishga xizmat qiluvchi boshqaruv va audit mexanizmlari. Audit jarayoni moliyaviy hisoblarning haqqoniyligini baholash orqali investorlar, regulyatorlar va

manfaatdor tomonlarga ishonchli ma'lumotlar taqdim etadi. Risklarni aniqlash va boshqarish bo'yicha ichki mexanizmlar. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo'qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to'g'ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Import risklari – tovar va xizmatlarni import qilishda yuzaga keladigan moliyaviy xavflar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Investitsiya riski – kutilgan daromad olinmasligi xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Iqtisodiy tahlil – moliyaviy ko'rsatkichlar asosida tashkilot holatini baholash. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kapital qo'yilma – investitsiyalarga yo'naltirilgan mablag'lar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kechiktirilgan to'lovlar – majburiyatlarni o'z vaqtida bajarmaslik holati. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kolateral (ta'minot) – kredit xavfini kamaytirish uchun keltiriladigan garov. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kontragent riski – xalqaro hamkor tomonidan shartnoma shartlariga rioya qilmaslik xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Konversiya riski – bir valyutani boshqasiga aylantirishdagi zarar ehtimoli. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Korxona strategiyasi – risklarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan reja. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Kredit cheklovi – berilishi mumkin bo‘lgan maksimal kredit hajmi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kredit ekspozitsiyasi – berilgan qarzning yo‘qotish bilan bog‘liq hajmi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kredit monitoringi – kredit muddatida doimiy nazorat qilish jarayoni. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kredit portfeli – moliya institutining berilgan ssudalari to‘plami. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kredit reytingi – qarzdorning kredit salohiyatini baholovchi ko‘rsatkich. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kredit riski mitigatsiyasi – kredit xavfini kamaytirish strategiyalari. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kredit riski modeli – matematik yoki statistik yondashuvlar orqali risk baholash. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Kredit riski – Qarz oluvchining qarzni qaytarmaslik ehtimoli. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Qarzdor tomonidan

qarzni qaytarmaslik xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Qarzdorning qarzni o‘z vaqtida va to‘liq qaytarmaslik xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kredit siyosati – bank yoki moliya tashkilotining kredit berish yondashuvi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kross-kurs – uchinchi valyuta orqali aniqlanadigan kurs. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kutilayotgan zarar – risk ro‘y berganda yuz beradigan taxminiy yo‘qotish. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Kutilgan daromad – investitsiyadan olinishi rejalashtirilgan foyda. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Kuzatuv indikatorlari – risklarni erta aniqlashga yordam beradigan belgilar. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Likvid aktivlar – oson naqdga aylantiriladigan aktivlar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Likvidlik koeffitsientlari – joriy va tezkor likvidlik darajasini o‘lchovchi moliyaviy ko‘rsatkichlar. Likvidlik — bu korxonaning o‘z vaqtida moliyaviy majburiyatlarini bajara olish qobiliyatini bildiradi.

Yaxshi likvidlik moliyaviy barqarorlikning asosiy ko‘rsatkichlaridan biridir.

Likvidlik riski – investitsiyalarni naqdga aylantirishdagi qiyinchilik. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Korxonaning o‘z vaqtida to‘lovlarni amalga oshira olmaslik xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Majburiyatlarni o‘z vaqtida bajarmaslik xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Moliyaviy majburiyatlarni vaqtida bajarmaslik xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Likvidlik zaxiralari – favqulodda holatlar uchun yaratilgan naqd mablag‘lar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Likvidlik – aktivlarning tez va qiymatini yo‘qotmasdan naqdga aylanish qobiliyati. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Markaziy bank intervensiyasi – valyuta kursini nazorat qilish uchun bozorga aralashuv. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy audit – moliyaviy hisobotlarning to‘g‘riligini tekshirish. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy barqarorlik siyosati – institutning moliyaviy holatini mustahkamlashga qaratilgan choralar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy barqarorlik – kompaniya moliyaviy xavflarga bardosh bera olish qobiliyati. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy barqarorlik – Korxonaning moliyaviy zarbalarga bardosh bera olish salohiyati. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy boshqaruv – Korxonaning mablag‘larini samarali boshqarish jarayoni. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy institut – bank, sug‘urta kompaniyasi, investitsiya firmasi va boshqa moliyaviy tashkilotlar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy instrumentlar – obligatsiyalar, aksiyalar, derivativlar va boshqalar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy monitoring – doimiy asosda moliyaviy holatni kuzatib borish. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Mablag‘lar harakati ustidan doimiy nazorat. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy risk – Korxona moliyaviy faoliyatidagi noaniqlik yoki yo‘qotish ehtimoli. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy risk – moliyaviy yo‘qotish ehtimoli bilan bog‘liq xavf. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy strategiya – Korxonaning uzoq muddatli moliyaviy rejalari. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy sug‘urta – kredit, qarz yoki boshqa moliyaviy xavflarni sug‘urtalash. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Moliyaviy tahlil – Korxona moliyaviy ko‘rsatkichlarini baholash usullari. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Moliyaviy holatni baholash va risklarni aniqlash vositasi. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Moliyaviy xavfsizlik – moliyaviy muvozanat va barqarorlik holati. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Nazorat tizimi – ichki va tashqi nazorat vositalari orqali risklarni boshqarish. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Nazoratga olingan risk – Hedjirlash orqali kamaytirilgan yoki boshqarilayotgan xavf. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Notijorat risklar – foyda olishga emas, balki faoliyat barqarorligiga ta’sir qiluvchi xavflar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

NPL (Non-performing loan) – qaytarilmayotgan kreditlar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Obligator reassurans – shartnomaga asoslangan majburiy qayta sug‘urtalash. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Obligatsiya riski – qarz vositalarining foiz stavkasi yoki qarzdorlik bilan bog‘liq xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Operatsion firibgarlik – xodimlar yoki tashqi shaxslar tomonidan hujjat soxtalashtirish orqali amalga oshirilgan tovlamachilik. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Operatsion risklar – kundalik faoliyatdagi noaniqliklar bilan bog‘liq xavflar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Operatsion valyuta riski – valyutada narx belgilanadigan operatsiyalar xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Opsion mukofoti – Opsion sotib olish uchun to‘lanadigan pul. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Opsion – Aktivni oldindan belgilangan narxda sotib olish yoki sotish huquqi, lekin majburiyati emas. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Passivlar bo‘yicha rentabellik – majburiyatlar bo‘yicha xarajat darajasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Portfel investitsiyasi – bir nechta aktivlarga bo‘lingan sarmoya. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Portfel riski – investitsion portfelning umumiy xavf darajasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Portfel sifati – berilgan kreditlarning umumiy holati. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Provyuziya – kredit yo‘qotishlariga qarshi ajratiladigan zaxira. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Qarzdorlik darajasi – mijozning mavjud moliyaviy majburiyatlari hajmi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Qayta baholash riski – stavka o‘zgarishi natijasida moliyaviy holatga ta’sir qilish ehtimoli. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Qimmatli qog‘ozlar – Moliyaviy aktivlarni ifodalovchi hujjatlar (aksiyalar, obligatsiyalar). Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Qisqa pozitsiya – valyutaning kamligi yoki majburiyati ustunligi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Qoplash strategiyasi – Riskni kamaytirish uchun ishlatiladigan yondashuv. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Qo‘llab-quvvatlovchi tizimlar – texnologik va boshqaruv tizimlari yordamida risklarni boshqarish. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil

hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Reassurans – sug‘urta kompaniyasining o‘zining risklarini boshqa kompaniyaga berishi. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Regulyator xavflari – moliya institutlariga nisbatan davlat regulyatorlari tomonidan belgilangan talablar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Rentabellik – investitsiyadan olinadigan daromad darajasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Respublika risk – davlat tomonidan to‘lovni rad etish yoki kechiktirish xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Resurs taqsimoti – risklarga qarshi chora-tadbirlar uchun ajratiladigan mablag‘lar. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk auditi – risk menejment tizimini baholovchi ichki yoki tashqi tekshiruv. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk baholash – Risk darajasini aniqlash va uni o‘lchash jarayoni. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal

qiluvchi ahamiyatga ega. Risk ehtimoli va ta'sir darajasini aniqlash jarayoni. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo'qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to'g'ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Sug'urta oldidan tavakkal darajasini aniqlash jarayoni. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Risk bo'yicha qaror qabul qilish – risk sharoitida muqobil variantlarni tanlash. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo'qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to'g'ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk darajasi – xavf ehtimoli va zararning kutilayotgan darajasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Risk identifikatsiyasi – mavjud va potentsial risklarni aniqlash jarayoni. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo'qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to'g'ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk jarayoni – aniqlash, tahlil qilish, baholash, monitoring qilish va nazorat qilish bosqichlari. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo'llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Risk koeffitsienti – risk darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkich. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo'qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to'g'ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk limitlari – risk darajasining ruxsat etilgan chegaralari. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk mas’ullari – risklarga javob beruvchi xodimlar yoki bo‘limlar. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk menejer – risklarni boshqaruvchi mutaxassis. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk menejment tizimi – tashkilotda risklarni boshqarish uchun yaratilgan tizim. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk menejment – risklarni aniqlash, baholash va kamaytirish bo‘yicha tizimli faoliyat. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk monitoring tizimi – moliyaviy institutdagi risklarni kuzatish va boshqarish vositalari. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk monitoringi – doimiy nazorat orqali risklar ustidan kuzatuv. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk monitoringi – risk holatini kuzatib borish. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk mukofoti – investorning riskni qabul qilgani uchun oladigan qo‘shimcha daromadi. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk profilaktikasi – risklar paydo bo‘lishining oldini olish choralarini ko‘rish. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk profili – Investitsiya yoki kompaniya uchun tavakkal darajasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Risk rejalashtirish – risklarga qarshi choralarni oldindan belgilash. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk resurslari – riskni boshqarishda qo‘llaniladigan vosita va mablag‘lar. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi.

Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk sarmoyasi – risk ostida amalga oshirilgan kapital qo‘yilmalari. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk signalizatsiyasi – xavf yuzaga kelishidan oldin beriladigan ogohlantirishlar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Risk siyosati – tashkilotning risklarga nisbatan umumiy yondashuvi. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk strategiyasi – tashkilotning risklarga qarshi yondashuvi. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk tahlili – riskni o‘rganish va baholash jarayoni. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk turlari – moliyaviy, operatsion, strategik, bozor va boshqalar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Risk-menejment strukturasi – risklarni boshqaruvchi bo‘linmalar va ularning funksiyalari. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil

hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risk – noaniqlik sharoitida salbiy oqibatlarga olib keluvchi ehtimoliy vaziyat. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Riskga asoslangan audit – eng muhim xavfli sohalarga e’tibor qaratiladigan audit turi. Audit jarayoni moliyaviy hisoblarning haqqoniyligini baholash orqali investorlar, regulyatorlar va manfaatdor tomonlarga ishonchli ma’lumotlar taqdim etadi.

Riskga tayyorlik darajasi – korxonaning risklarga qarshi kurasha olish imkoniyati. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risklarni kamaytirish strategiyalari – aktiv diversifikatsiyasi, zaxira fondlari, sug‘urta va boshqalar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Risklarni tasniflash – risklarni turkumlash. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Risklarning ustuvorligi – risklarni boshqarishdagi muhimlik darajasi. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Riskli aktivlar – bozor stavkalari o‘zgarishiga sezgir aktivlar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Riskni aniqlash usullari – hujjatlar tahlili, ekspert bahosi, statistik tahlil. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Riskni cheklash mexanizmi – maksimal yo‘qotishlarni oldindan belgilovchi vosita. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Riskni kamaytirish – potentsial yo‘qotishlarni oldini olish strategiyasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Riskni saqlab qolish – riskni o‘z zimmasiga olish. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Riskni transfer qilish – riskni boshqa subyektga (masalan, sug‘urtaga) o‘tkazish. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Savdo riski – eksport-import operatsiyalarida tovar yoki xizmatlarning o‘z vaqtida yetkazilmaslik xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Skoring – qarzdorlarning kreditga layoqatliligini baholovchi tizim. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Soliq auditi – soliqqa oid hisobotlarning to‘g‘riligini tekshirish. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Spekulyativ pozitsiya – Bozor o‘zgarishidan foyda olish maqsadida ochilgan investitsiya. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk

tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Spekulyativ risk – foyda olish ehtimoli mavjud bo‘lgan risk. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Strategik risklar – uzoq muddatli rejalarga salbiy ta’sir qiluvchi xavflar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Stress-test – ekstremal holatlarda institut barqarorligini sinash. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Favqulodda moliyaviy sharoitlarda korxonaning holatini baholash. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Likvidlikka nisbatan og‘ir sharoitlar ta’sirini baholash usuli. Likvidlik — bu korxonaning o‘z vaqtida moliyaviy majburiyatlarini bajara olish qobiliyatini bildiradi. Yaxshi likvidlik moliyaviy barqarorlikning asosiy ko‘rsatkichlaridan biridir.

Stsenariy tahlili – ehtimoliy vaziyatlarni modellashtirish orqali risklarni baholash. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Sug‘urta hodisasi – sug‘urta shartnomasiga ko‘ra to‘lovni talab qiluvchi voqea. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Sug‘urta mukofoti – sug‘urta xizmatlari uchun to‘lanadigan to‘lov. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Sug‘urta polisi – sug‘urta shartlarini o‘z ichiga olgan hujjat. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Sug‘urta riski – moliyaviy yo‘qotishlardan sug‘urtalangan hodisalar tufayli yuzaga keladigan xavf. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Sug‘urta to‘lovi – sug‘urta hodisasi yuz berganda sug‘urtalovchi tomonidan amalga oshiriladigan to‘lov. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Sug‘urta zaxiralari – kelajakdagi to‘lovlar uchun ajratilgan mablag‘lar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Sug‘urta – Kutilmagan moliyaviy yo‘qotishlarga qarshi himoya mexanizmi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Sug‘urtalanuvchi – sug‘urta polisi asosida himoya qilinayotgan shaxs yoki korxona. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Sug‘urtalovchi – sug‘urta xizmatini ko‘rsatuvchi tashkilot. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Swap operatsiyalari – foiz riskini boshqarish uchun qo‘llaniladigan vosita. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Swaps – Kelishilgan vaqtda naqd pul oqimlarini ayirboshlash bitimi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Tahliliy koeffitsientlar – rentabellik, likvidlik va boshqa koʻrsatkichlar asosida risk baholash. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yoʻqotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni toʻgʻri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tahliliy koʻrsatkichlar – riskni baholashda qoʻllaniladigan moliyaviy koʻrsatkichlar. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yoʻqotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni toʻgʻri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tashqi audit – mustaqil tashqi tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan audit. Audit jarayoni moliyaviy hisoblarning haqqoniyligini baholash orqali investorlar, regulyatorlar va manfaatdor tomonlarga ishonchli ma'lumotlar taqdim etadi.

Tashqi moliyalashtirish riski – tashqi mablagʻlarga bogʻliqlik bilan bogʻliq xavflar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qoʻllaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Tavakkal tahlili – risklarni aniqlash va baholash. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yoʻqotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni toʻgʻri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tijorat riski – xalqaro bitimlar boʻyicha toʻlovlar boʻlmasligi xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qoʻllaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Tijorat sugʻurtasi – korxona faoliyati bilan bogʻliq risklarni sugʻurtalash. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yoʻqotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni toʻgʻri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tovlamachilik riski (fraud risk) – moliyaviy firibgarlikdan kelib chiqadigan xavf. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiya – ishlab chiqarish yoki biznesga bevosita mablag‘ kiritish. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

To‘lovga layoqatlilik – qarzdorning o‘z majburiyatini bajarish qobiliyati. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Tashkilotning qisqa muddatli majburiyatlarini bajara olish salohiyati. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Transchegaraviy to‘lovlar – xalqaro hisob-kitoblarda yuzaga keladigan to‘lov operatsiyalari. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Translatsiya riski – xorijiy filiallarning hisobotlarini milliy valyutaga aylantirishdagi yo‘qotish ehtimoli. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Uzun pozitsiya – valyutaning mavjudligi majburiyatdan ortiq bo‘lgan holat. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Valyuta diversifikatsiyasi – riskni kamaytirish maqsadida bir nechta valyutalardan foydalanish. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Valyuta fyuchersi – kelajakda valyutani oldindan belgilangan kursda sotib olish yoki sotish shartnomasi. Bu atama moliyaviy

boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Valyuta konvertatsiyasi – bir valyutani boshqasiga almashtirish jarayoni. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Valyuta nazorati – davlat tomonidan valuta operatsiyalari ustidan yuritiladigan nazorat. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Valyuta operatsiyalari – valyuta ayirboshlash, eksport-import hisob-kitoblari. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Valyuta opsioni – valyutani belgilangan kursda sotib olish yoki sotish huquqini beruvchi vosita. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Valyuta pozitsiyasi – tashkilotning valyutadagi balans holati. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Valyuta riski – valyuta kursi o‘zgarishidan kelib chiqadigan yo‘qotish xavfi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Valyuta kursidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq risk. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Valyuta kurslaridagi o‘zgarishlardan kelib chiqadigan moliyaviy xavf. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi. Xalqaro hisob-kitoblardagi valyuta kurslaridagi o‘zgarishlardan kelib chiqadigan xavf. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Valyuta riskini hedjirlash – xavfni kamaytirish uchun vositalardan foydalanish. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Valyuta svopi – ikki tomon o‘rtasida valyutalarni almashish shartnomasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Volatillik – Bozor narxlarining o‘zgaruvchanlik darajasi. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

Xalqaro sug‘urta – tashqi iqtisodiy faoliyatda risklarni kamaytirish uchun ishlatiladigan sug‘urta. Ushbu risk tashkilot yoki investor uchun yo‘qotish ehtimolini bildiradi, bu esa qarorlar qabul qilishda muhim omil hisoblanadi. Risklarni to‘g‘ri aniqlash va boshqarish samarali moliyaviy boshqaruvga erishishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Yomon qarzlar – tiklanmasligi ehtimol bo‘lgan kreditlar. Bu atama moliyaviy boshqaruv, risk tahlili yoki boshqa tegishli sohalarda keng qo‘llaniladi va chuqur tahlilni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. Сидорова Е.А. Финансовый риск-менеджмент. – Москва: Юнити-Дана, 2020.

2. Чекмарев А.Н. Управление финансовыми рисками. – Москва: КНОРУС, 2021.

3. Hull J. Risk Management and Financial Institutions. – Wiley Finance, 2022.

4. Fabozzi F.J. Financial Risk Management: Applications in Market, Credit, Asset and Liability Management. – Wiley, 2019.

5. Ross S.A., Westerfield R.W., Jaffe J. Corporate Finance. – McGraw-Hill Education, 2021.

6. Комилов Н.Қ., Хаитов Ж.Т. Молиявий рискларни бошқариш. – Тошкент: Iqtisod-Moliya, 2020.

7. Алиев А.А., Шарипов А.К. Банк иши ва молиявий рисклар. – Тошкент: Ilm Ziyo, 2021.

8. Назаров Қ.Ш. Халқаро молия ва молиявий хавф-хатарлар. – Тошкент: Iqtisodiyot, 2019.

9. Муслимов Н.М. Қимматли қоғозлар бозори ва инвестиция фаолияти. – Тошкент: Iqtisod-Moliya, 2021.

10. Вахабов А.В., Ҳамидов А.Ҳ. Инвестиция ва фонд бозори. – Тошкент: Iqtisodiyot, 2022.

11. Jorion P. Value at Risk: The New Benchmark for Managing Financial Risk. – McGraw-Hill, 2021.

12. Black F., Scholes M. The Pricing of Options and Corporate Liabilities. – Journal of Political Economy, 1973.

13. Markowitz H. Portfolio Selection. – Journal of Finance, 1952.

14. Бланк И.А. Управление рисками предприятия. – Киев: Ника-Центр, 2020.

15. Савицкая Г.В. Анализ финансовой устойчивости и рисков. – Минск: Новое знание, 2019.

16. Гришина И.Н. Финансовый риск-менеджмент в коммерческом банке. – Москва: Финансы и статистика, 2020.

17. Elton E.J., Gruber M.J. Modern Portfolio Theory and Investment Analysis. – Wiley, 2020.

18. Basel Committee on Banking Supervision. Principles for the Management of Credit Risk. – BIS, 2023.

19. Saunders A., Allen L. Credit Risk Management In and Out of the Financial Crisis. – Wiley Finance, 2020.

20. Crouhy M., Galai D., Mark R. Risk Management. – McGraw-Hill, 2020.

21. Damodaran A. Strategic Risk Taking: A Framework for Risk Management. – Pearson Education, 2007.

22. Stulz R.M. Risk Management and Derivatives. – Thomson South-Western, 2003.

23. Bessis J. Risk Management in Banking. – Wiley, 2020.

24. Culp C.L. The Risk Management Process: Business Strategy and Tactics. – Wiley, 2001.

25. Horcher K.A. Essentials of Financial Risk Management. – Wiley, 2022.

26. Carey M., Stulz R.M. The Risks of Financial Institutions. – University of Chicago Press, 2006.

27. Doherty N.A. Integrated Risk Management: Techniques and Strategies for Reducing Risk. – McGraw-Hill, 2000.

28. Alexander C. Market Risk Analysis: Practical Financial Econometrics. – Wiley, 2008.

29. Marrison C. The Fundamentals of Risk Measurement. – McGraw-Hill, 2002.

30. Duffie D., Singleton K. Credit Risk: Pricing, Measurement, and Management. – Princeton University Press, 2003.

31. Jarrow R.A., Turnbull S.M. Derivative Securities. – South-Western, 2000.

32. Tuckman B., Serrat A. Fixed Income Securities: Tools for Today's Markets. – Wiley, 2011.

33. Crouhy M., Galai D., Mark R. The Essentials of Risk Management. – McGraw-Hill, 2005.

34. Allen L., Babus A., Carletti E. Financial Connections and Systemic Risk. – NBER Working Paper, 2012.

35. Linsmeier T.J., Pearson N.D. Value at Risk. – Financial Analysts Journal, 2000.

36. Christoffersen P.F. Elements of Financial Risk Management. – Academic Press, 2011.

37. Lhabitant F.S. Handbook of Hedge Funds. – Wiley, 2006.

38. Rebonato R. Modern Pricing of Interest-Rate Derivatives. – Princeton University Press, 2002.

39. Jankensgård H. Financial Risk Management: Models, History, and Institutions. – Routledge, 2022.

40. Meir Kohn. Financial Institutions and Markets. – Oxford University Press, 2004.

41. Saunders A., Allen L. Financial Markets and Institutions. – Wiley, 2012.

42. Mishkin F.S. The Economics of Money, Banking, and Financial Markets. – Pearson, 2019.

43. Rose P.S., Hudgins S.C. Bank Management and Financial Services. – McGraw-Hill, 2013.

44. Madura J. Financial Institutions and Markets. – Cengage Learning, 2020.

45. Gitman L.J., Joehnk M.D. Fundamentals of Investing. – Pearson, 2018.

46. Brigham E.F., Ehrhardt M.C. Financial Management: Theory & Practice. – Cengage Learning, 2021.

47. Pandey I.M. Financial Management. – Vikas Publishing, 2015.

48. Bodie Z., Kane A., Marcus A.J. Investments. – McGraw-Hill, 2021.

49. Levy H., Post T. Investments. – Pearson, 2005.

50. Berk J., DeMarzo P. Corporate Finance. – Pearson, 2020.

Qo‘shimcha adabiyotlar

51. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 28 январдаги ПФ-6155-сонли фармони "2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси".

52. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг расмий сайти: www.cbu.uz

53. Фонд бозорини ривожлантириш агентлигининг норматив ҳужжатлари.

54. Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО). – IFRS Foundation.

55. Sharpe W.F. Investments. – Prentice Hall, 2021.

56. Mishkin F.S., Eakins S.G. Financial Markets and Institutions. – Pearson, 2020.

57. Лаврушин О.И. Банковское дело. – Москва: Юрайт, 2021.

58. Greenbaum S.I., Thakor A.V. Contemporary Financial Intermediation. – Elsevier, 2019.

59. Van Horne J.C., Wachowicz J.M. Fundamentals of Financial Management. – Prentice Hall, 2020.

60. Saunders A., Cornett M.M. Financial Institutions Management. – McGraw-Hill, 2021.

61. Boucher C. Risk Management in Emerging Markets. – Palgrave Macmillan, 2020.

62. Wilson T.C. Value and Capital Management: A Handbook for the Finance and Risk Functions of Financial Institutions. – Wiley, 2015.

63. Allen F., Carletti E. Systemic Risk from Real Estate and Macroprudential Policies. – European University Institute Working Paper, 2013.

64. Jobst A.A. Market Risk Management and Value-at-Risk Models. – IMF Working Paper, 2007.

65. IMF. Global Financial Stability Report. – International Monetary Fund, various years.

66. World Bank. Financial Sector Assessment Program (FSAP) Reports. – World Bank Publications.

67. OECD. Risk Awareness and Management in Financial Sector. – OECD Publishing, 2019.

68. Deloitte. Risk Intelligent Enterprise™ Model. – Deloitte Insights Report, 2021.

69. Ernst & Young. Top Financial Risk Trends. – EY Global Report, 2022.

70. PwC. Risk in Review: Managing risk from the front line. – PwC Research, 2020.

71. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: Finalising post-crisis reforms. – BIS, 2017.

72. European Banking Authority. Guidelines on risk-based supervision. – EBA Publications, 2020.

73. Financial Stability Board. Assessment of Vulnerabilities. – FSB Annual Reports.

74. Moody's Analytics. Risk Management and Stress Testing. – Moody's Reports, 2021.

75. Fitch Ratings. Global Financial Market Risk Outlook. – Fitch Research, 2021.

MUNDARIJA

KIRISH 3

I BOB. MOLIYAVIY RISKLARNI IQTISODIY MOHIYATI VA UNI BOSHQARISHNI ZARURLIGI 5

1.1-§ “Moliyaviy risklarni boshqarish” fanining predmeti, maqsadi va vazifalari. 5

1.2-§. Iqtisodiyotning turli bo‘g‘inlarida moliyaviy risklarni boshqarish. 6

1.3-§. Moliyaviy risklar nazariyasi, fikrlar va muammolar. 10

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 19

2.1-§. Risklarni tushunchasi mazmuni va uning tasniflanishi. 20

2.2-§. Risk omillar. 26

2.3-§. Riskning tuzilishi 29

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 34

3.1-§. Risk menejment mohiyati va tarkibi. 35

3.2-§. Risklarni boshqarish tizimi tuzilmasi. 37

3.3-§. Risk menejment funksiyalari va vazifalari. 40

3.4-§. Risk-menjmentni tashkil etish bosqichlari. 44

3.5-§. Risk-menejmentda boshqarish uslublari 53

3.6-§. Rivojlangan davlatlarda korxonalarda risk-menejment va uni O‘zbekistonda qo‘llash xususiyatlari. 59

3.7-§. Moliya risklarining turlari va mohiyati. 61

3.8-§. Moliya faoliyatini yuritish bilan bog‘liq risklarni hisobga olish va baholashning ahamiyati. 64

3.9-§. Moliya risklarini tahlil qilish va baholash. 66

O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar 69

IV BOB. RISK QIYMATI METODOLOGIYASI, BLEK-SHOULZ VA MARKOVITS MODELLARI 70

4.1-§. Risk qiymati (VaR – Value at Risk) mohiyati va ahamiyati. 70

4.2-§. Risk qiymati (VaR) risk menejmentida foydalanish. 72

4.3-§. Moliya bozori tebranishlari. 74

4.5-§. Risk qiymati (VaR)ning fundamental ko‘rsatkichlari. 78

4.6-§. Risk qiymati (VaR)ning hisoblash usullari. ... 80
4.7-§. Britten-Jons va Shkifer kvadratik risk qiymati (VaR) usullari. ... 82
4.8-§. Risk qiymati (VaR) va Monte-Karlo modeli. ... 84
4.9-§. Monte-Karlo usulining asosiy bosqichlari. ... 86
4.10-§. Blek-Shoulz ("Black-Scholes Model") modelining iqtisodiy mohiyati. ... 87
4.11-§. Sug'urta, fond bozorida savdolar, investitsiyalarda yuzaga keladigan risklarni boshqarishning zamonaviy nazariyasi. ... 89
4.12-§. Blek-Shoulz modelida opsionlar va narxlarning shakllanishi va hisoblash. ... 91
4.13-§. Bazaviy aktivning qiymati va strayk narxi (amalga oshirish qiymati). ... 93
4.14-§. Bazaviy aktivning qiymati va strayk narxi (amalga oshirish qiymati). ... 95
O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar. ... 96
V BOB. MOLIYA INSTITUTLARI BILAN BOG'LIQ RISKLARNI BOSHQARISH ... 98
5.1-§. Rivojlanayotgan mamlakatlarda yuzaga kelishi mumkin notijorat risklar ... 98
5.2-§. Moliyaviy institutlarda risk darajasini o'rganish. ... 100
5.3-§. Moliya institutlarda riskni oldini olish va nazorat qilish. ... 103
O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar. ... 106
6.1-§. Bozor riski: mohiyati, tasnifi va uni boshqarish. ... 107
6.2-§. Investitsion portfellarni shakllantirishda fond bozori instrumentlarini to'g'ri tanlash. ... 111
6.3-§. Fond bozori instrumentlari portfelining diversifikatsiyasi. ... 117
6.4-§. Qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan mablag'larning samaradorligi tahlili. ... 121
6.5-§. Moliyaviy-iqtisodiy inqiroz mohiyati va uning vujudga kelishida fond bozorining tutgan o'rni. ... 123
6.6-§. Moliyaviy-iqtisodiy inqirozga qarshi choralar va uni yumshatish masalalari. ... 125
O'zini-o'zi tekshirish uchun savollar. ... 127

VII BOB. BANKLAR VA ULARNI MUVOFIQLASHTIRUVCHILAR BILAN BOG`LIQ RISKLAR 129
7.1-§. Bank risklarining mohiyati, muhim jihatlari va vujudga kelish sabablari. 129
7.2-§. Bank faoliyatida risklar vujudga kelish sabablari. 137
7.3-§. Banklarda risk darajasining oshib ketish omillari. 139
7.4-§. Bank risklarini boshqarish strategiyasi..... 142
7.5-§. Banklarda risklarning namoyon bo‘lishi va ahamiyati..... 147
7.7-§. Banklarni risklar orqali tartibga solish. 151
7.8-§. Banklar boshqaruvi tartibga solish kategoriyalari. 153
7.9-§. Banklarning boshqarish tizimidagi moliyaviy harajatlarni tejash. 155
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar..... 157
VIII BOB. KREDIT RISKLARINI BOSHQARISH 158
8.1-§. Kredit riski va uning xususiyatlari. 158
8.2-§. Kredit riskini baholash. 163
8.3-§. Kredit risklarini boshqarishning taktik usullari. 165
8.4-§. Davlat yoki bank kafolati. 172
8.5-§. Baholash koeffitsiyentlari tizimi. 175
8.6-§. Ssuda bo‘yicha yo‘qotishlarni bartaraf etish zaxirasini shakllantirish. 178
8.7-§. Kredit derivativlari tushunchasi va ularning turlari..... 181
8.8-§. Kredit risklarini boshqarishda kredit derivativlarining o‘rni..... 185
8.9-§. Faktoring xizmati. 188
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar..... 191
IX BOB. VALYUTA RISKLARINI BOSHQARISH..... 193
9.1-§. Valyuta risklarining mazmuni va uning kelib chiqish sabablari. 193
9.2-§. Valyuta riskini keltirib chiqaruvchi omillar. 196
9.3-§. Valyuta risklarini baholash va boshqarish usullari..... 197
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar..... 203

X BOB. FOIZ RISKLARINI BOSHQARISH 205
10.1-§. Valyuta risklarining mazmuni va uning kelib chiqish sabablari. 205
10.2-§. Banklarda foiz risklarini boshqarish. 206
10.3-§. Valyuta risklarining mazmuni va uning kelib chiqish sabablari. 210
10.4-§. Foiz stavkasini boshqarish usullari. 214
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar. 217
XI BOB. INFLYATSIYA VA BOZOR RISKLARINI BOSHQARISH 218
11.1-§. Valyuta risklarining mazmuni va uning kelib chiqish sabablari. 218
11.2-§. Inflyatsiya shakllari, indeksi va tempi. 222
11.3-§. Inflyatsion riskning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati. 224
11.4-§. Pulning sotib olish qobiliyati pasayishi yuzasidan yo‘qotishlar o‘rnini qoplashning asosiy usullari. 228
11.5-§. Himoyaning qo‘shimcha shartlari. 230
11.6-§. Bozorlarda faoliyat yuritish bilan bog‘liq risklarni hisobga olish va baholashning ahamiyati. 232
11.7-§. Risklarni boshqarish bosqichlari. 234
11.8-§. Bozor risklarining turlari va mohiyati. 236
11.9-§. Bozor risklarini tahlil qilish va baholash. 238
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar. 241
XII BOB. OPERATSION RISKLARNI BOSHQARISH 242
12.1-§. Operatsion risklarni boshqarish masalalari. 242
12.2-§. Operatsion risklarni boshqarish tamoyillari. 244
12.3-§. Operatsion risklarni boshqarish jarayoni. 246
12.4-§. Operatsion risklarni boshqarishda rahbarlar ishtiroki. 249
12.5-§. Operatsion risklarni boshqarishda strategik metodlar va ularni kengaytirish. 250
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar. 252
XIII BOB. BIZNES RISKLARINI BOSHQARISH 254

13.1-§. Biznes risklarini boshqarishning mohiyati va uning tamoyillari. 254
13.2-§. Biznes riskini baholash maqsadlari. 256
13.3-§. Biznes riskini boshqarishda zarur axborotlar. 258
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar..... 261
XIV BOB. MOLIYAVIY RISKLARNI PASAYTIRISH USULLARI. 262
14.1-§. Xedjirlash – moliyaviy risklarni pasaytirish usuli sifatida..... 262
14.2-§. Xedjirlash instrumetlari – tezkor shartnomalar. 264
14.3-§. Moliyaviy derivativlar. 266
14.4-§. Forvard, fyuchers, opsion va svop turlari va xususiyatlari..... 268
14.5-§. Moliyaviy risklarni pasaytirish yuzasidan ilg‘or xorij tajribasi va uni O‘zbekistonda qo‘llash xususiyatlari..... 271
14.6-§. Investitsion risklarni diversifikatsiyalash. 273
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar..... 278
XV BOB. KORXONALAR MOLIYAVIY RISKLARINI BOSHQARISH 280
15.1-§. Korxonalarning moliyaviy risklari turlari. 280
15.2-§. Korxonalarda moliyaviy risklarni boshqarish. 284
15.3-§. Korxonalarning moliyaviy risklarini kamaytirish yo’llari. 286
O‘zini-o‘zi tekshirish uchun savollar..... 296
GLOSSARIY 297
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI 323

J.R.ZAYNALOV, A.A.XODJIMAMEDOV

MOLIYAVIY RISKLARNI BOSHQARISH

Muharrir: Z.N. Bobodustov
Musahhih: M.O. Mardiyeva
Texnik muharrir: N. Ergashev

Darslik institut Kengashining 2025-yil 29-sentabrda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (2-sonli majlis bayoni, Ro'xatga olish raqami 275-29/09).

"STAP-SEL" MChJ nashriyoti, Samarqand - 2025

ISBN: 978-9910-587-71-9

Tasdiqnoma № 033337 (27.07.2022)
Nashrga ruxsat etildi: 27.10. 2025 y.
© "STAP-SEL" MChJ nashriyoti, Samarqand 2025 y.

7529

2025 yilda chop etildi.
Qog'oz bichimi A5, 60x84 1/16, Ofset qog'ozi.
"Times New Roman" garniturasi.
Nashr bosma tabog`i 20.87
Buyurtma № 0138A/25. Adadi 100 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining matbaa bo`limida chop etildi.
LICENSE № 025316.
REESTR № X-119112.
Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.

ISBN: 978-9910-587-71-9

